

K W A R T A L N I K S T A T Y S T Y C Z N Y

ROK 1933, TOM X, ZESZYT 4

REVUE TRIMESTRIELLE DE STATISTIQUE

ANNÉE 1933, TOME X, FASCICULE 4

KOMITET REDAKCYJNY GŁÓWNEGO URZĘDU STATYSTYCZNEGO

Przewodniczący:

Dyrektor Gł. U. St. — EDWARD SZTUM DE SZTREM

Członkowie:

STEFAN SZULC — *Redaktor główny*

KAROL CZERNICKI — *Zastępca redaktora głównego*

WŁADYSŁAW MALINOWSKI

JAN DERENGOWSKI — *Sekretarz redakcji*

Sekretariat Komitetu Redakcyjnego tel. 232-79

COMITÉ DE REDACTION DE L'OFFICE CENTRAL DE STATISTIQUE

Président:

Directeur de l'Off. Centr. de St. — EDWARD SZTUM DE SZTREM

Membres:

STEFAN SZULC — *Redacteur en chef*

KAROL CZERNICKI — *Redacteur suppléant*

WŁADYSŁAW MALINOWSKI

JAN DERENGOWSKI — *Secrétaire de la rédaction*

Za opinie wyrażone w artykułach, drukowanych w wydawnictwach Głównego Urzędu Statystycznego, odpowiada podpisany autor.

Les articles insérés dans les publications de l'Office Central de Statistique traduisent les opinions des auteurs signant les articles.

T R E Ś C	str.	S O M M A I R E	page
<i>Dr. Rajmund Buławski</i>		<i>Dr. Rajmund Buławski</i>	
Zagadnienie t. zw. pomagających członków rodziny w statystyce zawodowej	397	Le problème des membres de famille co-actifs dans la statistique des professions	397
<i>Dr. Jerzy Smoleński</i>		<i>Dr. Jerzy Smoleński</i>	
Ludność o języku ojczystym polskim na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej	439	La répartition de la population ayant pour langue maternelle le polonais sur le territoire de la République Polonaise	439
<i>Dr. Filip Friedman</i>		<i>Dr. Filip Friedman</i>	
Ludność żydowska Łodzi do r. 1863 w świetle cyfr	461	La population juive de Łódź j'usqu'à 1863, sous le jour des chiffres	461
<i>M. Kalecki</i>		<i>M. Kalecki</i>	
Odpowiedź na „uwagi krytyczne o jednej z matematycznych teorii konjunktury“ Aleksandra Rajchmana	497	La réponse aux „observations critiques au sujet d'une des théories mathématiques de la conjoncture“ de M. A. Rajchman	497
Przegląd artykułów statystycznych w polskich czasopismach	503	Revue des articles statistiques dans les périodiques polonais	503
<i>B. Buczyński i S. Fogelson</i>		<i>B. Buczyński et S. Fogelson</i>	
Przegląd obcych czasopism statystycznych	507	Revue des périodiques statistiques étrangers	507
Sprawozdania	542	Comptes - rendus	542
Kronika		Chronique	
Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych	545	Institut Polonais des Recherches sur les Problèmes de la Population	545
VII Międzynarodowy Kongres Nauk Historycznych	546	Le VII-e Congrès International des Sciences Historiques	546
XIV Zjazd Lekarzy i Przyrodników Polskich, połączony z IV Zjazdem Związku Lekarzy Słowiańskich	546	Le XIV-e Congrès des médecins et des naturalistes polonais joint au IV-e Congrès de l'Union des Médecins Slaves	546
Trzecia europejska sesja Towarzystwa Ekonometrycznego w Lejdzie	547	La troisième Session européenne de la Société Econométrique à Leyden	547
Organizacja statystyki administracyjnej	548	L'organisation de la statistique administrative	548
<i>S. Fogelson</i>		<i>S. Fogelson</i>	
Lucien March, 1859 — 1933. Wspomnienie pośmiertne	548	Lucien March, 1859 — 1933. Notice commémorative	548

Dr. RAJMUND BUŁAWSKI

Zagadnienie t. zw. pomagających członków rodziny w statystyce zawodowej¹

Artykuł niniejszy jest wyrazem poglądów osobistych autora i nie przedstawia oficjalnego stanowiska Głównego Urzędu Statystycznego w omawianej sprawie. Opracowanie zagadnienia t. zw. pomagających członków rodziny na podstawie danych drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9.XII 1931 oparte jest na innych zasadach, które będą przedstawione i uzasadnione w czasie późniejszym.

REDAKCJA.

Treść: 1. Zawartość grupy pomagających członków rodziny w różnych państwach 397; a) Odgraniczanie pomagających członków rodziny od innych grup ludności czynnej zawodowo 398, b) Odgraniczanie pomagających członków rodziny od utrzymywanych członków rodziny 400. 2. Wpływ różnych metod spisywania pomagających członków rodziny na wyniki liczbowe statystyki zawodowej 402; a) Pomagający członkowie rodziny, a kwestja podziału ludności na czynną i bierną zawodowo 402, b) Pomagający członkowie rodziny, a kwestja podziału ludności według gałęzi pracy 411, c) Pomagający członkowie rodziny, a kwestja podziału ludności według stanowiska społecznego 416. 3. Zaklasyfikowanie pomagających członków rodziny w statystyce zawodowej różnych państw 419. 4. Wnioski 423. Résumé 428.

1. Zawartość grupy pomagających członków rodziny w różnych państwach

Z punktu widzenia badań nad strukturą społeczną ludności kwestja pomagających członków rodziny nie przedstawia żadnych trudności. Jasnym jest, że przynależność warstwowa tych osób jest całkowicie określona pozycją socjalną głów rodzin, w skład których wchodzi. Pod względem warunków społecznych grupa ta niczem nie różni się od grupy członków rodziny, żyjących we wspólnym gospodarstwie domowym z głową rodziny, którzy w jej pracy zarobkowej żadnego udziału nie biorą. Pomagający członkowie rodziny wyodrębniają się jednak z pośród innych grup ludności jako ważna kategoria gospodarza. Nie pobierając za swą pracę wynagrodzenia pieniężnego, tak jak siły płatne i nie będąc najemnikami, spełniają oni faktycznie ich rolę w przedsiębiorstwie głowy rodziny. Ten ich charakter nakazuje zwrócenie na nich specjalnej uwagi w statystyce zawodowej i usprawiedliwia wyodrębnienie ich

w klasyfikacjach, w tej statystyce stosowanych. Niestety, metody ujmowania tej grupy przy spisach zawodowych w różnych państwach nie są jednakowe. Różnice istniejące dotyczą nie tylko sposobu zaklasyfikowania pomagających członków rodziny, co też ma miejsce u innych grup ludności, lecz także ustalenia kręgu osób, które pojęciem tem winny być objęte. Ta ostatnia kwestja posiada szczególnie doniosłe znaczenie, gdyż pomagający członkowie rodziny stanowią w każdym państwie dostatecznie silną grupę, aby w zasadniczy sposób wpłynąć na obraz stosunków zawodowych, otrzymany w wyniku spisu. Różnice w zawartości tej grupy muszą więc dać się silnie we znaki przy wszelkich porównaniach międzynarodowych w zakresie statystyki zawodowej.

Grupa pomagających członków rodziny, stojąc na pograniczu ludności czynnej i biernej zawodowo, łączy w sobie cechy obu tych kategorii. Chcąc więc zbadać zawartość tej grupy w różnych państwach, najlepiej będzie rozpatrzyć metody jej odgraniczania od

¹ Artykuł ten jest jednym z rozdziałów pracy p. t. *Zagadnienie struktury społecznej ludności w statystyce zawodowej*, która jest przygotowywana do druku w *Kwartalniku Statystycznym*. Został on tutaj oddzielnie wydrukowany, ponieważ temat w nim poruszony może też być traktowany jako niezależny od zagadnienia podziału społecznego ludności.

innych grup ludności czynnej zawodowo z jednej, ludności biernej zawodowo z drugiej strony.

a) **Odgraniczanie pomagających członków rodziny od innych grup ludności czynnej zawodowo**

Pod kątem widzenia oddzielenia pomagających członków rodziny od innych grup ludności czynnych zawodowo, możemy rozróżnić trzy systemy. Podczas gdy jedne państwa grupę tę stale wyodrębniają jako specjalną grupę ludności zarobkującej, inne nie uznają zupełnie jej odrębności, podciągając ją pod pojęcie innych grup czynnych zawodowo. Wreszcie mamy państwa, które starają się znaleźć pewien kompromis między obu temi krańcowo przeciwnymi stanowiskami, wydzielając jako specjalną grupę tylko część pomagających członków rodzin.

Grupę pomagających członków rodzin uwzględniają podczas spisu w całości jako odrębną: Belgia, Bułgaria, Estonia, Litwa, Niemcy, Polska, Szwajcaria, Związek Sowiecki i Nowa Zelandja. Państwa te wzywają w swych instrukcjach spisowych wszystkie osoby, które pomagają głowie rodziny w wykonywanym przez nią zawodzie, by to na arkuszu spisowym zaznaczyły wyrazem „pomaga”. Osoby te powinny ponadto podać charakter wykonywanej przez siebie pracy. System, przyjęty we wspomnianych państwach, wyjaśniają wydane przez nie instrukcje, zawierające wskazówki o sposobie wypełniania arkusza spisowego¹. I tak czytamy w niemieckiej instrukcji spisowej z 1925 r.: „Dla osób, które zwykle lub regularnie są czynne w zakładzie głowy gospodarstwa domowego jako siły pomocnicze i które nie mają charakteru sił najemnych, należy wpisać „pomaga” (i wykonywaną pracę zawodową podać w rubryce 14). Zwłaszcza należy tu zaznaczyć tego rodzaju czynności pomocnicze kobiet zameśnych i żeńskich członków rodziny w rolnictwie, zakładach rzemieślniczych, jadalniach, restauracjach, zakładach handlowych i t. d. Nie należy jednak brać pod uwagę poszczególnych, wyjątkowo pełnionych, czynności pomocniczych”². Jeżeli praca pomocnicza pomagających członków rodziny

była wykonywana w zawodzie pobocznym lub miała charakter drugorzędny, powinna ona być w myśl instrukcji być zaznaczona w rubrykach, dotyczących zawodu pobocznego (rubryki: 19 i 20).

Podobne zasady odnajdujemy w polskiej instrukcji spisowej z 1921 r. Zostały one jednak jaśniej ujęte przy drugim polskim spisie zawodowym. Przytaczam więc odnośny ustęp z instrukcji z 1931 roku: „Częstem jest zjawiskiem, że kobiety, dzieci i inni członkowie rodziny cały lub większą część swego czasu poświęcają pracy w gospodarstwie rolnem lub przedsiębiorstwie głowy rodziny, np. żona pracuje w gospodarstwie rolnem męża, syn pracuje w warsztacie ojca, córka czynna jest w sklepie lub w pracowni matki. W takich wypadkach żona, córka, syn i t. p. nie powinni zapisywać się „przy mężu”, „przy matce”, „przy ojcu” i t. p., lecz powinni w rubryce 20 określić wykonywaną przez siebie pracę (np. „pracuje w gospodarstwie rolnem”, „ekspedjentka”, „kasjerka”, „krawcowa”, „szewc” i t. p.), w rubryce 21 zaś wpisać „pomaga mężowi”, „pomaga matce”, „pomaga ojcu” i t. d. Jedynie w wypadku, gdy członkowie rodziny otrzymują od głowy rodziny takie same wynagrodzenie jak pracownicy najemni, zapisują się w rubryce 21 jako „robotnik”, „czeladnik”, „urzędniczka prywatna” i t. d. — tak jak obce siły najemne. Jeżeli kobiety, dzieci i inni członkowie rodziny, utrzymywani przez głowę rodziny, poświęcają pracy w jej gospodarstwie rolnem lub przedsiębiorstwie mniejszą część swego czasu, podają wykonywaną pracę jako zawód poboczny w rubryce 25, w rubryce 20 zaś wpisują „przy mężu”, „przy ojcu”, „przy matce” i t. p.

R o s y j s k a instrukcja spisowa z 1926 r. zawiera następujący ustęp³: „Za pomagających w zajęciu członków rodziny należy uważać te osoby, które pracą swą stale pomagają głowom swych rodzin w ich zajęciach przemysłowych i innych; do pomagających członków rodziny w rolnictwie należy, niezależnie od wieku, zaliczyć tych, którzy biorą udział w głównych robotach rolnych (roboty polne, młócka, pasienie by-

¹ Przytoczone w niniejszym rozdziale wyjątki z instrukcji spisowych różnych państw stają się zrozumiałe, gdy się jednocześnie ma przed oczyma formularze spisowe, wydrukowane w pracy autora p. t. *Projekt drugiego polskiego spisu powszechnego na tle doświadczeń spisu 1921 roku oraz praktyki zagranicznej*, *Kwartalnik Statystyczny*, tom VII, zes. 2, r. 1930.

² *Statistik des Deutschen Reichs* t. 402, I str. 22: „Für Personen, die im Betriebe des Haushaltungsvorstandes gewöhnlich oder regelmäßig als Hilfspersonen tätig sind, ohne eigentliche Gewerbegehilfen zu sein, ist „hilft“ zu schreiben (und die betreffende Berufstätigkeit in Spalte 14 zu nennen). Insbesondere sind hier derartige Dienstleistungen der Frauen und weiblichen Familienangehörigen in der Landwirtschaft, bei Handwerksbetrieben, in Gast- und Schankwirtschaften, in Handelsgeschäften usw. zu kennzeichnen. Einzelne Handleistungen und nur ausnahmsweise erfolgende Hilfsleistungen kommen nicht in Betracht. Einzelne Handleistungen und nur ausnahmsweise erfolgende Hilfsleistungen kommen nicht in Betracht.“

³ *Wsiesiojuznaja Pierepiś Nasielenja 1926 goda*, t. XVIII, str. 517.

dła i t. p.), chociażby osoby te jednocześnie pracowały w gospodarstwie domowym“.

Bułgaria (1921 r.) sprawie pomagających członków rodzin poświęca następującą uwagę¹: „Kobiety, które pomagają stale w zajęciu, rzemiośle, lub handlu mężom, ojcom, pod literą **a** rubryki 21 oznaczają swój zawód, a pod literą **b** wpiszą „pomaga mężowi (ojcu)“... Członkowie gospodarstwa domowego wiejskiego (żona, synowie, córki, bracia i t. p.), którzy biorą udział w pracach rolniczych i z tego względu w rubryce 21 a oznaczyli jako swoje zajęcie „rolnictwo“, w drugim rzędzie rubryki 21 powinni odpowiedzieć „syn, (żona, brat i t. p.) gospodarza rolnego“.

Na belgijskim formularzu spisowym z 1920 roku znajdujemy wreszcie następującą wskazówkę: „Jeżeli są członkowie rodziny, którzy zwykle dopomagają głowie gospodarstwa domowego w jej zawodzie, powinna ona odnośnie tych osób wpisać wyraz „pomaga“².

Na wręcz przeciwnym stanowisku stały Anglja, Szkocja, Holandia, Kanada, Stany Zjednoczone A. P., Wyspy Filipińskie, a zdaje się, także Danja i Norwegja. Państwa te każą się osobom, które głowie rodziny pomagają w jej zawodzie, tak zapisywać, jak gdyby były siłami najemnymi. Tak np. czytamy w a n g i e l s k i e j instrukcji spisowej z 1921 r.: „Dla członka gospodarstwa domowego, pracującego głównie w przedsiębiorstwie, prowadzonym przez głowę gospodarstwa domowego lub innego krewnego, bezpłatnie, zapisz zajęcie w rubryce (k) tak, jak gdyby to było płatne zajęcie“³.

Stany Zjednoczone (1920) zasadę tę wyrażają w następujący sposób: „Dla kobiet, pracujących tylko okazjnie albo tylko niewielką część dnia w czyjś gospodarstwie rolnem lub w ogrodzie, mleczarni, przy odżywianiu bydła i drobiu, zapis powinien

brzmieć: „bez zawodu“; lecz kobieta, która pracuje stale i większą część dnia w ten sposób, powinna być spisana jako „robotnica rolna — własne gospodarstwo“, „robotnica rolna — poza domem“, „robotnica ogrodowa“, „robotnica — mleczarnia folwarczna“, „robotnica — bydło folwarczne“, „robotnica — przy drobiu“, — tak jak należy w danym wypadku. Jednak niewiasta, która sama kieruje lub prowadzi gospodarstwo lub plantację, powinna być zapisana jako „właścicielka rolna“, a nie jako „robotnica rolna“. W wypadkach, kiedy dzieci regularnie pracują w gospodarstwie dla rodziców, należy zapisać w rubryce 26 „robotnik rolny“, w rubryce 27 „gospodarstwie rodziców“⁴.

Na Wyspach Filipińskich (1918) odnośny ustęp instrukcji brzmi: „Kobieta, pracująca stale przy gospodarstwie wiejskiem poza domem, nawet jeśli pomaga mężowi, synowi, czy innej osobie bez wynagrodzenia, powinna być zapisana w kolumnie 14 jako „robotnica rolna“. Odróżniaj jednak, czy ona pracuje we własnym gospodarstwie czy obcem. Naturalnie, jeżeli kobieta jest właścicielką farmy, to musi ona być zapisana jako „właścicielka rolna“, a nie jako „robotnica rolna“. Dla dzieci, pracujących dla rodziców na ich własnym gospodarstwie, uwaga w kolumnie 14 powinna brzmieć: „robotnik rolny“, a w kolumnie 15 „własne gospodarstwo“⁵.

Stany Zjednoczone i Filipiny, jak widzimy, żądają coprawda u pomagających członków rodziny zaznaczenia na formularzu spisowym, że pracują „we własnym gospodarstwie“, nie zmienia to jednak zasadniczego ich stanowiska traktowania pomagających członków rodziny jako robotników.

Do grupy państw, nie uznających pomagających członków rodziny jako odrębnej grupy ludności zarobkującej, można też zaliczyć Francję. Sytuacja jest tu jednak o tyle odmienna, że państwo to wielką część

¹ Résultats généraux du Recensement de la Population dans le Royaume de Bulgarie, t. I.

² Recensement général du 31 décembre 1920 str. 17. „S'il y a des membres de la famille qui aident habituellement le chef de ménage dans sa profession, se dernier mettra en regard de leur nom le mot „aide.“

³ Census of England & Wales 1921. General Report str. 202: „For a member of the household who is chiefly occupied in giving unpaid help in a business carried on by the head of the household or other relative, state the occupation in Column (h) as though it were a paid occupation.“

⁴ Fourteenth Census of the United States taken in the year 1920 Volume IV. Occupations str. 30: „For a woman who works only occasionally, or only a short time each day at outdoor farm or garden work, or in the dairy, or in caring for live stock or poultry, the return should be „none“; but for a woman who works regularly and most of the time at such work, the return should be „farm laborer-home „farm“; „farm laborer-working out“; „laborer-garden“; laborer-dairy farm“; laborer-stock farm“; or „laborer-poultry yards“, as the case may be. Of course, a woman who herself operates or runs a farm or plantation should be reported as a „farmer“ and not as a „farm laborer.“ In the case of children who work regularly for their own parents on a farm, the entry in column 26 should be „farm laborer“ and in column 27 „home farm.“

⁵ Census of the Philippine Islands. Volume II, str. 1642. „A woman working regularly at outdoor farm work, even if she works to help her husband, son, or other person, and not for compensation, should be returned in column 14 as a „farm laborer.“ Distinguish, however, if she works on her own farm or on that of another, as the case may be. Of course, if the woman owns the farm she should be reported as a „farmer“, and not as a „farm laborer.“

In the case of children who work for their own parents on a farm, the entry in column 14 should be „farm laborer“ and in column 15 „home farm.“

pomagających członków rodziny, głównie — zdaje się — żony właścicieli rolnych, włącza do grupy „szefów przedsiębiorstw” (chefs d'établissement). Wynika to z liczb. Na 2 526 000 gospodarstw wiejskich jest w dziale „rolnictwa, leśnictwa i rybactwa” 5 318 000 szefów przedsiębiorstw, w tem 2 531 000 kobiet¹. Czy pomagający członkowie rodziny we Francji częściowo weszli też do grupy robotników, trudno stwierdzić wobec braków wszelkich wyjaśnień w tym względzie².

System pośredni między dwoma omówionymi posiadają Czechosłowacja i Węgry. Chociaż każde z tych państw sprawę pomagających członków rodziny załatwia inaczej, to jednak łączy ich to, że wyodrębniają one tę grupę tylko częściowo. C z e c h o s ł o w a c j a daje następujące wskazówki w swej instrukcji spisowej z 1921 r.: „Jeżeli chodzi o członków rodziny, których głównem zajęciem jest pomoc głowie rodziny w jej zawodzie, to należy podać u nich stanowisko w sposób analogiczny jak u osób, nie należących do rodziny (np. terminator, czeladnik, robotnik). Jeżeli żadne inne określenie jest niemożliwe, wówczas podaje się, że pobierają wynagrodzenie: „pomaga za wynagrodzeniem”, jeżeli zaś wynagrodzenia nie pobierają, należy napisać „pomaga”.

W ę g i e r s k a instrukcja spisowa zaś brzmi: „Kobiety, pomagające zwykle mężowi albo głowie rodziny w jej zawodzie, powinny być wpisane na kartce indywidualnej jako członkowie rodziny, pomagający mężowi albo głowie rodziny, przy jednoczesnym jak najdokładniejszym oznaczeniu danej gałęzi przemysłu. Jednak gdy członek rodziny, pomagający mężowi lub głowie gospodarstwa, zajmuje miejsce najemnego pracownika domu handlowego, powinien on być zapisany zgodnie ze swoim stanowiskiem, a nie jako członek rodziny, pomagający mężowi lub głowie rodziny (np. kasjer, korespondent, buchalter, sprzedawca i t. d.) bez względu na to, czy jest wynagradzany, czy nie i czy zajmuje się dodatkowo gospodarstwem domowym”³.

Podczas gdy Czechosłowacja jako zasadę wysuwa konieczność takiego określenia swe-

go stanowiska społecznego przez pomagających członków rodziny, jak gdyby byli pracownikami najemnymi, a tylko pomocniczo — w razie niemożności znalezienia innego określenia — dopuszcza zapis „pomaga”, Węgry uznają ten zapis za właściwy, czyniąc wyjątek jedynie dla członków rodziny, zajętych w przedsiębiorstwach handlowych, którzy powinni na arkuszu spisowym użyć terminów, stosowanych do oznaczenia obcych sił najemnych.

b) Odgraniczanie pomagających członków rodziny od utrzymywanych członków rodziny

Jak przy oddzielaniu pomagających członków rodziny od innych grup ludności zarobkującej, tak też przy odgraniczaniu ich od ludności biernej zawodowo spostrzegamy duże różnice w metodach postępowania różnych państw. Właściwie wszystkie państwa są zgodne w tem, że do ludności czynnej zawodowo należy zaliczyć członków rodziny, biorących regularny udział w pracy zarobkowej głowy rodziny. Jednak w wielkiej liczbie warsztatów wytwórczych, zwłaszcza w małych gospodarstwach rolnych, stosunki tak się układają, że trudno pracę zarobkową oddzielić od pracy w gospodarstwie domowym. Chodzi tutaj zwłaszcza o wielką masę żon drobnych właścicieli i dzierżawców rolnych, które jednocześnie załatwiają i wszelkie czynności, związane z prowadzeniem gospodarstwa domowego, i różne czynności w gospodarstwie rolnem. Jeżeli więc instrukcje są tak ułożone, że wymagają zaznaczenia na arkuszu spisowym w rubrykach, dotyczących zawodu, także pracy w gospodarstwie domowym, to automatycznym wynikiem takiego sposobu postępowania musi być ogromna redukcja kobiet wśród pomagających członków rodziny. Tem, co określa stanowisko kobiety — żony w rodzinie, jest bowiem, zwłaszcza w prymitywnych stosunkach wiejskich, jej rola jako gospodyni domu. Jeżeli się jej więc pozwoli zaznaczyć na kwestjonariuszu spisowym ten jej charakter, to chociażby się w instrukcjach spisowych położyło nacisk na to, by żony właścicieli rolnych, biorące udział w pracy na roli, tę pra-

¹ W liczbach tych uwzględniono też część „isolés” według szacunku francuskiego (Résultats statistiques du Recensement Général de la Population 1926, t. I, część III, str. 68).

² Ponieważ Francja z tym systemem opracowania pomagających członków rodziny jest zupełnie odosobniona, nie zajmuję się tem państwem w dalszych mych rozważaniach.

³ Publications Statistiques Hongroises, t. 36, str. 508; „Les femmes concourant généralement dans la profession du mari ou du chef de famille, devront être inscrites dans le bulletin individuel comme membres de famille secourant le mari ou le chef de famille, tout en désignant le plus exactement possible la branche d'industrie en question. Mais si le membre de famille secourant le mari ou le chef de famille remplit la place d'un employé de la maison de commerce, il devra être indiqué conformément à la qualité de son emploi, et non pas comme membre de famille secourant le mari ou le chef de famille (p. ex. caissier, correspondant, teneur de livres, vendeur, etc.), sans égard à ce qu'il est rétribué ou non, ni s'il s'occupe à titre accessoire des travaux de ménage.”

Przytoczyłem tu wyjątek z instrukcji spisowej z 1910 r., gdyż w węgierskich publikacjach spisowych nie znalazłem instrukcji zastosowanej w 1920 r., a o ile sądzić można, metody obu spisów były jednakowe.

cę określiły jako swój zawód, nie znajdzie ona w odpowiedziach należytego wyrazu.

A mamy szereg państw, które wymagają podania na formularzu spisowym pracy kobiet we własnym gospodarstwie domowym. Należą do nich Anglja, Szkocja, Czechosłowacja, Danja, Norwegja, Szwajcarja, Węgry i Wyspy Filipińskie. Najwyżej w hierarchji pojęć, stosowanych w statystyce zawodowej, stawia tę pracę Szwajcarja. Państwo to podciąga prowadzenie własnego gospodarstwa domowego pod pojęcie zawodu, dając taką jego definicję: „Za zawód lub zajęcie główne będzie się uważało takie zajęcie, które stanowi główne źródło utrzymania, które dostarcza zasadniczą część zarobku i które zajmuje większą część czasu, jak czynności kobiet w gospodarstwie domowym albo każde zajęcie, wykonywane jako przygotowanie się do pewnego określonego zawodu, jak zajęcie studenta, ucznia”¹. Rozszerzenie pojęcia spisowego zawodu na prace w gospodarstwie domowym nie oznacza jednak w Szwajcarji bynajmniej zaszeregowania kobiet — gospodyń domu do ludności czynnej zawodowo także podczas opracowania spisu. W tablicach szwajcarskiej statystyki zawodowej kobiety te figurują wśród ludności biernej zawodowo, są jednak też specjalnie wykazywane jako osoby, posiadające aktywność w gospodarstwie domowym, podobnie jak to ma miejsce ze służbą domową.

Pozostałe państwa, które ujmują na formularzu spisowym pracę kobiet we własnym gospodarstwie domowym, traktują to badanie jako dodatkowe, niezależne od badania kompleksu zjawisk, objętych pojęciem zawodu. Przytocze tu wyjątki z instrukcyj kilku państw, dotyczące sposobów zapisywania tej pracy na kwestionariuszu spisowym.

Anglja (1921): „Dla członka prywatnego gospodarstwa domowego (takiego, jak żona głowy gospodarstwa domowego), głównie wykonywającego niepłatne usługi domowe,

należy zapisać „obowiązki domowe“ w rubryce (k) a rubryki (l) i (m) pozostawić niewypełnione”².

Czechosłowacja (1921): „Prowadzenia gospodarstwa domowego nie uważa się za pomoc w zawodzie i należy zaznaczyć je wyrazami „prowadzi gospodarstwo domowe“.

Węgry: „Lecz kobiety, zajmujące się zwykle pracami w gospodarstwie domowym, powinny być zapisane w rubryce 5a jako gospodynie domowe, z podaniem w rubryce 8 nazwiska i zawodu osób je utrzymujących i w rubryce 7 zawodu pobocznego, jeżeli go posiadają”³.

Wyspy Filipińskie (1918): „W wypadku, kiedy kobieta prowadzi gospodarstwo w swym własnym domu, bez pensji lub wynagrodzenia i nie posiada innego zajęcia, uwaga w kolumnie 14 powinna brzmieć „gospodarstwo domowe“, a w kolumnie 15. „w domu”⁴.

Tak, jak w Szwajcarji, i w tych państwach kobiety — gospodynie domu są wykazywane nie wśród czynnych, lecz wśród biernych zawodowo, co jednak nie uchyla wpływu, przyjętej w tych państwach metody spisywania tych osób, na wysokość liczby pomagających członków rodziny.

W przeciwieństwie do omówionych następujące kraje nie ujmują na formularzu spisowym pracy kobiet we własnym gospodarstwie domowym: Belgja, Bułgarja, Estonia, Francja, Litwa, Niemcy, Polska, Brazylja, Kanada, Stany Zjednoczone.

W państwach tych spotykamy się z tego rodzaju wskazówkami, czy to w instrukcjach, czy też na formularzach spisowych:

Francja (1926): „Kobieta, która nie wykonywa żadnego zawodu i jest zajęta tylko we własnym gospodarstwie domowym, daje odpowiedź negatywną”⁵.

Belgja (1920) „Kobieta, która ogranicza się do załatwiania albo kierowania swego gospodarstwa domowego, jest bez zawodu”⁶.

¹ Recensement Fédéral de la Population du 1-er décembre 1920. Premier fascicule str. 76: „On considérera comme profession ou occupation principale celle, qui constitue la principale source d'existence. qui procure la portion essentielle du gain ou qui absorbe la majeure partie du temps, telle que l'activité ménagère d'une femme ou toute activité s'exerçant comme préparation à une profession déterminée: celle d'un étudiant, d'un apprenti.”

² L. c. For a member of a private household (such as householder's wife) who is mainly occupied in unpaid domestic duties at home, write „Home Duties“ in Column (h) and leave Columns (l) and (m) blank.”

³ L. c. „Mais les femmes ne s'occupant généralement que de travaux de ménage, devront être inscrites dans la rubrique 5a comme ménagères, en indiquant dans la huitième rubrique le nom et la profession de leur entreteneur et dans la septième rubrique leur occupation accessoire, s'il ya lieu.”

⁴ In the case of a woman doing housework in her own home, without salary or wage, and having no other occupation, the entry in column 14 should be „housework“ and X in 15, „at home.”

⁵ Résultats statistiques du Recensement Général de la Population effectué le 7 mars 1926. T. I, cz. I, str. 11: „La femme qui n'exerce aucune profession et ne fait que son propre ménage, répondra „néant.”

⁶ Recensement Général du 31 décembre 1920. T. I, str. 16: „La femme qui se borne à soigner ou à diriger son ménage est sans profession.”

Kanada (1921): „W wypadku, gdy kobieta wykonywa zajęcia gospodarstwa domowego w swym własnym domu, bez poborów i wynagrodzenia, nie mając innego zajęcia, zapis w kolumnie 29 będzie brzmiał „żaden (zawód)”¹.

Niemcy (1925): „Prowadzenie gospodarstwa domowego nie jest uważane za zajęcie zarobkowe u żon i córek, należących do rodziny”².

Polska (1921): „Co do kobiet należy pamiętać, że zwykle ich zajęcia gospodarskie w rodzinie nie powinno być uważane, jako zawód”³.

Stany Zjednoczone (1920): „W wypadku, kiedy kobieta pracuje w swem własnym gospodarstwie domowym i nie ma innego zajęcia, trzeba podać w rubryce 26 „bez”⁴.

Jeżeli zbadać szczegółowo instrukcje spisowe poszczególnych państw, wykryje się jeszcze inne czynniki techniki spisowej, które mogą oddziaływać na różne ukształtowanie się liczby pomagających członków rodziny. Tak np. musi wywołać pewne różnice w tej liczbie okoliczność, że niektóre państwa nie uznają wogóle czynnych zawodowo poniżej pewnego wieku. Pracy zarobkowej nie uwzględniają: Prusy u dzieci poniżej 14 lat, Anglja i Szkocja — u dzieci poniżej lat 12, Litwa, Stany Zjednoczone, Wyspy Filipińskie i Kanada — u dzieci poniżej lat 10. W Prusach, które obok zawodu głównego opracowują także zawód poboczny, dzieci poniżej oznaczonej granicy wieku, o ile posiadają jakieś płatne zajęcia, mogą być wykazywane tylko w zawodzie pobocznym⁵. Wszystkie te czynniki odgrywają jednak przy odgraniczaniu pomagających członków rodziny od osób biernych zawodowo bez porównania mniejszą rolę, aniżeli kwestja traktowania kobiet — gospodyń domu, dlatego też pomijam je w dalszych rozważaniach niniejszego artykułu⁶.

2. Wpływ różnych metod spisywania pomagających członków rodziny na wyniki liczbowe statystyki zawodowej

a) Pomagający członkowie rodziny a kwestja podziału ludności na czynną i bierną zawodowo

Jak wynika z omówienia metod spisywania osób, współpracujących z głową rodziny w jej zawodzie, liczba pomagających członków rodziny musi być w poszczególnych państwach różna: 1) zależnie od tego, w jaki sposób grupa ta została odgraniczona od biernych zawodowo członków rodziny, 2) zależnie od tego, czy została ona wśród ludności czynnej zawodowo całkowicie wyłączona, jako specjalna kategoria osób, czy też pomieszana z innymi grupami. Jeżeli chodzi o oddzielenie pomagających od biernych zawodowo członków rodziny, to na plan pierwszy wysuwa się kwestja różnego potraktowania podczas spisu kobiet — gospodyń domu. Dałem już wyraz swemu pogładowi, że wobec wielkiej liczby osób tej kategorii system zaznaczania pracy kobiet we własnym gospodarstwie domowym na formularzu spisowym musi znacznie obniżyć liczbę pomagających członków rodziny, nawet jeżeli to nie było zamierzone przez organizatorów spisu. Pogład ten znajduje potwierdzenie w tablicy 1, w której podałem podział członków rodziny na pomagających i utrzymywanych (biernych zawodowo) dla szeregu państw, uwzględniających podczas spisu pomoc rodzinną, jako specjalną kategorię ludności czynnych zawodowo.

Wysokość liczby pomagających członków rodziny w każdym państwie jest zależna od całego szeregu czynników, jak: stosunek liczbowy poszczególnych działów gospodarstwa społecznego do siebie, ich struktura organizacyjna i związany z nią stosunek liczby właścicieli przedsiębiorstw do liczby innych kategorii osób zawodowo czynnych, poziom kulturalny, struktura wieku i t. d. Ponad wszyst-

¹ Sixth Census of Canada, 1921. T. IV, str. LXXXIV. „Dans le cas d'une femme qui fait les travaux de ménage de sa propre maison, sans gages ni salaire et qui n'a pas d'autre emploi, l'entrée dans la colonne 29 sera „aucun.”

² L. c. Die Besorgung des Hauswesens ist bei Ehefrauen und Haustöchtern als Erwerbstätigkeit nicht anzusehen.”

³ Statystyka Polski T. XXXIII str. 47. Analogicznie brzmi odnośny przepis w polskiej instrukcji spisowej z 1931 r.: „Zawsze należy pamiętać, że zwykłe zajęcia kobiet we własnym gospodarstwie domowym nie jest uważane za pracę zarobkową. Zajęcia tego wogóle nie należy zaznaczać na formularzu spisowym. (Statystyka Polski. Serja A. Tom I, str. 66).

⁴ L. c. „In the case of a woman doing housework in her own home and having no other employment, the entry in column 26 should be none.”

⁵ Polski spis ludności 1921 roku wykazał 512 269 dzieci poniżej lat 14, wykonywających w dniu spisu pracę zawodową (178 610 — dzieci pomagających członków rodziny). Jeżeli zwrócimy uwagę na przepis artykułu 108 naszej Konstytucji, stanowiący, że „praca zarobkowa dzieci niżej lat 15 jest zakazana”, i że „stałe zatrudnienie pracą zarobkową dzieci i młodzieży w wieku szkolnym jest zakazane”, stwierdzimy dużą rozbieżność między obowiązującymi u nas normami prawnymi a stosunkami rzeczywistymi.

⁶ O jednym czynniku techniki spisowej ogromnej doniosłości, który jednak nie jest związany z poszczególnymi przepisami instrukcyj spisowych, lecz wiąże się z całym systemem przeprowadzania spisu zawodowego, przyjętym w danym państwie, i dlatego musi być traktowany na innej płaszczyźnie, będzie mowa na str. 408.

Tabl. 1. Podział członków rodziny na biernych zawodowo i pomagających
Répartition des membres de famille en passifs et co-actifs

Państwa	Bierni zawodowo i pomagający członkowie rodziny ogółem <i>Total des membres de famille passifs et co-actifs</i>	Bierni zawodowo członkowie rodziny <i>Membres de famille passifs</i>	Pomagający członkowie rodziny <i>Membres de famille co-actifs</i>	Odsetki pomagających członków rodziny <i>Pourcentage des membres de famille co-actifs</i>	Pays
Mezcyżni i kobiety razem — Hommes et femmes ensemble					
I grupa — I groupe de pays					
Bułgaria (1926)	4 041 428	2 399 145	1 642 283	40,6	Bulgarie (1926)
Estonja (1922)	670 999	452 084	218 915	32,6	Esthonie (1922)
Niemcy (1925)	31 994 116	26 556 889	5 437 227	16,9	Allemagne (1925)
Polska (1921)	17 948 416	11 777 640	6 170 776	34,3	Pologne (1921)
Z. S. R. R. (1926)	109 270 351	60 807 568	48 462 783	44,4	U. R. S. S. (1926)
II grupa — II groupe de pays					
Czechosłowacja ^a (1921)	7 552 100	6 901 124	650 976	8,6	Tchécoslovaquie ^a (1921)
Szwajcaria ^a (1920)	2 143 826	1 935 389	208 437	9,7	Suisse ^a (1920)
Węgry (1920)	4 815 839	4 227 429	588 410	12,2	Hongrie (1920)
Mezcyżni — Hommes					
I grupa — I groupe de pays					
Bułgaria	1 552 929	1 059 143	493 786	31,8	Bulgarie
Estonja	227 881	170 647	57 234	25,1	Esthonie
Niemcy	9 272 653	7 968 382	1 304 271	14,0	Allemagne
Polska	6 722 174	4 683 986	2 038 188	30,3	Pologne
Z. S. R. R.	41 102 631	24 829 837	16 272 794	39,6	U. R. S. S.
II grupa — II groupe de pays					
Czechosłowacja ^a	2 415 610	2 010 515	405 095	16,7	Tchécoslovaquie ^a
Szwajcaria ^a	727 765	609 240	118 525	16,3	Suisse ^a
Węgry	1 556 800	1 245 805	310 995	19,9	Hongrie
Kobiety — Femmes					
I grupa — I groupe de pays					
Bułgaria	2 488 499	1 340 002	1 148 497	46,1	Bulgarie
Estonja	443 118	281 437	161 681	36,5	Esthonie
Niemcy	22 721 463	18 588 507	4 132 956	18,2	Allemagne
Polska	11 226 242	7 093 654	4 132 588	36,8	Pologne
Z. S. R. R.	68 167 720	35 977 731	32 189 989	47,2	U. R. S. S.
II grupa — II groupe de pays					
Czechosłowacja ^a	5 136 490	4 890 609	245 881	4,8	Tchécoslovaquie ^a
Szwajcaria ^a	1 416 061	1 326 149	89 912	6,3	Suisse ^a
Węgry	3 259 039	2 981 624	277 415	9,1	Hongrie

^a Czechosłowacja i Szwajcaria włączają do ludności biernej zawodowo także służbę domową. W niniejszej tabelicy podano w tych państwach ludność bierną bez służby.

^a En Tchécoslovaquie et en Suisse les domestiques sont comptés au nombre de la population passive. Dans le tableau ci-dessus la population passive dans ces pays n'embrasse pas les domestiques.

kie te czynniki wysuwa się jednak przy porównaniach międzynarodowych moment takiego, czy innego traktowania kobiet — gospodyń domu. W przytoczonej tabelicy rozpatrywane państwa zostały podzielone na dwie grupy, zależnie od tego, czy wymagają one zaznaczenia na formularzu spisowym pracy kobiet wę własnym gospodarstwie domowym,

czy nie. Jak wiemy, wymogi takie stawiają Czechosłowacja, Szwajcaria i Węgry, nie posiadają ich zaś Bułgaria, Estonja, Niemcy, Polska i Związek Sowiecki. Otóż okazuje się, że grupy te są to zarazem grupy o zasadniczo różnych liczbach pomagających członków rodziny. Wpływ odmiennej metody spisowania kobiet — gospodyń domu jest wprost uderza-

iący, gdy chodzi o pomagających członków rodziny płci żeńskiej. Występuje on jednak też zupełnie wyraźnie w ogólnych liczbach pomagających członków rodziny, obejmujących tak mężczyzn, jak i kobiety.

Jeżeli chodzi o Czechosłowację i Węgry, figurujące w drugiej grupie państw, to przy rozpatrywaniu liczby pomagających członków rodziny trzeba wziąć także pod uwagę okoliczność, że nie obejmuje ona wszystkich osób tej kategorii, gdyż część ich została włączona do grupy robotników. Ta różnica metodyczna między Czechosłowacją i Węgrami, a pozostałymi państwami, która niżej znajdzie jeszcze bliższe oświetlenie, odgrywa jednak drugorzędną rolę, bo musiałaby się ona w równie silny sposób, jak u kobiet, zaznaczyć w odsetkach pomagających członków rodziny płci męskiej, a odsetki te wykazują odchylenia bez porównania mniejsze.

Że kwestja kobiet — gospodyń domu posiada zasadnicze znaczenie przy ustalaniu liczby pomagających członków rodziny, na dowód tego można przytoczyć wielkie przeobrażenia, jakie w tej liczbie zachodzą w wypadku zmiany metody rozwiązywania tej kwestji w poszczególnym państwie między jednym spisem zawodowym a drugim. Świadczeniami takiej zmiany jesteśmy np. w Czechosłowacji. Podczas gdy za rządów austriackich praca kobiet we własnym gospodarstwie domowym nie była ujmowana na kwestjonariuszu spisywanym, czeskosłowacki spis z 1921 r. żądał jej zaznaczenia. To dało zupełnie nieoczekiwane rezultaty, które urząd statystyczny w Pradze wprowadziły w duże zakłopotanie¹. O ile bowiem liczba pomagających członków rodziny płci męskiej od 1910 do 1921 roku wykazywała normalny wzrost, w liczbie kobiet — pomagających członków rodziny, zaznaczył się katastrofalny spadek. Odnosne liczby wynosiły w Czechach (część państwa) dla mężczyzn 108 607 w 1910 roku i 124 891 w 1921 r., dla kobiet 389 476 w 1910 r. i 112 256 w 1921 r.²

Kategoria pomagających członków rodziny jest najbardziej charakterystyczna dla działu rolnictwa. Drobne warsztaty rolne — oto najważniejsza domena zastosowania pomocniczej pracy kobiet i dzieci. W tych państwach, które pracę tę w całości ujmują, pomagający członkowie rodziny stanowią w rolnictwie

przeważającą część ludności zarobkującej (ob. tabl. 7). Zrozumiała jest więc rzeczą, że czynniki, które wpływają na ukształtowanie się liczby osób tej kategorii, muszą też znaleźć swój wyraz w całokształcie stosunków zawodowych tego działu i dać się wyraźnie odczuć w ogólnej liczbie osób czynnych zawodowo. To wykazuje tablica 2, w której uwzględnione państwa zostały w ten sam sposób zgrupowane, co w poprzedniej.

Podczas, gdy mężczyźni rozdzielają się we wszystkich państwach w sposób dość jednaki na czynnych i biernych zawodowo, w podziale kobiet na te dwie grupy zauważamy zasadnicze różnice. W państwach, nie uwzględniających na formularzach spisowych pracy kobiet we własnym gospodarstwie domowym, jest wśród ogółu kobiet czynnych zawodowo od 58 do 65%, w państwach, spisujących kobiety — gospodynie domu, tylko od 21 do 28%. Stosownie do tego, są też w obu grupach państw zasadniczo różne odsetki ogółu czynnych zawodowo. Podczas gdy w pierwszej grupie państw czynni zawodowo stanowią ponad 60% całej ludności, utrzymującej się z rolnictwa, w drugiej nie dosięgają ani 50%.

Charakterystyczny jest też stosunek płci wśród czynnych i biernych zawodowo, przedstawiony w trzeciej części tablicy. Podczas gdy w pierwszej grupie państw istnieje wśród czynnych zawodowo prawie całkowita równowaga płci, w drugiej grupie kobiety stanowią tylko od $\frac{1}{3}$ do $\frac{1}{5}$ wszystkich osób w tej rubryce wykazanych. Ten ubytek kobiet tłumaczy się właśnie przesunięciem wielkiej liczby kobiet — gospodyń domu do rubryki „biernych zawodowo”. Okoliczność, że w Czechosłowacji i na Węgrzech część pomagających członków rodziny mogła wejść w skład grupy robotników, nie może tu odgrywać żadnej roli, gdyż kategoria czynnych zawodowo obejmuje wszystkie grupy zarobkujące, a więc także robotników.

Wpływ różnic w metodzie spisywania kobiet — gospodyń domu sięga jednak dalej. Rolnictwo odgrywa w każdym państwie zbyt wielką rolę, aby stosunki w tym dziale powstałe na skutek takiego, czy innego potraktowania pomagających członków rodziny, nie musiały się też odbić na ogólnych wynikach spisu zawodowego. A przecież poza rolnic-

¹ W czeskosłowackiej analizie wyniku spisu zawodowego nie napotkałem na tego rodzaju wyjaśnienie spadku liczby pomagających członków rodziny w okresie 1910—1921, jakie tu podałem.

² Podobne zmiany zaszły w Austrii na skutek wprowadzenia pytania, dotyczącego pracy kobiet we własnym gospodarstwie domowym, przy spisie z 1920 roku. Najsilniej spadek czynnych zawodowo kobiet zaznaczył się tutaj w rolnictwie. Dział ten wykazywał w 1910 roku 516 176 kobiet czynnych zawodowo na stanowisku niesamodzielnym, w 1920 roku tylko 314 829, zmniejszenie wynosiło więc prawie 40% (obacz *Beiträge zur Statistik der Republik Oesterreich*).

Tabl. 2. Podział ludności na czynną i bierną zawodowo w dziale rolnictwa (wraz z leśnictwem i rybactwem)
Répartition de la population en active et passive dans l'agriculture (y compris la sylviculture et la pêche)

Państwa <i>Pays</i>	Czynni i bierni zawodowo ogółem <i>Total des personnes actives et passives</i>			Czynni zawodowo wraz z pomagającymi członkami rodziny <i>Personnes actives et membres de famille co-actifs</i>			Bierni zawodowo członkowie rodziny <i>Membres de famille passifs</i>		
	Ogółem <i>Total</i>	Meżczyźni <i>Hommes</i>	Kobiety <i>Femmes</i>	Ogółem <i>Total</i>	Meżczyźni <i>Hommes</i>	Kobiety <i>Femmes</i>	Ogółem <i>Total</i>	Meżczyźni <i>Hommes</i>	Kobiety <i>Femmes</i>
Liczby bezwzględne — Chiffres absolus									
I grupa — I groupe de pays									
Bułgaria ^a	4 087 810	1 963 200	2 124 610	2 464 421	1 172 846	1 291 575	1 623 389	790 354	833 035
<i>Bulgarie^a</i>									
Estonja ^b	650 764	304 800	345 964	410 116	197 254	212 862	240 648	107 546	133 102
<i>Estonie^b</i>									
Niemcy ^c	14 373 256	6 690 817	7 682 439	9 762 426	4 793 147	4 969 279	4 610 830	1 897 670	2 713 160
<i>Allemagne^c</i>									
Polska ^d	16 856 687	8 099 684	8 757 003	10 269 867	5 148 263	5 121 604	6 586 820	2 951 421	3 635 399
<i>Pologne^d</i>									
Z. S. R. R. ^a	114 055 516	54 667 715	59 387 801	71 734 888	36 169 978	35 564 910	42 320 628	18 497 737	23 822 891
<i>U. R. S. S.^a</i>									
II grupa — II groupe de pays									
Czechosłowacja ^{d,f}	5 352 037	2 526 998	2 825 039	2 424 901	1 664 868	760 033	2 927 136	862 130	2 065 006
<i>Tchécoslovaquie^{d,f}</i>									
Szwajcaria ^{e,f}	1 013 774	552 393	461 381	482 758	385 625	97 133	531 016	166 768	364 248
<i>Suisse^{e,f}</i>									
Węgry ^e	4 449 104	2 182 979	2 266 125	2 126 688	1 494 403	632 285	2 322 416	688 576	1 633 840
<i>Hongrie^e</i>									
Odsetki — Proportions									
I grupa — I groupe de pays									
Bułgaria	100,0	100,0	100,0	60,3	59,7	60,8	39,7	40,3	39,2
Estonja	100,0	100,0	100,0	63,0	64,7	61,5	37,0	35,3	38,5
Niemcy	100,0	100,0	100,0	67,9	71,6	64,7	32,1	28,4	35,3
Polska	100,0	100,0	100,0	60,9	63,6	58,5	39,1	36,4	41,5
Z. S. R. R.	100,0	100,0	100,0	62,9	66,2	59,9	37,1	33,8	40,1
II grupa — II groupe de pays									
Czechosłowacja	100,0	100,0	100,0	45,3	65,9	26,9	54,7	34,1	73,1
Szwajcaria	100,0	100,0	100,0	47,6	69,8	21,1	52,4	30,2	78,9
Węgry	100,0	100,0	100,0	47,8	68,4	27,9	52,2	31,6	72,1
I grupa — I groupe de pays									
Bułgaria	100,0	48,0	52,0	100,0	47,6	52,4	100,0	48,7	51,3
Estonja	100,0	46,8	53,2	100,0	48,1	51,9	100,0	44,7	55,3
Niemcy	100,0	46,5	53,5	100,0	49,1	50,9	100,0	41,2	58,8
Polska	100,0	48,0	52,0	100,0	50,1	49,9	100,0	44,8	55,2
Z. S. R. R.	100,0	47,9	52,1	100,0	50,4	49,6	100,0	43,7	56,3
II grupa — II groupe de pays									
Czechosłowacja	100,0	47,2	52,8	100,0	68,7	31,3	100,0	29,5	70,5
Szwajcaria	100,0	54,5	45,5	100,0	79,9	20,1	100,0	31,4	68,6
Węgry	100,0	49,0	51,0	100,0	70,3	29,7	100,0	29,6	70,4

a — rok — année 1926, b — 1922, c — 1925, d — 1921, e — 1920, f — W Czechosłowacji i Szwajcarii służba domowa została wyłączona z ludności w dziale rolnictwa, f — En Tchécoslovaquie et en Suisse les domestiques ont été exclus du nombre de la population occupée dans l'agriculture.

twem pomagający członkowie rodziny są też reprezentowani w innych działach gospodarstwa społecznego, zwłaszcza w handlu i przemyśle, co prawda już w stopniu bez porównania słabszym. Chociaż odsetki pomagających członków rodziny wszystkich działów pracy w stosunku do ogólnej liczby osób czynnych zawodowo są znacznie niższe aniżeli w rolnictwie, to odgrywają one w państwach, któ-

re grupę tę wydzielają bez ograniczeń, jeszcze bardzo poważną rolę w całokształcie stosunków zawodowych (ob. tabl. 7). Przypuszczając więc należy, że wpływ odmiennego traktowania kobiet — gospodyń domu da się też zauważyć w podziale ogólnej liczby ludności na czynną i bierną zawodowo w poszczególnych państwach. Słuszność tego poglądu potwierdza tablica 3.

Tabl. 3. Podział ludności wszystkich działów pracy na czynną i bierną zawodowo
Répartition de la population de tous les groupes de travail en active et passive

Państwa <i>Pays</i>	Czynni i bierni zawodowo ogółem <i>Total des personnes actives et passives</i>			Czynni zawodowo wraz z pomagającymi członkami rodziny <i>Personnes actives et membres de famille co-actifs</i>			Bierni zawodowo członkowie rodziny <i>Membres de famille passifs</i>		
	Ogółem <i>Total</i>	Mężczyźni <i>Hommes</i>	Kobiety <i>Femmes</i>	Ogółem <i>Total</i>	Mężczyźni <i>Hommes</i>	Kobiety <i>Femmes</i>	Ogółem <i>Total</i>	Mężczyźni <i>Hommes</i>	Kobiety <i>Femmes</i>
Liczy bezwzględne — Chiffres absolus									
I grupa — I groupe de pays									
Bułgaria ^a <i>Bulgarie</i> ^a	5 478 741	2 743 025	2 735 716	3 079 596	1 683 882	1 395 714	2 399 145	1 059 143	1 340 002
Estonja ^b <i>Esthonie</i> ^b	1 107 059	520 239	586 820	654 975	349 592	305 383	452 084	170 647	281 437
Niemcy ^c <i>Allemagne</i> ^c	62 410 619	30 196 823	32 213 796	35 853 730	22 228 441	13 625 289	26 556 889	7 968 382	18 588 507
Polska ^d <i>Pologne</i> ^d	25 694 700	12 417 233	13 277 467	13 917 060	7 733 247	6 183 813	11 777 640	4 683 986	7 093 654
Z. S. R. R. ^a <i>U. R. S. S.</i> ^a	147 027 915	71 043 357	75 984 558	86 220 347	46 213 520	40 006 827	60 807 568	24 829 837	35 977 731
II grupa — II groupe de pays									
Czechosłowacja ^d <i>Thécoslovaquie</i> ^d	13 613 172	6 559 503	7 053 669	6 712 048	4 548 988	2 163 060	6 901 124	2 010 515	4 890 609
Szwajcaria ^e <i>Suisse</i> ^e	3 880 320	1 871 123	2 009 197	1 944 931	1 261 883	683 048	1 935 389	609 240	1 326 149
Węgry ^e <i>Hongrie</i> ^e	7 980 143	3 870 904	4 109 239	3 752 714	2 625 099	1 127 615	4 227 429	1 245 805	2 981 624
III grupa — III groupe de pays									
Anglja ^d <i>Angleterre</i> ^d	37 886 699	18 075 239	19 811 460	17 756 608	12 599 402	5 157 206	20 130 091	5 475 837	14 654 254
Belgia ^e <i>Belgique</i> ^e	7 405 569	3 644 301	3 761 268	3 312 706	2 460 073	852 633	4 092 863	1 184 228	2 908 635
Holandja ^e <i>Pays-Bas</i> ^e	6 865 146	3 410 135	3 455 011	2 722 407	2 090 576	631 831	4 142 739	1 319 559	2 823 180
Kanada ^d <i>Canada</i> ^d	8 775 853	4 522 512	4 253 341	3 173 169	2 683 019	490 150	5 602 684	1 839 493	3 763 191
Stany Zjednocz. ^e <i>Etats-Unis</i> ^e	105 710 620	53 900 431	51 810 189	41 614 248	33 064 737	8 549 511	64 096 372	20 835 694	43 260 678
Szkocja ^d <i>Ecosse</i> ^d	4 882 497	2 347 612	2 534 855	2 255 298	1 603 319	651 979	2 627 199	744 323	1 882 876

Państwa <i>Pays</i>	Czynni i bierni zawodowo ogółem <i>Total des personnes actives et passives</i>			Czynni zawodowo wraz z pomagającymi członkami rodziny <i>Personnes actives et membres de famille co-actifs</i>			Bierni zawodowo członkowie rodziny <i>Membres de famille passifs</i>		
	Ogółem <i>Total</i>	Mężczyźni <i>Hommes</i>	Kobiety <i>Femmes</i>	Ogółem <i>Total</i>	Mężczyźni <i>Hommes</i>	Kobiety <i>Femmes</i>	Ogółem <i>Total</i>	Mężczyźni <i>Hommes</i>	Kobiety <i>Femmes</i>
Odsetki — Proportions									
I grupa — I groupe de pays									
Bułgaria	100,0	100,0	100,0	56,2	61,4	51,0	43,8	38,6	49,0
Estonia	100,0	100,0	100,0	59,2	67,2	52,0	40,8	32,8	48,0
Niemcy	100,0	100,0	100,0	57,5	73,6	42,2	42,5	26,4	57,8
Polska	100,0	100,0	100,0	54,2	62,3	46,6	45,8	37,7	53,4
Z. S. R. R. . . .	100,0	100,0	100,0	58,7	65,1	52,6	41,3	34,9	47,4
II grupa — I groupe de pays									
Szwajcaria . . .	100,0	100,0	100,0	50,1	67,4	34,0	49,9	32,6	66,0
Czechosłowacja .	100,0	100,0	100,0	49,0	69,3	30,7	51,0	30,7	69,3
Węgry	100,0	100,0	100,0	47,0	67,8	27,4	53,0	32,2	72,6
III grupa — III groupe de pays									
Anglia	100,0	100,0	100,0	46,9	69,7	26,0	53,1	30,3	74,0
Belgia	100,0	100,0	100,0	44,7	67,6	22,7	55,3	32,4	77,3
Holandja	100,0	100,0	100,0	39,7	61,3	18,3	60,3	38,7	81,7
Kanada	100,0	100,0	100,0	36,2	59,3	11,5	63,8	40,7	88,5
Stany Zjedn. . .	100,0	100,0	100,0	39,4	61,3	16,5	60,6	38,7	83,5
Szkocja	100,0	100,0	100,0	46,2	68,3	25,7	53,8	31,7	74,3
I grupa — I groupe de pays									
Bułgaria	100,0	50,0	50,0	100,0	54,7	45,3	100,0	44,1	55,9
Estonia	100,0	47,0	53,0	100,0	53,4	46,6	100,0	37,8	62,2
Niemcy	100,0	48,4	51,6	100,0	61,9	38,1	100,0	30,0	70,0
Polska	100,0	48,3	51,7	100,0	55,6	44,4	100,0	39,7	60,3
Z. S. R. R. . . .	100,0	48,3	51,7	100,0	53,6	46,4	100,0	40,8	59,2
II grupa — II groupe de pays									
Czechosłowacja .	100,0	48,2	51,8	100,0	67,8	32,2	100,0	29,1	71,9
Szwajcaria . . .	100,0	48,2	51,8	100,0	64,8	35,2	100,0	31,5	69,5
Węgry	100,0	48,5	51,5	100,0	69,9	30,1	100,0	29,5	70,5
III grupa — III groupe de pays									
Anglia	100,0	47,7	52,3	100,0	70,9	29,1	100,0	27,2	72,8
Belgia	100,0	49,2	50,8	100,0	74,3	25,7	100,0	28,9	71,1
Holandja	100,0	49,7	50,3	100,0	76,8	23,2	100,0	31,8	68,2
Kanada	100,0	51,5	49,5	100,0	84,5	15,5	100,0	32,8	67,2
Stany Zjedn. . .	100,0	50,9	49,1	100,0	79,5	20,5	100,0	32,4	67,6
Szkocja	100,0	48,1	51,9	100,0	71,1	28,9	100,0	28,3	71,7

U w a g a. W tych państwach, które służbę domową zaliczają do ludności biernej zawodowo (Czechosłowacja i Szwajcaria), została ona w niniejszej tablicy przeniesiona do ludności czynnej.

W ogólnej liczbie ludności czynnej zawodowo uwzględniono wszędzie, gdzie to było możliwe, także kategorie osób, utrzymujących się bez pracy, jak rentjerów, emerytów, studentów poza domem, a także więźniów, chorych w szpitalach i t. p.

N o t e. Dans les pays, où les domestiques sont comptés au nombre de la population passive (Tchécoslovaquie et Suisse), dans le tableau ci-dessus ils sont portés au nombre de la population active.

Le nombre total de la population active embrasse, partout où cela était possible, aussi les catégories de personnes ayant d'autres moyens d'existence que le travail, comme: rentiers, pensionnés, étudiants hors de leurs familles, ainsi que les détenus dans les prisons, les malades dans les hôpitaux, etc.

Pierwsze dwie grupy państw zostały w przytoczonej tablicy utworzone na tej samej zasadzie, co w poprzednich, mianowicie na podstawie kryterjum, czy dane państwo ujmuje na formularzu spisowym pracę kobiet we własnym gospodarstwie domowym, czy nie,

Otóż widzimy, że podobnie jak w rolnictwie, w drugiej grupie państw jest wśród ogółu kobiet znacznie mniej czynnych zawodowo, aniżeli w pierwszej i że ten mniejszy udział kobiet w pracy zarobkowej oddziałuje też na ogólne odsetki osób czynnych zawodowo.

W pierwszej grupie odsetki wahają się w granicach od 54 — 59% całej ludności, w drugiej nie wynoszą one więcej, aniżeli 50%. Jeszcze jaśniej występują różnice, spowodowane innem zaliczeniem kobiet — gospodyń domu w części tablicy, przedstawiającej stosunek płci wśród ludności czynnej i biernej zawodowo.

Przytoczona tablica poza dwoma omówionemi posiada jeszcze trzecią grupę państw, która nie była dotychczas przezemnie charakteryzowana. Otóż grupa ta pozwala nam wykryć nowy czynnik techniki spisowej, wywierający wielki wpływ na ukształtowanie się wyników spisu zawodów.

Jeśli chodzi o sposób spisywania kobiet — gospodyń domu, państwa w tej grupie zebrane stosują różne metody. Anglja i Szkocja, jak wiemy, żądają zaznaczenia na kwestjonariuszu spisowym czynności w gospodarstwie domowym, Belgja, Holandja, Stany Zjednoczone i Kanada nie ujmują tych czynności. Niejednokowę są też metody traktowania pomagających członków rodziny podczas spisu. Belgja wydziela tę grupę, jako specjalną kategorię ludności pracującej, pozostałe państwa łączą ją z grupą pracowników najemnych. Wszystkie państwa, figurujące w trzeciej grupie, mają jednak tę wspólną cechę, że w przeciwieństwie do państw, uwzględnionych w dwóch pierwszych grupach, ograniczają się w spisie zawodowym do badania tylko ludności czynnej zawodowo, zupełnie pomijając biernych zawodowo członków rodziny, albo żądając dla nich na formularzu spisowym jedynie ogólnikowego zapisu „bez zawodu”. W tablicy 3 liczba osób biernych zawodowo została w grupie trzeciej obliczona na zasadzie odjęcia osób czynnych od ogólnej liczby ludności, ustalonej w wyniku spisów ludności. Dla poszczególnych działów pracy jednak przeprowadzenie takiego obliczenia byłoby niemożliwem.

Okazuje się, że system opracowania statystyki zawodowej tylko dla ludności zarobkującej pociąga za sobą daleko idące konsekwencje, o ile chodzi o ustalenie liczby tej ludności. Usuwa on w cień wpływy wszelkich innych czynników techniki spisowej, które na ukształtowanie się tej liczby oddziałują, a więc także wpływ różnych metod spisywania kobiet — gospodyń domu.

Państwa, zebrane w trzeciej grupie, mają wszystkie odsetki ludności czynnej zawodowo niższe od pierwszej i drugiej grupy. Jeżeli zbadać, która płęć zjawisko to wywołuje, dowiadujemy się, że przyczyna leży zwłaszcza w mniejszym udziale kobiet w pracy za-

robkowej. Udział ten jest szczególnie niski w Kanadzie i Stanach Zjednoczonych, a także w Holandji.

Jak sobie wytłumaczyć przyczyny zmniejszenia liczby ludności czynnej zawodowo w państwach, które w swych spisach zawodowych przechodzą do porządku dziennego nad kwestją źródła utrzymania biernych zawodowo członków rodziny?

Doświadczenie wszystkich państw uczy, że do najtrudniejszych rzeczy przy spisie zawodowym należy uzyskanie zapisów, pozwalających na przeprowadzenie ścisłej granicy między ludnością czynną i bierną zawodowo. Jako czynna będzie się na arkuszu zawsze zapisywała osoba, która za swą pracę otrzymuje pieniężne wynagrodzenie, jest ona sobie bowiem w całej pełni świadoma swej roli jako osoby zarobkującej. Mamy jednak liczne grupy ludności, które nie są pieniężnie wynagradzane, chociaż także biorą udział w pracy zarobkowej — są to właśnie omawiani w niniejszym artykule pomagający członkowie rodzin — żony i dzieci drobnych wytwórców. U osób tych poczucie pełnienia jakiegoś zajęcia zarobkowego jest często dość słabo rozwinięte. Jeżeli więc instrukcje spisowe są tak ułożone, że zwalniają osoby biernie zawodowo od obowiązku wypełnienia rubryk zawodowych, żądając dla nich najwyżej zaznaczenia negatywnego ich charakteru, to wobec tego, że tego rodzaju załatwienie sprawy jest dla osób spisywanych rzeczą bardzo wygodną, można się zgórw spodziewać, że znajdzie ono szersze zastosowanie, aniżeli to jest uzasadnione istotą rzeczy i że pod pojęcie biernych zawodowo podciągnie się też wielką część pomagających członków rodziny.

Przypuszczać można, że z pośród członków rodzin, pracujących w drobnych warsztatach wytwórczych, będą się zazwyczaj starali zaznaczyć swe zajęcie mężczyźni, zwłaszcza w starszym wieku. bo praca ich w tych warsztatach, do której są nieraz specjalnie przystosowani, jest zwykle odpowiedzialniejszą i zabiera im cały ich czas. Nie będzie jednak tej dążności często u kobiet. W zajęciach żon drobnych wytwórców na plan pierwszy wysuwa się, jeżeli nie pod względem ilości zużytego czasu, to pod względem swego znaczenia, praca ich jako gospodyń domu, która jest uważana za dostateczną ich legitymację społeczną. Także za właściwą pracę córek jest uważany raczej ich udział w zajęciach domowych, chociażby poświęcały im niewiele czasu, aniżeli praca w przedsiębiorstwie głowy rodziny, która

zresztą ma zazwyczaj charakter podrzędny i jest uważana za samo przez się rozumiejącą ich czynność dodatkową. Jeżeli więc organizacja spisu nie przewidziała sposobów, zapewniających ujęcie dzieci i kobiet, współpracujących w zawodzie głowy rodziny, można uważać za pewne, że wielka ich część, idąc po linii najmniejszego oporu, nie zaznaczy na formularzu spisowym swego udziału w pracy zarobkowej.

Tych konsekwencji w dużym stopniu unikają państwa, które swym spisem zawodowym obejmują zarówno ludność czynną, jak bierną zawodowo. Wymagając bowiem wypełnienia rubryk zawodowych dla całej ludności, albo przez podanie wykonywanej pracy zarobkowej, albo przez wskazanie źródła utrzymania, zmuszają one każdą osobę do zastanowienia się nad odpowiedzią, która ma być udzielona na arkuszu spisowym, i osiągają, że wiele osób, zamiast określić się jako bierne zawodowo, będzie wolało w sposób równie nieskomplikowany zaznaczyć swój charakter, jako pomagających członków rodziny¹. Rezultat ten jest tem bardziej zapewniony, jeżeli w instrukcjach spisowych został położony specjalny nacisk na spisanie członków rodziny współczynnych w przedsiębiorstwie głowy rodziny. A to ma miejsce we wszystkich państwach, uwzględniających w swej statystyce zawodowej także ludność bierną zawodowo. Z państw, badających tylko ludność czynną, wydziela pomagających członków rodziny, jako specjalną kategorię ludności pracującej, jedynie Belgja, Anglja i Szkocja, Holandja, Stany Zjednoczone i Kanada łączą tę grupę z pracownikami najemnymi, co w tym związku nabiera specjalnego oświetlenia.

Prócz wyłuszczonej, istnieją jednak jeszcze inne przyczyny, wpływające na wzrost odsetków osób czynnych zawodowo w państwach, wymagających podania źródła utrzymania tak dla ludności czynnej, jak i biernej zawodowo. Nawet przy najlepiej przeprowadzonych spisach nie da się uniknąć tego, że dla pewnej części osób rubryki zawodowe na formularzu spisowym pozostają niewypełnione. Zdarza się to często zwłaszcza u członków rodzin włościańskich

i wynika mniej ze złej woli osób spisowanych, jak z tego, że, nie orientując się dokładnie w instrukcjach spisowych, uważają one za rzecz zbyteczną czynić zapisy w rubrykach zawodowych z chwilą, gdy w rubryce „stosunek do głowy gospodarstwa domowego” zaznaczyły swój charakter jako członków rodziny. Państwa, które w swym spisie zawodowym ograniczają się do ujęcia osób czynnych zawodowo, taki brak zapisów będą skłonne traktować jako brak zajęcia zarobkowego, bo tylko dla osób czynnych zawodowo wymagają udzielenia dokładnych odpowiedzi. Czy ktoś da w rubryce odpowiedź negatywną, czy pozostawi ją pustą, to przecież nie stanowi już wielkiej różnicy! Inaczej się jednak przedstawia sprawa w państwach, które badają także środki utrzymania osób biernych zawodowo. W tych państwach brak zapisów nie może być interpretowany jako brak zajęcia zarobkowego, bo może on być również wytłumaczony zaniedbaniem podania pracy zarobkowej, istotnie wykonywanej. Zwłaszcza u członków rodzin drobnych wytwórców obie te interpretacje muszą być brane pod uwagę. To też przyjęła się w tych państwach praktyka szczegółowego badania każdego wypadku braku zapisu i usuwania go na podstawie całokształtu danych, zawartych na arkuszu spisowym, nie tylko w sensie uznania danej osoby za bierną zawodowo, lecz także, jeżeli okoliczności na to pozwalają, w sensie zaliczenia jej do kategorii osób czynnych. Naturalną jest rzeczą, że przeprowadzając tę pracę, poddaje się kontroli także zapisy już istniejące na formularzu spisowym i poprawia je, stosownie do przyjętych zasad. W rolnictwie, gdzie brak zapisów, lub też zapisy niedokładne zdarzają się najczęściej, ta korektura może spowodować przesunięcie dużej liczby osób z kategorii biernych do kategorii czynnych zawodowo.

O zasadach usuwania brakujących oraz poprawiania mylnych zapisów u członków rodzin, stosowanych podczas opracowania polskiego spisu zawodowego 1921 roku, pouczają następujące wyjątki z instrukcji, która wówczas obowiązywała:

„Do pomagających członków rodzin nale-

¹ Dla ścisłości należy stwierdzić, że z państw, obejmujących swą statystyką zawodową także ludność bierną zawodowo, jedynie Bułgarja, Polska, Węgry i Związek Sowiecki posiadają w instrukcjach spisowych wyraźne przepisy, zadające wskazania przez niepracujących członków rodziny osób, które im dostarczają środków na utrzymanie, przyczem w Polsce wskazanie to ma nastąpić przez tego rodzaju określenia jak „przy ojcu”, „przy matce”, „przy rodzicach”, w pozostałych krajach przez zaznaczenie swego charakteru jako utrzymywanego członka rodziny oraz podanie zawodu i stanowiska społecznego osoby utrzymywanej. Co do innych państw, uwzględniających w swych tablicach statystyki zawodowej także ludność czynną jak bierną zawodowo, sposób zapisania się osób biernych nie jest w instrukcjach podany. Jedynie w niemieckiej instrukcji spisowej znajdujemy przepis, że bierni zawodowo członkowie rodziny nie powinni w rubrykach zawodowych czynić żadnego zapisu. Do Niemiec więc nie odnoszą się powyższe wypowiedziane uwagi o sposobie zapewnienia zupełności danych o osobach czynnych przez wymaganie także od osób biernych wypełnienia rubryk zawodowych. W Niemczech i krajach, stosujących analogiczny system, wchodzi w rachubę jedynie dalej wysunięte momenty, przyczyniające się do otrzymania kompletnych liczb czynnych zawodowo.

ży zaliczać osoby, dla których w rubryce 21 (względnie 22) wpisano „pomaga ojcu, mężowi, rodzicom i t. p.“, bliższych krewnych jak również i te osoby, dla których w rubryce 22 jako przedsiębiorstwo podany jest zakład, którego właścicielem jest głowa rodziny. Za bliższych krewnych należy uważać dziadków i rodziców, potomstwo, wnuków i rodzeństwo głowy rodziny oraz jego żonę, ojczyma i macochę, siostrę i siostrę, zięcia i synowę, pasierbów i pasierbicę.

„W gospodarstwach rolnych, liczących poniżej 20 ha, w wypadkach, kiedy rubryki 20 — 22 są wypełnione niedokładnie lub niewypełnione zupełnie, należy przy określaniu pomagających członków rodzin stosować następujące zasady: każdy członek rodziny w wieku powyżej 14 lat powinien być wyznaczony jako pomagający członek rodziny, o ile

- a) nie uczęszcza do szkoły,
- b) nie jest kaleką,
- c) ma poniżej 60 lat“.

„W gospodarstwach rolnych osoby, dla których podano „pomaga w gospodarstwie“, „gospodarstwo domowe“, „gospodaruje w domu“ i t. d., należy wyznaczyć jako czynne zawodowo (pomagające), lecz tylko w gospodarstwach, liczących poniżej 20 ha. W większych gospodarstwach obowiązuje zasada ogólna, t. zn. za czynnych zawodowo (pomagających) uważa się tylko tych, o których powiedziane jest w arkuszu, że pomagają w rolnictwie“.

Podobną praktykę stosowały inne państwa, jak o tem świadczą wyjaśnienia, dodane do tablic statystyki zawodowej. Tak np. czytamy w wyjaśnieniach niemieckich: „Przez dokładne porównanie zapisów w formularzach dla gospodarstw domowych z odpowiednimi zapisami w kwestjonariuszach spisu gospodarstw rolnych oraz spisu przedsiębiorstw przemysłowych można było, zwłaszcza w rolnictwie, postarać się o zupełnie jednolite ujęcie pomocy rodzinnej“¹.

W węgierskiej analizie wyników

spisu zawodowego z 1920 r. znajdujemy następujące uwagi:

„Rozbieżność w odsetkach osób czynnych i nieczynnych w niektórych gałęziach zawodu tłumaczy się w sposób szczególny. Chodzi tutaj o eksploatację ziemi, gdzie wzrost odsetków osób czynnych i nieczynnych był najsilniejszy. Wzrost ten nie wyraża tutaj dokładnie rzeczywistej zmiany sytuacji od 1910 r., bo wynika on głównie z tego, że tym razem badaliśmy znacznie skrupulatniej arkusze spisowe, odnoszące się do osób nieczynnych, ażeby usunąć omyłki, które powstały na skutek różnic w interpretacji komisarzy spisowych. W tym celu wszędzie, gdzie na podstawie danych o wieku i innych oznaczeniach było widoczne, że członkowie rodziny — zwłaszcza drobnych właścicieli i dzierżawców rolnych — powinni być uważani za osoby pomagające drobnemu właścicielowi lub dzierżawcy rolnemu, zakwalifikowaliśmy je jako pomagających członków rodziny, t. j. jako osoby czynne“².

W innym miejscu węgierskie sprawozdanie spisowe zaznacza, że tego rodzaju procedura, definitywnie przyjęta przy spisie z 1920 r., jest wynikiem ujemnych doświadczeń, poczynionych przy dawniejszych spisach zawodowych, kiedy za decydujące uważano zapisy na formularzach spisowych.

Nie od rzeczy wreszcie będzie przytoczyć ustęp o pomagających członkach rodziny z rozporządzenia instrukcji, zawierającej zasady opracowania spisu zawodowego, chociaż kwestje w nim poruszone nie dotyczą specjalnie rolnictwa, lecz mają charakter ogólny. Ustęp ten brzmi³:

„Odpowiedź „pomagający członek rodziny“ ma na względzie tych pomagających członków rodziny, którzy pomagają głowie rodziny w jej zawodzie. Należy zwrócić uwagę na to, że przy spisie niekiedy tą odpowiedzią oznaczano błędnie pomoc materialną, okazywaną rodzinie. Dowodem tego, że odpowiedź „pomagający członek rodziny“ ma na względzie udział w pracy, służy:

¹ Statistik des Deutschen Reichs t. 402, 1 str. 12: „Durch einen genauen Vergleich der Angaben in den Haushaltslisten mit den entsprechenden Eintragungen in den Erhebungspapieren der landwirtschaftlichen und gewerblichen Betriebszählung konnte besonders bei der Landwirtschaft für eine vollständige und gleichartige Erfassung dieser mithelfenden Tätigkeit Sorge getragen werden“.

² Publications Statistiques Hongroises t. 71 str. 7: „L'écart entre la proportion des personnes actives et non-actives, dans quelques branches de profession, s'explique d'une façon particulière. C'est ce qui a lieu dans l'exploitation du sol où l'accroissement de la proportion des personnes actives et non-actives est le plus fort, mais il n'exprime pas nettement le changement réel de la situation depuis 1910, car il tient principalement à ce que nous avons cette fois-ci plus rigoureusement examiné les feuilles de recensement concernant les personnes non-actives pour supprimer les erreurs, qui se produisirent de la divergence d'interprétation des agents recenseurs. A cet effet partout où il était évident que les membres de famille — surtout ceux des petits propriétaires et fermiers — d'après leur âge et d'autres indications étaient à considérer comme des personnes auxiliaires du petit propriétaire et fermier, nous les avons qualifiés de membres de famille auxiliaires, c'est à-dire de personnes actives“.

³ Wsieszojuznaja Pierepis Nasielenia 1926 goda t. XIX str. 539.

- a) Obecność bezpośredniego wskazania na pomoc w przedsiębiorstwie lub w gospodarstwie głowy rodziny (pomaga przy orce, zasiewach i t. p., pomaga w sklepie i t. d.).
- b) Jeżeli zajęcie pomagającego członka rodziny jest tego samego rodzaju, co zajęcie głowy rodziny — ojciec właściciel (z pomagającymi członkami rodziny) warsztatu stolarskiego, syn stolarz jako pomagający.

Cechami nieprawidłowego zapisu są:

- a) Obecność w punkcie d pytania 12 zapisu o pracy w przedsiębiorstwie, nazwa którego nie odpowiada nazwie przedsiębiorstwa głowy rodziny. W tym wypadku wyraźnym jest, że zapisany jest najemnikiem.
- b) Jeżeli z zestawienia zajęcia osoby, oznaczonej jako „pomagający członek rodziny“, z zajęciem głowy rodziny widać, że osoba ta nie może pomagać głowie rodziny, np. głowa — rolnik, syn — krawiec.
- c) Jeżeli głowa rodziny nie jest właścicielem, np. jeżeli członkom rodziny drwała, którzy w swym zawodzie są także drwalami, zapisano jako stanowisko w zawodzie — pomagający członkowie rodziny, to należy ich zaliczyć do robotników“.

Przepisy powyższe, wskazujące na możliwości omyłek, dotychczas przezemnie nie wspomnianych, mogą służyć jako nowy dowód, jak niezbędną jest rewizja zapisów o pomagających członkach rodziny na formularzach spisowych. Dając trafne rozstrzygnięcie nasuwających się trudności, przepisy te mogą być zastosowane wszędzie, gdzie pytania, dotyczące zawodu, są podobnie ułożone, jak w Związku Sowieckim.

Dowodzenie moje, że ograniczanie się w spisie zawodowym do badania osób tylko zawodowo czynnych, wpływa na zmniejszenie się tej kategorii osób w wynikach opracowania spisu, możnaby starać się osłabić argumentem, że państwa, podane przezemnie w tabl. 3 w trzeciej grupie, mają odmienną strukturę gospodarczą i że to jest przyczyną niższych odsetków ludności czynnej zawodowo w tej grupie. Ze argument ten jest mylny, o tem możemy się przekonać w wypadku, kiedy jedno i to samo państwo zmieniło swój system spisowania i od badania w spisie zawodowym całej ludności przeszło do uwzględ-

nienia tylko ludności czynnej zawodowo. Wypadek taki zaszedł w Belgii. Państwo to w 1910 roku spisywało tak ludność czynną jak i bierną zawodowo, w 1920 r. jednak przeszło do porządku dziennego nad tą ostatnią kategorią. Rezultat tej zmiany przedstawia tabl. 4.

Jeżeli do ludności czynnej zawodowo włączyć pomagających członków rodziny, czego Belgja przezornie nie czyni, podając tę grupę stale oddzielnie od ludności aktywnej, kategoria ta zmniejszyła się w tem państwie w okresie od 1910 do 1920 r. o 8,1%. Zmniejszenie to dotknęło głównie kobiety, gdyż liczba mężczyzn, czynnych zawodowo, utrzymała się na dawnym poziomie. Główną przyczyną tego spadku była zasadnicza zmiana, jaka we wspomnianym okresie zaszła w liczbie pomagających członków rodziny. Liczba ta cofnęła się o przeszło połowę, przyczem wprost katastrofalny spadek wykazała liczba pomagających członków rodziny płci żeńskiej (o 62,7%), jednak i u mężczyzn był on bardzo znaczny (38,4%). Z natury rzeczy na zmianę tę oddziaływało przede wszystkim niespisanie wielkiej części pomagających członków rodziny w dziale rolnictwa, liczby podane stwierdzają jednak, że nie ujęto pomocy rodzinnej także w innych działach pracy.

Tablica przytoczona zdaje się wskazywać na to, że przejście od systemu opracowania tak ludności czynnej, jak biernej zawodowo do systemu badania w statystyce zawodowej tylko ludności czynnej wpłynęło też na niepodanie swego zajęcia przez pewną część kobiet, nie będących pomagającymi członkami rodziny. Czemże bowiem wytłumaczyć sobie spadek liczby kobiet czynnych zawodowo (osób samodzielnych i najemników) o 17,8% w okresie, kiedy — jak wiadomo — wszędzie zaznaczył się wzrost udziału kobiet w pracy zarobkowej?

Nie mogąc jednak tutaj bliżej analizować tego związku, chciałbym tylko zaznaczyć jego możliwość.

b) Pomagający członkowie rodziny a kwestja podziału ludności według gałęzi pracy

Nietylko z punktu widzenia podziału ludności na czynną i bierną zawodowo, lecz także, gdy chodzi o podział ludności według gałęzi pracy, kwestja sposobu traktowania pomagających członków rodziny posiada doniosłe znaczenie. Gdyby grupa ta się równomiernie rozkładała na poszczególne gałęzie

Tabl. 4. Ludność czynna zawodowo i pomagający członkowie rodziny w Belgii w latach 1910 i 1920
Population active et membres de famille co-actifs en Belgique 1910 et 1920

Kategoria ludności	1 9 1 0			1 9 2 0			Wzrost względnie ubytek w odsetkach <i>Accroissement ou di- minution en pourcen- tages</i>			Catégories de population
	Ogółem <i>Total</i>	Mężczyźni <i>Hommes</i>	Kobiety <i>Femmes</i>	Ogółem <i>Total</i>	Mężczyźni <i>Hommes</i>	Kobiety <i>Femmes</i>	Ogółem <i>Total</i>	Męż. <i>Hom.</i>	Kobiety <i>Femmes</i>	
Wszystkie działy										Tous les groupes
Czynni zawodowo bez pomagających członków rodziny . . .	3 228 799	2 284 112	944 687	3 133 214	2 356 937	776 277	-3,0	+3,2	-17,8	Personnes actives non compris les membres de famille co-actifs
Czynni zawodowo wraz z pomagającymi członkami rodziny . .	3 600 798	2 451 435	1 149 363	3 312 706	2 460 073	852 633	-8,1	+0,3	-25,8	Personnes actives y compris les membres de famille co-actifs
Pomagający członkowie rodziny .	371 999	167 323	204 676	179 492	103 136	76 356	-51,7	-38,4	-62,7	Membres de famille co-actifs
Rolnictwo										Agriculture
Czynni zawodowo bez pomagających członków rodziny . . .	519 560	442 573	76 987	480 564	407 381	73 183	-7,5	-8,0	-4,9	Personnes actives non compris les membres de fam. co-actifs
Czynni zawodowo wraz z pomagającymi członkami rodziny . .	783 433	568 058	215 375	613 520	483 959	129 561	-21,7	-14,8	-39,9	Personnes actives y compris les membres de famille co-actifs
Pomagający członkowie rodziny .	263 873	125 485	138 388	132 956	76 578	56 378	-49,6	-39,0	-59,3	Membres de famille co-actifs

Źródło — Source: Statistique de la Belgique. Recensement général du 31 décembre 1910, t. I, str. 248.
 Statistique de la Belgique. Recensement général du 31 décembre 1920, t. III, str. 232.

pracy, uwzględnienie jej w takich czy innych rozmiarach w poszczególnych państwach nie utrudniałoby przeprowadzenia porównań międzynarodowych, gdyż nie znalazłoby wyrazu w liczbach odsetkowych tych gałęzi. Niestety, rzeczy mają się inaczej. Jak to wykazuje tablica 5, przytłaczająca większość wszystkich pomagających członków rodziny, dochodząca do 99,3%, przypada na dział rolnictwa.

Taki układ stosunków musi spowodować, że porównywalność podziału ludności czynnej zawodowo według gałęzi pracy w różnych państwach będzie tem mniejsza, im większa będzie między nimi istniała rozbieżność pod względem ujmowania pomagających członków rodziny. Im skrupulatniej bowiem dane państwo uwzględnia tę grupę wśród ludności czynnej zawodowo, tem wyższe będzie ono miało odsetki ludności rolniczej, a tem niższe ludności nierolniczej.

Ażeby się zorientować w możliwościach przeprowadzania porównań międzynarodowych

w zakresie omawianego podziału, opracowano tablicę 6.

W tablicy szóstej uwzględniłem trzy kategorie ludności, które przy porównaniach międzynarodowych mogą wchodzić w rachubę: 1) sumę ludności czynnej i biernej zawodowo, 2) ludność czynną zawodową, 3) ludność czynną zawodową bez pomagających członków rodziny. Zobaczmy, która z tych kategorii posiada z punktu widzenia porównawczego największą wartość.

Zdawałoby się mogło, że w zestawieniach międzynarodowych powinna przede wszystkim być brana pod uwagę kategoria ludności czynnej zawodowo, ponieważ odgrywa ona w statystyce zawodowej najbardziej zasadniczą rolę. Niestety, właśnie ta kategoria wykazuje w poszczególnych państwach największe różnice pod względem swego składu. Jest ona bez zastrzeżeń porównywalna jedynie w państwach zaliczonych w tablicy do pierwszej grupy. W drugiej grupie nie obejmuje ona poważnej liczby kobiet, które prócz pracy w

Tabl. 5. Pomagający członkowie rodziny według działów pracy

Membres de famille co-actifs selon les groupes de travail

Państwa	Ogółem Total	Rolnictwo Agriculture	Przemysł Industrie	Handel Commerce	Komunikacja Transports	Inne działy Autres groupes	Pays
Liczby bezwzględne — Chiffres absolus							
I grupa — I groupe de pays							
Bułgaria (1926)	1 642 283	1 613 122	20 992	7 282	745	142	Bulgarie (1926)
Estonia (1922)	218 915	216 194	1 661	914	70	76	Esthonie (1922)
Niemcy (1925)	5 437 227	4 790 506	220 421	407 860	6 246	12 194	Allemagne (1925)
Polska (1921)	6 170 776	6 053 071	60 262	52 919	1 768	2 756	Pologne (1921)
Z. S. R. R. (1926)	48 462 783	48 113 637	259 860	74 028	11 864	3 394	U. R. S. S. (1926)
II grupa — II groupe de pays							
Czechosłowacja (1921)	650 976	616 034	16 369	16 465	872	1 236	Tchécoslovaquie (1921)
Szwajcaria (1920)	208 437	156 613	29 589	21 048	682	505	Suisse (1920)
Węgry (1920)	588 410	574 293	7 207	6 268	642	—	Hongrie (1920)
III grupa — III groupe de pays							
Belgia (1920)	179 492	132 956	24 671	19 484	2 381	—	Belgique (1920)
Odsetki — Proportions							
I grupa — I groupe de pays							
Bułgaria	100,0	98,2	1,3	0,4	0,1	0,0	Bulgarie
Estonia	100,0	98,8	0,8	0,4	0,0	0,0	Esthonie
Niemcy	100,0	88,1	4,1	7,5	0,1	0,2	Allemagne
Polska	100,0	98,1	1,0	0,9	0,0	0,0	Pologne
Z. S. R. R.	100,0	99,3	0,5	0,2	0,0	0,0	U. R. S. S.
II grupa — II groupe de pays							
Czechosłowacja	100,0	94,7	2,5	2,5	0,1	0,2	Tchécoslovaquie
Szwajcaria	100,0	75,2	14,2	10,1	0,3	0,2	Suisse
Węgry	100,0	97,6	1,2	1,1	0,1	0,0	Hongrie
III grupa — III groupe de pays							
Belgia	100,0	74,1	13,7	10,9	1,3	—	Belgique

przedsiębiorstwie głowy rodziny są zajęte czynnościami w gospodarstwie domowym. W trzeciej grupie zaś wogóle nie wiadomo, jaka część pomagających członków rodziny została w niej uwzględniona. Faktem jest tylko, że jest to część niewielka w porównaniu z pierwszą grupą państw, a także mniejszą aniżeli w drugiej grupie (ob. niżej).

Szersze zastosowanie aniżeli kategoria omawiana może przy porównaniach międzynarodowych znaleźć kategoria ludności czynnej zawodowo bez pomagających członków rodziny, bowiem poza pierwszą grupą państw może ona być brana pod uwagę także w Szwajcarii i w Belgji, t. j. we wszyst-

kich tych krajach, które pomagających członków rodziny nie mieszają z pracownikami najemnymi. Jak wiemy, czynią to w całej rozciągłości Anglja, Holandia, Stany Zjednoczone, Szkocja i Kanada, w części zaś Czechosłowacja i Węgry.

Największą wartość porównawczą z spośród trzech uwzględnionych kategorii posiada kategoria ludności czynnej i biernej zawodowo. Wyrównywa ona bowiem różnice, powstałe między pierwszą i drugą grupą państw na tle odmiennego traktowania pomagających członków rodziny. Nie może ona jednak z natury rzeczy wchodzić w rachubę w państwach, które w swej statystyce zawodowej

Tabl. 6. Ludność według działów pracy —

Państwa	Wszystkie działy <i>Tous les groupes</i>			A. Rolnictwo <i>A. Agriculture</i>			B. Przemysł <i>B. Industrie</i>		
	Czynni i bierni zawodowo ogółem <i>Total des personnes actives et passives</i>	Czynni zawodowo wraz z pomagającymi członkami rodziny <i>Personnes actives et membres de famille co-actifs</i>	Czynni bez pomagających członków rodziny <i>Personnes actives non compris les membres de famille co-actifs</i>	Czynni i bierni zawodowo ogółem <i>Total des personnes actives et passives</i>	Czynni zawodowo wraz z pomagającymi członkami rodziny <i>Personnes actives et membres de famille co-actifs</i>	Czynni bez pomagających członków rodziny <i>Personnes actives non compris les membres de famille co-actifs</i>	Czynni i bierni zawodowo ogółem <i>Total des personnes actives et passives</i>	Czynni zawodowo wraz z pomagającymi członkami rodziny <i>Personnes actives et membres de famille co-actifs</i>	Czynni bez pomagających członków rodziny <i>Personnes actives non compris les membres de famille co-actifs</i>
Liczby bezwzględne —									
I grupa —									
Bułgaria (1926)	5 478 741	3 079 596	1 437 313	4 087 810	2 464 421	851 299	591 928	278 525	257 533
Estonia (1922)	1 107 059	654 973	436 060	650 764	410 116	193 922	168 565	83 727	82 068
Niemcy (1925)	62 410 619	35 853 730	30 416 503	14 373 256	9 762 426	4 971 920	25 781 281	13 239 223	13 018 802
Polska (1921)	25 694 700	13 917 060	7 746 284	16 856 687	10 269 867	4 216 796	3 530 382	1 266 382	1 206 120
Z. S. R. R. (1926)	147 027 915	86 220 347	37 757 564	114 055 516	71 734 888	23 621 251	12 172 468	5 021 547	4 761 687
II grupa —									
Czechosłowacja (1921)	13 613 172	6 712 048	6 061 072	5 352 037	2 424 901	1 808 867	4 553 453	2 212 102	2 195 733
Szwajcaria (1920)	3 880 320	1 944 931	1 736 494	1 013 774	482 758	326 145	1 620 751	827 284	797 695
Węgry (1920)	7 980 143	3 752 714	3 164 304	4 449 104	2 126 688	1 552 395	1 639 653	719 755	712 548
III grupa —									
Anglia (1921)	7 405 569	17 756 608	—	—	1 164 208	—	—	8 127 478	—
Belgia (1920)	—	3 312 706	3 133 214	—	613 520	480 564	—	1 491 317	1 466 646
Holandja (1920)	—	2 722 407	—	—	642 111	—	—	1 028 155	—
Kanada (1921)	—	3 173 169	—	—	1 110 725	—	—	891 500	—
Stany Zjednocz. (1920)	—	41 614 248	—	—	10 953 158	—	—	13 908 747	—
Szkocja (1921)	—	2 255 298	—	—	208 097	—	—	1 076 498	—
Odsetki —									
I grupa —									
Bułgaria	100,0	100,0	100,0	74,6	80,0	59,2	10,8	9,0	17,9
Estonia	100,0	100,0	100,0	58,8	62,6	44,5	15,2	12,8	18,8
Niemcy	100,0	100,0	100,0	23,0	27,2	16,3	41,3	36,9	42,8
Polska	100,0	100,0	100,0	65,6	73,8	54,4	13,7	9,1	15,6
Z. S. R. R.	100,0	100,0	100,0	77,6	83,2	62,6	8,3	5,8	12,6
II grupa —									
Czechosłowacja	100,0	100,0	100,0	39,3	36,1	29,9	33,5	33,0	36,2
Szwajcaria	100,0	100,0	100,0	26,1	24,8	18,8	41,8	42,5	45,9
Węgry	100,0	100,0	100,0	55,8	56,7	49,1	20,5	19,2	22,5
III grupa —									
Anglia	—	100,0	—	—	6,5	—	—	45,8	—
Belgia	—	100,0	100,0	—	18,5	15,3	—	45,0	46,8
Holandja	—	100,0	—	—	23,6	—	—	37,8	—
Kanada	—	100,0	—	—	35,0	—	—	28,1	—
Stany Zjednoczone	—	100,0	—	—	26,3	—	—	33,4	—
Szkocja	—	100,0	—	—	9,2	—	—	47,7	—

U w a g a. W Czechosłowacji i Szwajcarii włączono służbę domową do ludności czynnej zawodowo w „innych działach”. Poza tem uwzględniono w „innych działach” wszędzie, gdzie to było możliwe, także osoby utrzymujące się bez pracy, jak rentjerów, emerytów, studentów poza domem i t. p., a także więźniów, chorych w szpitalach i t. d. Podział na działy został wszędzie przyjęty w taki sam sposób, jak on jest przeprowadzany w danem państwie. W Belgii i Niemczech rozbito dział handlu i komunikacji, przydzielając do handlu także przemysł gastronomiczny i hotelarski.

Population selon les groupes de travail

C. Handel C. Commerce			D. Komunikacja D. Transports			E. Inne działy E. Autres groupes			P a y s
Czynni i bierni zawodowo ogółem	Czynni zawodowo wraz z pomagającymi członkami rodziny	Czynni bez pomagających członków rodziny Personnes actives non compris les membres de famille co-actifs	Czynni i bierni zawodowo ogółem	Czynni zawodowo wraz z pomagającymi członkami rodziny	Czynni bez pomagających członków rodziny Personnes actives non compris les membres de famille co-actifs	Czynni i bierni zawodowo ogółem	Czynni zawodowo wraz z pomagającymi członkami rodziny	Czynni bez pomagających członków rodziny Personnes actives non compris les membres de famille co-actifs	
Total des personnes actives et passives	Personnes actives et membres de famille co-actifs	Personnes actives non compris les membres de famille co-actifs	Total des personnes actives et passives	Personnes actives et membres de famille co-actifs	Personnes actives non compris les membres de famille co-actifs	Total des personnes actives et passives	Personnes actives et membres de famille co-actifs	Personnes actives non compris les membres de famille co-actifs	

Chiffres absolus

I groupe de pays

222 505	83 772	76 490	117 088	40 491	39 746	459 410	212 387	212 245	Bulgarie (1926)
44 004	20 932	20 018	36 908	15 385	15 315	206 818	124 813	124 737	Esthonie (1922)
7 919 528	3 753 369	3 345 509	2 642 413	1 520 133	1 513 887	11 694 141	7 578 579	7 566 385	Allemagne (1925)
1 611 582	518 766	465 847	834 725	243 870	242 102	2 861 324	1 618 175	1 615 419	Pologne (1921)
3 179 622	1 156 661	1 082 633	4 008 276	1 293 630	1 281 766	13 612 033	7 013 621	7 010 227	U. R. S. S. (1926)

II groupe de pays

738 715	361 488	345 023	657 011	242 898	242 026	2 311 956	1 470 659	1 469 423	Tchécoslovaquie (1921)
384 496	217 152	196 104	244 136	91 297	90 615	617 163	326 440	325 935	Suisse (1920)
407 020	183 736	177 468	356 126	117 607	116 965	1 128 240	604 928	604 928	Hongrie (1920)

III groupe de pays

—	2 275 148	—	—	1 203 566	—	—	4 986 208	—	Angleterre (1921)
—	344 115	324 631	—	244 090	241 709	—	619 664	619 664	Belgique (1920)
—	310 705	—	—	261 577	—	—	479 859	—	Pays-Bas (1920)
—	373 747	—	—	268 092	—	—	529 105	—	Canada (1921)
—	4 242 979	—	—	3 063 582	—	—	9 445 782	—	Etats-Unis (1920)
—	289 369	—	—	155 564	—	—	525 770	—	Ecosse (1921)

Proportions

I groupe de pays

4,1	2,8	5,3	2,1	1,3	2,8	8,4	6,9	14,8	Bulgarja
4,0	3,2	4,6	3,3	2,3	3,5	18,7	19,1	28,6	Esthonie
12,7	10,5	11,0	4,2	4,2	5,0	18,8	21,2	24,9	Allemagne
6,3	3,7	6,0	3,2	1,8	3,1	11,2	11,6	20,9	Pologne
2,2	1,3	2,9	2,7	1,5	3,4	9,2	8,2	18,5	U. R. S. S.

II groupe de pays

5,4	5,4	5,7	4,8	3,6	4,0	17,0	21,9	24,2	Tchécoslovaquie
9,9	11,2	11,3	6,3	4,7	5,2	15,9	16,8	18,8	Suisse
5,1	4,9	5,6	4,5	3,1	3,7	14,1	16,1	19,1	Hongrie

III groupe de pays

—	12,8	—	—	6,8	—	—	28,1	—	Angleterre
—	10,4	10,4	—	7,4	7,7	—	18,7	19,8	Belgique
—	11,4	—	—	9,6	—	—	17,6	—	Pays-Bas
—	11,8	—	—	8,4	—	—	16,7	—	Canada
—	10,2	—	—	7,4	—	—	22,7	—	Etats-Unis
—	12,8	—	—	6,9	—	—	23,4	—	Ecosse

Note. En Tchécoslovaquie et en Suisse les domestiques ont été comptés au nombre de la population active dans les „autres groupes“ de travail. Dans cette même colonne sont envisagées aussi, partout où cela était possible, les personnes ayant d'autres moyens d'existence que le travail, comme: rentiers, pensionnés, étudiants hors leur famille, etc., ainsi que: détenus dans les prisons, malades dans les hôpitaux, etc. La répartition en groupes de travail est partout identique avec celle admise dans le pays donné. Pour la Belgique et pour l'Allemagne le groupe de commerce et de transports a été divisé en deux groupes, en ajoutant au groupe de commerce aussi l'industrie gastronomique et l'industrie hôtelière.

ograniczają się jedynie do opracowania ludności czynnej zawodowo. A państw tych jest sporo.

Tak więc okazuje się, że chcąc przeprowadzać porównania międzynarodowe w zakresie podziału ludności według działów pracy, należy oddzielnie traktować państwa, wymienione w grupach pierwszej i drugiej, które swą statystyką zawodową obejmują tak ludność czynną jak bierną zawodowo, i oddzielnie państwa trzeciej grupy, które uwzględniają tylko ludność czynną zawodowo. W pierwszych dwóch grupach najlepiej jest wziąć za podstawę porównywania sumę ludności czynnej i biernej zawodowo, w trzeciej może być brana pod uwagę jedynie kategoria ludności czynnej zawodowo, bo tylko ta kategoria jest w tych państwach ustalana. Traktowanie wszystkich trzech grup w jednej płaszczyźnie przy oparciu się na kategorii ludności czynnej zawodowo, jak to jest najczęściej praktykowane w publikacjach statystycznych, musi prowadzić do mylnych wniosków. Jeżeliby porównanie państw, zaliczonych do trzeciej grupy, z państwami grupy pierwszej i drugiej musiało być koniecznie przeprowadzone — a potrzeba taka niewątpliwie często zachodzi — to należałoby w grupie pierwszej i drugiej już raczej uwzględnić kategorię ludności czynnej bez pomagających członków rodziny. Wiemy przecież, że kategoria ludności czynnej zawodowo w trzeciej grupie tem właśnie różni się od tejże kategorii w pierwszych dwóch grupach, że obejmuje tylko niewielką część pomagających członków rodziny. W Belgji, jedynym państwie, które, ograniczając się w statystyce zawodowej do badania ludności czynnej zawodowo, wyodrębnia pomagających członków rodziny, odsetek tych osób w stosunku do ogółu czynnych zawodowo wynosił tylko 5,4% (obacz tabl. 7). Także w dziale rolnictwa, t. j. w tym dziale, gdzie grupa pomagających członków rodziny odgrywa największą rolę, jest on najniższy i stanowi tylko $\frac{1}{6}$ ludności czynnej zawodowo, podczas gdy w państwach pierwszej grupy dochodzi on do $\frac{2}{3}$.

A udział pomagających członków rodziny w liczbie ludności czynnych zawodowo w Belgji wydaje się być w porównaniu z innymi państwami, figurującymi w trzeciej grupie, jeszcze wyjątkowo wysoki. Wskazuje na to stosunek płci tak w ogólnej liczbie ludności czynnej zawodowo (ob. tabl. 3) jak zwłaszcza wśród ludności czynnej zawodowo w

rolnictwie, leśnictwie i rybactwie. W dziale tym przypadało na 100 czynnych zawodowo:

w Belgji . . .	78,8%	mężczyzn i	21,2%	kobiet
„ Angli . . .	92,5%	„	7,5%	„
„ Holandji . . .	86,0%	„	14,0%	„
„ Kanadzie . . .	90,1%	„	9,9%	„
„ Szkocji . . .	88,4%	„	11,6%	„
„ Stanach Zjedn.	90,1%	„	9,9%	„

Jeżeli zważyć, że w państwach pierwszej grupy odsetki kobiet czynnych zawodowo wynoszą około 50%, a w państwach drugiej grupy od 20% do 31% (ob. tabl. 2), trzeba dojść do wniosku, że państwa, zaliczone do trzeciej grupy, objęły wśród ludności czynnej zawodowo tylko znikomą ilość kobiet — pomagających członków rodziny, a tem samem też prawdopodobnie niewielką liczbę mężczyzn tej kategorii. Wyższe liczby pomagających członków rodziny w Belgji można sobie chyba wytłumaczyć uwzględnieniem przez to państwo kategorii pomagających członków rodziny na formularzu spisowym, czem Belgja różni się od wszystkich innych państw grupy trzeciej.

Wyrazem silniejszego lub słabszego udziału pomagających członków rodziny w liczbie ludności czynnej zawodowo są do pewnego stopnia różnice między odsetkami tej ludności oraz odsetkami ludności czynnej zawodowo bez pomagających członków rodziny w przedstawionej tabelicy 6. Jeżeli różnice te dla Belgji we wszystkich działach pracy są niewielkie, to zmałyby one jeszcze bardziej w innych państwach, uwzględnionych w grupie trzeciej.

Tak więc przyjęcie jako podstawy porównawczej w pierwszych dwóch grupach ludności czynnej zawodowo z pominięciem pomagających członków rodziny, w trzeciej zaś grupie ludności czynnej zawodowo z ewentualnem włączeniem pomagających członków rodziny wydaje się w zestawieniach międzynarodowych, obejmujących rozmaite państwa, dość usprawiedliwione. Jeżeliby zaś tę metodę zastosować, to wystarczy spojrzeć na przytoczoną wyżej tabelicę 6, ażeby się przekonać, do jakiego stopnia ulegną zmianie nasze pojęcia o strukturze zawodowej poszczególnych krajów, wytworzone na zasadzie porównywania ludności czynnej zawodowo.

c) Pomagający członkowie rodziny a kwestja podziału ludności według stanowiska społecznego

Utrudnienia, jakie w zestawieniach międzynarodowych powstają w związku z po-

działem ludności na czynną i bierną zawodowo oraz z podziałem według gałęzi pracy wynikają ze stosowania niejednorodnych metod odgraniczania pomagających członków od osób biernych zawodowo. Rozbieżności, które między poszczególnymi państwami istnieją w sposobie oddzielania pomagających członków rodziny od innych grup ludności czynnej zawodowo, wpływają ujemnie na porównywalność międzynarodową danych, otrzymywanych w wyniku podziału ludności według stanowiska społecznego. Uchwytne są dla nas oczywiście tylko te rozbieżności, które znajdują swój wyraz w instrukcjach, normujących sposób przeprowadzenia spisu. Wiemy, że Czechosłowacja i Węgry tem różnią się od wszystkich innych państw, traktujących pomagających członków rodziny jako specjalną kategorię ludności zarobkującej, że część tych osób włączają do grupy personelu najemnego, przyczem w myśl instrukcji spisowej na Węgrzech pod pojęcie pracowników najemnych mieli być podciągnięci zwłaszcza członkowie rodziny, zatrudnieni w przedsiębiorstwach handlowych, w Czechosłowacji zaś wogóle osoby, które na oznaczenie swej pracy mogą użyć jakiejś określonej nazwy zawodowej. Zobaczmy, jaki wpływ te przepisy instrukcyjne wywarły na ukształtowanie się w tych państwach liczby pomagających członków rodziny (ob. tabl. 7).

Że odsetki pomagających członków rodziny w Czechosłowacji i na Węgrzech powinny być wogóle niższe aniżeli w innych państwach, uwzględniających tę grupę w statystyce zawodowej, wynika z odmiennego systemu spisowania kobiet — gospodyń domu, o czem była mowa w poprzednim rozdziale. Jednak wiemy, że także Szwajcaria pozwała zaznaczać na formularzach spisowych pracę kobiet we własnym gospodarstwie domowym, a przecież stosunki procentowe układają się w tem państwie zupełnie inaczej. W przemyśle i handlu Szwajcaria wykazuje znacznie wyższe liczby pomagających członków rodziny aniżeli Czechosłowacja i Węgry, które w tych państwach zajmują ostatnie miejsca wśród wszystkich uwzględnionych państw. Różnica ta występuje wyraźnie zwłaszcza przy ustalaniu liczby pomagających członków rodziny, przypadających na 100 samodzielnych. Znając instrukcje spisowe, obowiązujące w Czechosłowacji i na Węgrzech, wydaje się rzeczą naturalną wytłumaczyć sobie tę rozbieżność przesunięciem pewnej ilości pomagających członków rodziny w tych państwach do kategorii pracowników najemnych.

W działach przemysłu i handlu organizacja pracy wymaga przecież ścisłego podziału funkcji i także pomagający członkowie rodziny wykonywają tutaj przeważnie prace wyraźnie określone, będąc zatrudnieni czy to jako czeladnicy i uczniowie rzemieślniczy, czy też jako sprzedawcy, inkasenci, magazynierzy, kasjerzy i t. d. Nie trudno więc było im w tych działach zastosować się do instrukcji i, zamiast zaznaczyć swój charakter jako osób „pomagających” głowie rodziny, użyć na formularzu jakiejś nazwy, zaczerpniętej ze słownictwa zawodowego pracy najemnej.

Spisanie pewnej części pomagających członków rodziny jako pracowników najemnych powinno w Czechosłowacji i na Węgrzech znaleźć też swój wyraz w liczebności tej grupy. Stosownie do poprzednich mych uwag powinno się ono przedewszystkiem odbić na liczbach personelu najemnego w przemyśle i handlu, jednak liczby te w tych działach zależą od tylu innych czynników, oddziaływających na ich ukształtowanie się, których tutaj analizować nie mogę, że ograniczę się do zbadania wpływu tego czynnika tylko w rolnictwie, wykazującym znacznie prostszą strukturę organizacyjną (ob. tabl. 8).

W tablicy powyższej musi budzić zdziwienie uwzględnienie Anglii i Szkocji, ponieważ, jak wiemy, państwa te w swych instrukcjach spisowych nie uznają kategorii pomagających członków rodziny i wszystkie osoby, które do kategorii tej należą, polecają spisywać tak, jak gdyby pełniły pracę płatną. Widocznie jednak przepis ten nie znalazł podczas spisu bezwzględnie posłuchu, kiedy obydwie państwa w swych tablicach zawodu subiektywnego („Occupations” w przeciwieństwie do „Industries”) wydzielały jako specjalne pozycje synów, córki oraz innych krewnych właścicieli gospodarstw rolnych, pomagających im w ich pracy („Farmers' Sons, Daughters, or Other Relatives assisting in the Work of the Farm” oraz „Crofters' Sons, Daughters, or Other Relatives assisting in the Work of the Croft”). Liczby, wykazane w tych pozycjach, są bardzo niewielkie i nie stoją w żadnym stosunku do liczby właścicieli warsztatów rolnych. Ta ich niskość właśnie pozwala omawianą grupę traktować jako grupę szczątkową, grupę, która wbrew instrukcji nie użyła żadnego z określeń, stosowanych przy oznaczaniu pracy najemnej, lecz w sposób ogólnikowy zaznaczyła swój udział w pracy zarobkowej głowy rodziny. Jeżeli się tak rzeczy mają, to oczywiście trudno doszukiwać się w tej grupie jakiejś

Tab. 7. Pomagający członkowie rodzin w stosunku do ogółu ludności czynnej zawodowo oraz osób niezależnych

Nombre des membres de famille co-actifs par rapport au total de la population active et des personnes indépendantes

Państwa	Ogółem <i>Total</i>	Rolnictwo <i>Agriculture</i>	Przemysł <i>Industrie</i>	Handel <i>Commerce</i>	Komunikacja <i>Transports</i>	Inne działy <i>Autres groupes</i>	Pays
Odsetki pomagających członków rodziny w stosunku do ogółu ludności czynnej zawodowo <i>Membres de famille co-actifs en proportions p. cent du total de la population active</i>							
I grupa — I groupe de pays							
Bułgaria	53,3	65,5	7,5	8,7	1,8	0,1	Bulgarie
Estonja	33,4	52,7	2,0	4,4	0,5	0,1	Esthonie
Niemcy	15,2	49,1	1,7	10,9	0,4	0,2	Allemagne
Polska	44,3	58,9	4,7	10,2	0,7	0,2	Pologne
Z. S. R. R. . . .	56,2	67,1	5,2	6,4	0,9	0,1	U. R. S. S.
II grupa — II groupe de pays							
Czechosłowacja .	9,7	25,4	0,7	4,6	0,4	0,1	Tchécoslovaquie
Szwajcaria . . .	10,7	32,4	3,6	9,7	0,7	0,1	Suisse
Węgry	15,7	27,0	1,0	3,4	0,5	—	Hongrie
III grupa — III groupe de pays							
Belgia	5,4	21,7	1,7	5,7	0,1	—	Belgique
Na 100 osób niezależnych przypadało pomagających członków rodziny <i>Nombre des membres de famille co-actifs pour 100 personnes indépendantes</i>							
I grupa — I groupe de pays							
Bułgaria	198,3	252,3	23,7	14,7	7,0	0,4	Bulgarie
Estonja	134,4	187,8	5,3	10,4	2,8	1,5	Esthonie
Niemcy	102,8	218,8	12,8	37,1	13,4	5,2	Allemagne
Polska	172,7	225,0	13,0	16,3	7,6	3,9	Pologne
Z. S. R. R. . . .	196,5	214,6	17,1	18,3	7,3	2,2	U. R. S. S.
II grupa — II groupe de pays							
Czechosłowacja .	30,3	73,8	5,0	10,1	11,0	0,2	Tchécoslovaquie
Szwajcaria . . .	38,3	73,8	17,2	33,8	17,5	0,5	Suisse
Węgry	58,6	103,0	3,2	8,3	8,6	—	Hongrie
III grupa — III groupe de pays							
Belgia	28,0	52,6	14,8	9,4	18,4	—	Belgique

U w a g a. Liczby bezwzględne pomagających członków rodziny są podane w tabl. 5, ludności czynnej zawodowo w tabl. 6. W Niemczech i Polsce, które w swej klasyfikacji stanowiska społecznego wydzielają chałupników jako specjalną grupę uwzględniono ich w niniejszej tablicy wśród osób niezależnych.

Belgia nie uwzględnia podziału według stanowiska społecznego w „innych działach”.

Note. Les chiffres absolus des membres de famille co-actifs sont donnés dans le tableau 5, ceux de la population active—dans le tableau 6.

En Allemagne et en Pologne, où, dans la classification d'après la situation sociale, les ouvriers à domicile forment un groupe à part, ils sont envisagés dans le tableau ci-dessus parmi les personnes indépendantes.

En Belgique, dans la rubrique „autres groupes” il n'y a pas de classement d'après la situation sociale.

określonej kategorii ludności czynnej zawodowo i porównywać ją z grupą pomagających członków rodziny w innych państwach.

Po tem stwierdzeniu zajmijmy się znowu Czechosłowacją i Węgrami. Zdawałoby się mogło, że w dziale rolnictwa instrukcje spisowe, wydane przez te państwa, nie powinny były spowodować przesunięć pomiędzy po-

szczególnymi stanowiskami społecznymi, bo nie wymagały one wyraźnie zapisywania się pomagających członków rodziny, czynnych w gospodarstwach rolnych jako robotników, a ludność włościańska, tak głowa rodzin jak też ich żony i dzieci, posiada tak wyrobione poczucie swej odrębności warstwowej, że tylko z trudem da się nakłonić do określenia

się tym terminem, znamionującym w porównaniu z nią niższą warstwę społeczną. Jednak cyfry wykazują, że spisanie pewnej części pomagających członków rodziny jako robotników miało w tych państwach miejsce także w rolnictwie. Jeżeli spojrzeć na odsetki kobiet, przypadających na poszczególne stanowiska społeczne, zauważymy, że o ile Czechosłowacja i Węgry wśród pomagających członków rodziny w porównaniu z Szwajcarią i państwami pierwszej grupy wykazują najmniej kobiet, o tyle wśród pracowników najemnych — niebywale wiele. Przypuszczać można, że podobnie jak u kobiet tak też u mężczyzn pewna część z kategorii pomagających członków rodziny przeszła do kategorii robotników. Na to wskazywałyby odsetki pomagających członków rodziny, obliczone w stosunku do ogółu członków rodziny w tablicy 1. Wynikiem tych przesunięć musiało być, że Czechosłowacja i Węgry muszą mieć także ogólne odsetki pracowników najemnych bardzo wysokie. I tak się rzeczy istotnie mają. W Czechosłowacji pracownicy najemni w rolnictwie stanowią 40,1% wszystkich czynnych zawodowo, na Węgrzech nawet 46,8%, podczas gdy najwyższy odsetek tych osób w innych państwach grupy pierwszej i drugiej wynosi 28,5% (w Niemczech). Odsetki zaś pomagających członków rodziny w dwóch tych państwach, nieznacznie różniąc się od odsetków szwajcarskich, są dwukrotnie niższe aniżeli w państwach pierwszej grupy.

Przy obliczaniu stosunku płci w poszczególnych stanowiskach społecznych przesunięcie części kobiet w Czechosłowacji i na Węgrzech z kategorii pomagających członków rodziny do kategorii pracowników najemnych nie ujawnia się tak wyraźnie. Należy położyć to na karb nieobjęcia w tych państwach liczbą czynnych zawodowo wielkiej masy gospodyń domu, włączonych do grupy ludności biernej zawodowo.

Nie potrzebuję tu już wyjaśniać, że jeżeli odsetki pracowników najemnych w Czechosłowacji i na Węgrzech nie są porównywalne z odsetkami pierwszej grupy, to tem mniej ma to miejsce w trzeciej grupie państw, które pomagających członków rodzin zasadniczo nie wyodrębniają.

Sądzę, że już dostatecznie jasno przedstawiłem ujemne skutki, jakie z punktu widzenia porównań międzynarodowych pociągają za sobą stosowanie niejednorodnych metod spisania pomagających członków rodziny. Najbardziej kapitalnym zagadnieniem jest

chyba w statystyce zawodowej stwierdzenie liczby osób, biorących czynny udział w gospodarce społecznej i przyczyniających się swą pracą do pomnożenia dóbr materialnych i duchowych narodu. Ogromne znaczenie ma również wyjaśnienie charakteru gospodarczego danego państwa w drodze ustalenia rodzaju zatrudnienia ludności i jej źródeł utrzymania. Nie mniej ważnym wreszcie jest zbadanie struktury socjalnej ludności, t. j. określenie siły liczebnej poszczególnych warstw społecznych. Otóż okazuje się, że liczby statystyczne, mające te podstawowe zagadnienia oświetlić, są w dużym stopniu zależne od momentów techniki spisowej, momentów o charakterze wysoce przypadkowym. A poruszyłem tutaj nie wszystkie czynniki techniki spisowej, lecz tylko te, które wiążą się z tematem niniejszego artykułu. Sprawa pomagających członków rodziny w statystyce zawodowej może wprost służyć jako klasyczny przykład, do jakiego stopnia dane statystyczne podlegają wpływowi techniki przeprowadzenia danego dochodzenia i jak błędne wnioski można wyprowadzać przy porównaniach międzynarodowych, jeżeli się dokładnie nie zbadało sposobu zebrania i opracowania ogłaszanych liczb.

3. Zaklasyfikowanie pomagających członków rodziny w statystyce zawodowej różnych państw

Już bez porównania mniejsze znaczenie, aniżeli różnice w sposobach spisania pomagających członków rodziny, posiadają z punktu widzenia zestawień międzynarodowych rozbieżności, istniejące pomiędzy poszczególnymi państwami w metodach ich zaklasyfikowania w tablicach w statystyce zawodowej. Z chwilą bowiem, gdy grupa pomagających członków rodziny jest wydzielona, to operowanie nią jest możliwe — bez względu na miejsce, które jest jej wyznaczane w systemie klasyfikacyjnym danego państwa. I w tablicach porównawczych przeze mnie opracowanych uwzględniłem tę grupę, gdziekolwiek ona była podana. Takie czy inne zaszeregowanie pomagających członków rodziny w tablicach sprawozdawczych może być jednak uważane za wyraz poglądu danego państwa na rolę tej grupy w gospodarstwie społecznym i stosunek jej do innych grup ludności, wydzielanych w statystyce zawodowej. Dlatego nie od rzeczy będzie zająć się nieco bliżej i tą kwestją.

Tabl. 8. Podział ludności czynnej zawodowo według stanowiska
Répartition de la population active d'après la situation sociale

Państwa	Czynni zawodowo <i>Personnes actives</i>			Samodzielni <i>Indépendants</i>		
	Ogółem <i>Total</i>	Mężczyźni <i>Hommes</i>	Kobiety <i>Femmes</i>	Ogółem <i>Total</i>	Mężczyźni <i>Hommes</i>	Kobiety <i>Femmes</i>
Liczby bezwzględne —						
I grupa —						
Bułgaria	2 464 421	1 172 846	1 291 575	639 470	581 467	58 003
Estonja	410 116	197 254	212 862	115 140	100 996	14 144
Niemcy	9 762 447	4 793 148	4 969 299	2 189 853	1 865 940	323 913
Polska	10 268 248	5 147 329	5 120 919	2 690 250	2 266 952	423 298
Z. S. R. R.	71 734 888	36 169 978	35 564 910	22 419 599	19 267 528	3 152 071
II grupa —						
Czechosłowacja	2 424 901	1 664 868	760 033	834 978	693 368	141 610
Szwajcaria	482 758	385 625	97 133	212 290	185 795	26 495
Węgry	2 126 688	1 494 403	632 285	557 278	455 370	101 908
III grupa —						
Belgia	613 520	483 959	129 561	252 896	214 449	38 447
Anglia	1 283 324	1 200 106	83 218	304 960	285 251	19 709
Szkocja	216 865	192 501	24 364	70 562	65 471	5 091
Odsetki w stosunku do ogółu czynnych zawodowo						
I grupa —						
Bułgaria	100,0	100,0	100,0	25,9	49,6	4,5
Estonja	100,0	100,0	100,0	28,1	51,2	6,6
Niemcy	100,0	100,0	100,0	22,4	38,9	6,5
Polska	100,0	100,0	100,0	26,2	44,0	8,3
Z. S. R. R.	100,0	100,0	100,0	31,3	53,3	8,9
II grupa —						
Czechosłowacja	100,0	100,0	100,0	34,4	41,6	18,6
Szwajcaria	100,0	100,0	100,0	44,0	48,2	27,3
Węgry	100,0	100,0	100,0	26,2	30,5	16,1
III grupa —						
Anglia	100,0	100,0	100,0	23,8	23,8	23,7
Belgia	100,0	100,0	100,0	41,2	44,3	29,7
Szkocja	100,0	100,0	100,0	32,5	34,0	20,9
I grupa —						
Bułgaria	100,0	47,6	52,4	100,0	90,9	9,1
Estonja	100,0	48,1	51,9	100,0	87,7	12,3
Niemcy	100,0	49,1	50,9	100,0	85,2	14,8
Polska	100,0	50,1	49,9	100,0	84,3	15,7
Z. S. R. R.	100,0	50,4	49,6	100,0	85,9	14,1
II grupa —						
Czechosłowacja	100,0	68,6	31,4	100,0	83,0	17,0
Szwajcaria	100,0	79,9	20,1	100,0	87,5	12,5
Węgry	100,0	70,3	29,7	100,0	81,7	18,3
III grupa —						
Anglia	100,0	93,5	6,5	100,0	93,5	6,5
Belgia	100,0	78,8	21,2	100,0	84,8	15,2
Szkocja	100,0	88,8	11,2	100,0	92,8	7,2

U w a g a. W Anglii i Szkocji zaczerpnięto dane z tablicy zawodu subiektywnego (Occupations), ponieważ w tablicy zawodu obiektywnego (Industries) pomagający członkowie rodziny nie są wydzieleni. Stąd inny stosunek płci wśród czynnych zawodowo aniżeli na str. 416.

społecznego w dziale rolnictwa (wraz z leśnictwem i rybactwem)
dans l'agriculture (y compris la sylviculture et la pêche)

Pracownicy najemni <i>Travailleurs salariés</i>			Pomagający członkowie rodziny <i>Membres de famille co-actifs</i>			P a y s
Ogółem <i>Total</i>	Mężczyźni <i>Hommes</i>	Kobiety <i>Femmes</i>	Ogółem <i>Total</i>	Mężczyźni <i>Hommes</i>	Kobiety <i>Femmes</i>	
<i>Chiffres absolus</i>						
<i>I groupe de pays</i>						
211 829	118 385	93 444	1 613 122	472 994	1 140 128	Bulgarie
78 782	40 453	38 329	216 194	55 805	160 389	Esthonie
2 782 088	1 714 633	1 067 455	4 790 506	1 212 575	3 577 931	Allemagne
1 524 927	914 970	609 957	6 053 071	1 965 407	4 087 664	P o l o g n e
1 201 652	836 580	365 072	48 113 637	16 065 870	32 047 767	U. R. S. S.
<i>II groupe de pays</i>						
973 889	589 213	384 676	616 034	382 287	233 747	Tchécoslovaquie
113 855	102 678	11 177	156 613	97 152	59 461	Suisse
995 117	735 135	259 982	574 293	303 898	270 395	Hongrie
<i>III groupe de pays</i>						
227 668	192 932	34 736	132 956	76 578	56 378	Belgique
882 723	834 598	48 125	95 641	80 257	15 384	Angleterre
137 816	120 974	16 842	8 487	6 056	2 431	Ecosse
<i>Proportions p. cent du total des personnes actives</i>						
<i>I groupe de pays</i>						
8,6	10,1	7,2	65,5	40,3	88,3	Bulgarie
19,2	20,5	18,0	52,7	28,3	75,4	Esthonie
28,5	35,8	21,5	49,1	25,3	72,0	Allemagne
14,9	17,8	11,9	58,9	38,2	79,8	P o l o g n e
1,7	2,3	1,0	67,0	44,4	90,1	U. R. S. S.
<i>II groupe de pays</i>						
40,2	35,4	50,6	25,4	23,0	30,8	Tchécoslovaquie
23,6	26,6	11,5	32,4	25,2	61,2	Suisse
46,8	49,2	41,1	27,0	20,3	42,8	Hongrie
<i>III groupe de pays</i>						
68,8	69,5	57,8	7,4	6,7	18,5	Angleterre
37,1	39,9	26,8	21,7	15,8	43,5	Belgique
63,6	62,8	69,1	3,9	3,2	10,0	Ecosse
<i>I groupe de pays</i>						
100,0	55,9	44,1	100,0	29,3	70,7	Bulgarie
100,0	51,3	48,7	100,0	25,8	74,2	Esthonie
100,0	61,6	38,4	100,0	25,4	74,6	Allemagne
100,0	60,0	40,0	100,0	32,4	67,6	P o l o g n e
100,0	69,6	30,4	100,0	33,3	66,7	U. R. S. S.
<i>II groupe de pays</i>						
100,0	60,5	39,5	100,0	62,0	38,0	Tchécoslovaquie
100,0	90,2	9,8	100,0	62,0	38,0	Suisse
100,0	73,9	26,1	100,0	52,9	47,1	Hongrie
<i>III groupe de pays</i>						
100,0	94,5	5,5	100,0	83,9	16,1	Angleterre
100,0	84,7	15,3	100,0	57,6	42,4	Belgique
100,0	87,8	12,2	100,0	71,4	28,6	Ecosse

Note. Pour l'Angleterre et pour l'Ecosse les données ont été puisées au tableau des professions individuelles (occupations), puisque dans le tableau des professions objectives (industries) les membres de famille co-actifs ne sont pas considérés à part. En conséquence, les proportions de deux sexes parmi les personnes actives diffèrent de celles indiquées à la page 416.

Jak już wspomniałem, najbardziej zasadniczy jest w statystyce zawodowej podział ludności na czynną i bierną zawodowo, bo jest on punktem wyjścia dla wszelkich dalszych opracowań, w tej statystyce przeprowadzanych. Otóż większość państw, dokonywając tego podziału, zgóry włącza pomagających członków rodziny do kategorii ludności czynnej zawodowo. Nie podzielają tego stanowiska jednak w całej rozciągłości Belgja, Czechosłowacja i Estonia.

Belgja operuje jako ludnością czynną zawodowo tylko sumą szefów przedsiębiorstw, urzędników i robotników, jednak pomagających członków rodziny podaje stale obok tej sumy, włączając ich do programu opracowania statystyki zawodowej narówni z wymienionymi grupami społecznymi. Podobnie postępuje Czechosłowacja z tą jedynie różnicą, że odrazu wyprowadza dwie sumy ludności czynnej zawodowo, jedną z pominięciem, drugą z uwzględnieniem pomagających członków rodziny. W Estonji praktyka jest różna, zależnie od tego, czy podział ludności na czynną i bierną jest przeprowadzany na zasadzie momentów rodzinnych, czy na zasadzie stosunku do pracy. Przy podziale ludności według stosunku rodzinnego (d'après le rapport familial) Estonia łączy pomagających członków rodziny z biernymi zawodowo członkami rodziny, zaś przy podziale według stosunku do pracy (d'après le rapport au travail) z ludnością czynną zawodowo. W swych zasadniczych tablicach zawodowych Estonia daje jednak przewagę momentom rodzinnym, t. j. wykazuje pomagających członków rodziny wśród ludności biernej zawodowo.

Nie włączając pomagających członków rodziny zgóry do osób czynnych zawodowo, Belgja, Czechosłowacja i Estonia stawiają ją jednocześnie poza nawiasem podziału według stanowiska społecznego, który jest wśród tych osób przeprowadzany. Poza temi państwami nie uznają pomagających członków rodziny jako oddzielnej grupy w klasyfikacji stanowiska społecznego: Anglja, Szkocja, Danja, Holandja, Norwegja, Filipiny, Kanada i Stany Zjednoczone. Kraje te przyłączają pomagających członków rodziny w tej klasyfikacji do pracowników najemnych, niektóre z nich, a mianowicie Anglja i Szkocja, Danja, Norwegja i Kanada wydzielają jednak pewne ich kategorie w klasyfikacji zawodów, traktując je jak gdyby odrębne zawody. Chodzi tu głównie o dzieci właścicieli rólnych, pracujące

w gospodarstwie rolnem głowy rodziny. Poza działem rolnictwa uwzględnia pomoc rodzinną jedynie Norwegja, która w dziale handlu wykazuje jako specjalną pozycję „córki właścicieli kawiarni i hoteli, pracujące w domu”.

Pozostałe państwa, które zostały przeze mnie w tej analizie uwzględnione, a więc Bułgarja, Litwa, Niemcy, Polska, Węgry, Związek Sowiecki, Nowa Zelandja przyznają pomagającym członkom rodziny znaczenie specjalnego stanowiska społecznego. Utało się przytem ostatnio nie łączyć ich także przy tworzeniu grup nadrzędnych w klasyfikacji stanowiska społecznego z żadną inną kategorią społeczną. Od tej zasady odstępują obecnie jedynie Węgry. Państwo to, dzieląc czynnych zawodowo na 1) osoby niezależne, 2) urzędników, 3) inny personel pomocniczy, traktuje pomagających członków rodziny jako podpozycję tej ostatniej grupy, obok nadzoru, robotników, uczniów i służby. Dawniej łączenie omawianej grupy z innymi było częściej praktykowane. W przedwojennych spisach niemieckich pomagający członkowie rodziny byli wykazywani jako podgrupa wśród robotników. Bułgarja jeszcze w 1921 roku podawała grupę tę łącznie z urzędnikami, nie wydzielając jej nawet jako podgrupy.

Odrębne miejsce wśród wszystkich państw pod względem traktowania pomagających członków rodziny w tablicach statystyki zawodowej zajmują Francja i Szwajcaria. O Francji wspominałem już wyżej (ob. str. 399). Szwajcaria wyróżnia się tem, że zasadniczo nie uznaje tej grupy jako specjalnego stanowiska społecznego, rozdzielając ją pomiędzy uwzględnione przez siebie grupy pracowników najemnych, jednak poświęca jej dużo uwagi, podając ją w oddzielnej rubryce tak w swej ogólnej tablicy zawodowej jak też w jednej z tablic specjalnych.

Na specjalne zaznaczenie wreszcie zasługuje pewna odrębność statystyki niemieckiej i czechosłowackiej, polegająca na bliższym rozbiciu pomagających członków rodziny według stanowiska społecznego głowy rodziny. Niemcy ograniczają się w tym zakresie do wydzielenia z pośród wszystkich pomagających członków rodziny tych, którzy są zajęci w warsztatach chałupniczych, Czechosłowacja jednak uwzględnia ich także w innych grupach społecznych. System czechosłowacki znajduje oświetlenie w następującem zestawieniu, podającym ogólne wyniki przeprowadzonego podziału pomagających członków rodziny według stanowiska społecznego głowy rodziny (tabl. 9).

Tabl. 9. Podział pomagających członków rodziny według stanowiska społecznego głowy rodziny w Czechosłowacji

Répartition des membres de famille co-actifs d'après la situation sociale du chef de famille en Tchécoslovaquie

Działy	Pomagający członkowie rodziny ogółem <i>Total des membres de famille co-actifs</i>	w t e m u — d o n t c h e z l e s					G r o u p e s
		samodzielnych <i>independents</i>	dzierżawców <i>fermiers</i>	urzędników <i>employés</i>	robotników <i>ouvriers</i>	dniówkowych <i>journaliers</i>	
Ogółem	650 976	639 847	4 362	275	3 468	3 024	Total
w tem kobiety	245 881	240 919	2 139	182	1 631	1 010	dont femmes
A. Rolnictwo, leśnictwo, rybactwo	616 034	606 943	3 968	156	1 982	2 985	A. Agriculture, sylviculture, pêche
w tem kobiety	233 747	229 858	1 954	88	855	992	dont femmes
B. Przemysł	16 369	14 916	101	40	1 279	33	B. Industrie
w tem kobiety	4 877	4 164	19	31	647	16	dont femmes
C ₁ . Handel	16 465	16 052	290	47	73	3	C ₁ . Commerce
w tem kobiety	6 670	6 416	166	39	49	—	dont femmes
C ₂ . Transport	872	724	3	28	116	1	C ₂ . Transport
w tem kobiety	147	58	—	21	67	1	dont femmes
Inne działy	1 236	1 212	—	4	18	2	Autres groupes
w tem kobiety	440	423	—	3	13	1	dont femmes

Z r ó d ł o — S o u r c e : Statistika — „Scitani lidu“ Republice Československa ze dna 15 unora 1921 t. II. (r. śc. 4) str. 18.

Jak widać, liczby pomagających członków rodziny we wszystkich innych grupach, poza grupą samodzielnych i dzierżawców, są bardzo niewielkie. Odnosi się wręcz wrażenie, że powstały one wskutek niezrozumienia tego terminu przez osoby spisujące albo też omyłek na formularzach spisowych. O ile to się dało sprawdzić, żadne z innych państw nie uznaje pomagających członków rodziny u pracowników najemnych.

4. Wnioski

Po tak szczegółowym rozpatrzeniu metod spisywania i opracowywania pomagających członków rodziny w różnych państwach, nie trudno jest obecnie ustalić zasady ich uwzględnienia w statystyce zawodowej. Jeżeli nasamprzód chodzi o pojęcie omawianej grupy, to bardzo szczęśliwym wydaje się wysunięte w Polsce kryterjum ilości czasu, poświęcanego przez członków rodziny pracy w przedsiębiorstwie głowy rodziny. Kryterjum to pozwala w sposób dość łatwy i prosty rozstrzygnąć kwestję, kiedy kobiety, zajęte jednocześnie w przedsiębiorstwie głowy rodziny i jednocześnie w gospodarstwie domowym, powinny być oznaczane jako pomagający członkowie rodziny. I takie powinno być jego główne zastosowanie. W naszych instrukcjach spisowych 1921 r. i 1931 r. moment czasu miał być przede wszystkim brany pod uwagę przy odróżnianiu pracy poma-

gających członków rodziny w zawodzie głównym i w zawodzie pobocznym. W tym punkcie byłaby więc na przyszłość pożądana pewna nieznaczna poprawka w instrukcji.

Na przykładzie Czechosłowacji, Szwajcarii i Węgier przekonaliśmy się, jak niebezpieczną jest rzeczą żądać od kobiet zaznaczenia swych zajęć domowych w rubrykach, dotyczących zawodu głównego. Ten jeden — zdawałoby się — drobny szczegół może spowodować zupełnie nieoczekiwane zmiany w najbardziej zasadniczych liczbach statystyki zawodowej i utrudnić ich porównywalność tak z danymi innych państw jak też z wynikami własnych dawniejszych dochodzeń. Zagadnienie pracy kobiet we własnym gospodarstwie domowym zasługuje, według mego zdania, w zupełności na uwzględnienie w programie spisu zawodowego. Powinno to jednak w taki sposób nastąpić, aby na tem nie ucierpiały inne dane tego spisu. Wzorem dobrego rozwiązania tej kwestji może służyć pierwotny projekt formularza spisowego drugiego polskiego spisu ludności, który niestety ze względów oszczędnościowych jak w wielu innych tak i w tym punkcie nie był zrealizowany. Projekt ten przewidywał specjalne pytanie, poświęcone zajęciom domowym kobiet, które brzmiało: „Kobiety (żony, córki, matki i t. p.) czynne we własnym gospodarstwie domowym podają czy „prowadzą gospodarstwo domowe“, czy „pomagają w gospodarstwie domowym“. Pytanie to było umieszczone

przy samym końcu formularza w oddzielnej rubryce, bez żadnego związku z rubrykami, dotyczącymi tak zawodu głównego jak pobocznego. Sposób ten uchylał możliwość niepisania kobiet, które większą część swego czasu poświęcają pracy w przedsiębiorstwie głowie rodziny, jako pomagających członków rodziny, a jednocześnie dostarczyłyby bardzo ciekawych danych dla oświetlenia roli kobiet jako gospodyń domu. Ażeby zapobiedz wszelkim nieporozumieniom, należałoby w instrukcji spisowej jeszcze wyjaśnić, że wypełnienie rubryki, dotyczącej pracy w gospodarstwie domowym, nie zwalnia nikogo od obowiązku udzielenia odpowiedzi w rubrykach, poświęconych zawodowi głównemu i pobocznemu, i że w rubrykach tych powinna być zwłaszcza zaznaczona praca pomocnicza kobiet w przedsiębiorstwie głowy rodziny¹.

Jak widzieliśmy, ustalenie pełnej liczby pomagających członków rodziny, a tem samym także pełnej liczby osób czynnych zawodowo, zależy nie tylko od takiego, czy innego potraktowania kobiet — gospodyń domu, lecz w wyższym stopniu jeszcze od uwzględnienia w programie spisu zawodowego badania źródeł utrzymania osób biernych zawodowo. System opracowania statystyki zawodowej nie tylko dla ludności czynnej, lecz także dla ludności biernej zawodowo musi być także pod wieloma innymi względami uważany za znacznie doskonalszy od systemu brania pod uwagę jedynie ludności czynnej. Powinien on więc być bezwzględnie zachowany w państwach, które go dotychczas stosują.

Jeżeli chodzi o pomagających członków rodziny, to system ten nie tylko zabezpiecza pełniejsze ich spisanie, lecz daje też możliwość usunięcia ewentualnych braków w zapisach podczas opracowania spisu. Rewizja materiału spisowego w tym względzie przeprowadzona musi być uważana za niezbędną. Trudno przecież polegać wyłącznie na zapisach, wniesionych do formularzy spisowych, i uważać je za nienaruszalne, jeżeli się zna trudności zagadnienia pomagających członków rodziny i wie, jakie czynniki stoją na przeszkodzie należytego ujęcia tej grupy podczas spisu. W krajach o strukturze gospodarczej, podobnej do polskiej, szczególne znaczenie

posiada ustalenie liczby pomagających członków rodziny w rolnictwie. Jednak, jak wiemy, właśnie w tym dziale uzyskanie od ludności zapisów, któreby mogły służyć za podstawę ścisłego oddzielenia pomagających od biernych zawodowo członków rodziny, jest rzeczą nader trudną. To też trzeba uważać za zupełnie usprawiedliwioną praktykę tych państw, które jak Polska, Niemcy, i Węgry przyjmują jako zasadę uznawanie za pomagających wszystkich członków rodziny mniejszych posiadaczy rolnych, o ile na przeszkodzie nie stoi zbyt niski lub zbyt wysoki wiek, obowiązek szkolny lub też niezdolność do pracy. Granica 20 ha, przyjęta u nas w 1921 r. w tym związku jako górna granica, określająca mniejsze gospodarstwa rolne, wydaje się być trafnie wybrana.

Konieczność korygowania zapisów o pomagających członkach rodziny na podstawie danych o wielkości gospodarstw rolnych znalazła też uznanie przy układaniu formularza spisowego drugiego polskiego spisu ludności. Nie co innego przecież, tylko właśnie ten wzgląd wpłynął na umieszczenie na naszym formularzu 1931 r. rubryki, brzmiącej: „Właściciele i dzierżawcy rolnicy podają obszar gruntów własnych lub dzierżawionych na całym terenie Państwa Polskiego. Obok liczby należy wyraźnie zaznaczyć miarę: hektary, morgi małopolskie, morgi magdeburskie, dziesięciny i t. p., ogólny obszar gruntów (rubryka 26), w tem gruntów ornych, łąk pastwisk, sadów i ogrodów razem (rubryka 27)”. Rubryka, przytoczona w podobnym ujęciu powinna się znaleźć na formularzu spisowym każdego polskiego spisu zawodowego, o ile, oczywiście, — tak jak to miało miejsce w 1921 r. — ze spisem ludności nie będzie połączony spis gospodarstw rolnych. Wymaga tego kwestja pomagających członków rodziny w rolnictwie, a może to też być pożytecznym z uwagi na inne zagadnienia, badane w ramach statystyki zawodowej, jak np. zagadnienia podziału społecznego właścicieli rolnych. Tego dalszego wykorzystania omawianej rubryki nie można jednak uważać za główny jej cel.

Tyle co do pojęcia pomagających członków rodziny i środków, zabezpieczających pełne ich ujęcie. A teraz zastanówmy się nad

¹ System zasadniczo odmienny od proponowanego zastosowała Austria w 1920 roku. Formularz spisowy prócz pytań, dotyczących osób czynnych i biernych zawodowo, zawierał jeszcze dalsze, w którym miała być zaznaczona praca kobiet we własnym gospodarstwie domowym (ob. Hausfrau im eigenen Haushalt). Odpowiedź twierdząca w tem pytaniu wyłączała zapis w pozostałych (W. Hecke „Hausfrauenzählung“ w Deutsches Statistisches Zentralblatt, tom 17, 1925 str. 78.) Nicdziwnego, że system ten spowodował w rezultacie ogromny spadek liczby czynnych kobiet (obacz odnośnik 2 na str. 404).

najracjonalniejszym zaklasyfikowaniem tej grupy w tablicach statystyki zawodowej.

Belgia, Czechosłowacja i Estonia, przeprowadzając podział ludności na czynną i bierną, nie przydzielają pomagających członków rodziny wyraźnie do żadnej z tych kategorii, lecz traktują ją, jak gdyby kategorię pośrednią. Statystyka estońska odróżnia dwojakiego rodzaju czynnych i biernych, raz pojmowanych pod kątem widzenia stosunku do pracy, drugi raz pod kątem widzenia stosunków rodzinnych. W pierwszym przypadku pomagający członkowie rodziny wchodzi w skład ludności czynnej, w drugim w skład ludności biernej.

Jeżeli wziąć pod uwagę okoliczność, że pomagający członkowie rodziny są na utrzymaniu głowy rodziny, mają oni istotnie podwójny charakter. Wydaje mi się jednak, że okoliczność ta nie powinna odgrywać żadnej roli przy podziale ludności na czynną i bierną w statystyce zawodowej. Pomagający członkowie rodziny pełnią w gospodarstwie społecznym przeciwieństwo w zasadzie te same funkcje, co inne grupy zarobkujące. Narówni z nimi biorą oni udział w produkcji i zarabiają na swój byt. To, że pomagający członkowie rodziny otrzymują za swą pracę zapłatę zasadniczo nie w gotówce, lecz w naturaljach (mieszkanie, odzież, pożywienie) i że zadawalniają się naogół wynagrodzeniem mniejszym, aniżeli pracownicy najemni, nie może wystarczać, aby poddać w wątpliwość ich przynależność do osób czynnych zawodowo. Za włączeniem ich do tej grupy przemawia jednak jeszcze następujący moment natury już bardziej technicznej. Wśród pomagających członków rodziny, zwłaszcza w rolnictwie, zdarzają się osoby, które niezależnie od tego, że są węzłami pokrewieństwa związane z właścicielem przedsiębiorstwa, ze swej strony mają rodziny (żonaci synowie, zamężne córki i t. p.). Otóż z techniki opracowania spisu zawodowego wynika, że ażeby ustalić liczbę biernych zawodowo członków rodziny u pomagających członków rodziny, najlepiej jest opracować tę grupę tak samo, jak inne grupy ludności czynnej zawodowo. W przeciwnym bowiem razie istnieje obawa, że osoby te nie będą wogóle wyodrębnione i będą

zmieszane z biernymi zawodowo członkami rodzin u osób samodzielnych, co by oznaczało pewne zubożenie naszej statystyki zawodowej.

Przeprowadzony w tej statystyce podział ludności na czynną i bierną, o ile z jednej strony ma na celu wykazanie liczby sił produkcyjnych w kraju, o tyle z drugiej strony ma dostarczyć materiału do zobrazowania zagadnienia obciążenia osób czynnych zawodowo elementem nieprodukcyjnym. Tak jedno, jak i drugie z tych zadań wymaga włączenia pomagających członków rodziny do ludności czynnej zawodowo i oddzielnego ustalania liczby osób biernych, będących na ich utrzymaniu. Potraktowanie pomagających członków rodziny jako osób biernych, jak to ma częściowo miejsce w Estonii, jest do pomyslenia w statystyce gospodarstw domowych, stawiającej sobie m. i. za cel ustalenie liczby głów rodzin i osób, żyjących z nimi we wspólności rodzinnej, musi być jednak uznane za chybione z punktu widzenia zasadniczych zadań statystyki zawodowej.

Jako jedna z grup ludności czynnej zawodowo pomagający członkowie rodziny powinni być objęci wszystkimi temi badaniami, którym ta kategoria będzie poddana. A więc powinni oni być uwzględnieni tak przy podziale ludności według gałęzi pracy, jak według zawodu, jak według stanowiska społecznego, jeżeli wspomnieć tylko o najbardziej zasadniczych operacjach statystyki zawodowej. Pierwsze dwa ze wspomnianych podziałów nie przedstawiają żadnych trudności, o ile chodzi o tę grupę osób. Jasną jest rzeczą, że gałąź pracy pomagających członków rodziny jest określona gałęzią pracy głowy rodziny i że w podziale według zawodów powinno się brać pod uwagę ich osobiste zajęcie. To zajęcie nie zupełnie musi się pokrywać z zawodem głowy rodziny (głowa rodziny — kupiec, syn — magazynier, córka — ekspedjentka), to też znacznie właściwszym, aniżeli mówić o pomagających członkach rodziny, jako o „osobach pomagających głowie rodziny w jej zawodzie”, jest określać ich, jako „osoby współpracujące z głową rodziny w ich przedsiębiorstwie”¹. Poważne trudności następcza jednak kwestja uwzględnienia

¹ Dr. Gerhard Fürst w artykule „Zur Methode der deutschen Berufsstatistik“ (Allgemeines Statistisches Archiv zes. 1 str. 9) proponuje termin „pomagający członkowie rodziny“, który według jego zdania jest główną przyczyną trudności, jakie grupa ta powoduje w statystyce zawodowej, zastąpić określeniem „członkowie rodziny czynni zarobkowo w przedsiębiorstwie głowy gospodarstwa domowego“ (im Betriebe des Haushaltungsvorstandes erwerbstätige Familienangehörige). Propozycja ta nie wydaje mi się słuszną, ponieważ wyraz „czynni zarobkowo“ spowodowałby niepodanie swej pracy przez sporą ilość członków rodziny, którzy nie posiadają wyraźnej świadomości pełnienia jakiejś pracy zarobkowej. Jeżeli się nie chce doprowadzić do wielkiego zmniejszenia grupy pomagających członków, a wyraz „pomaga“ uważa się tu za zbyt słabo znamionujący charakter czynny tych osób, najlepiej jest użyć proponowanego w tekście określenia „członkowie rodziny współpracujący z głową rodziny w ich przedsiębiorstwie“.

pomagających członków rodziny w klasyfikacji stanowiska społecznego.

Jeżeli na klasyfikację tę spojrzeć jako na klasyfikację warstw społecznych, to niema w niej miejsca dla pomagających członków rodziny jako specjalnej grupy. Powinni oni wówczas być raczej połączeni z grupą osób niezależnych, bo pozycja ich socjalna jest ta sama co głów rodzin, z którymi są związani węzłami pokrewieństwa. Jednak stoję na stanowisku¹, że klasyfikacja stanowiska społecznego może też być wykorzystana do oświetlenia pewnych ważnych zagadnień organizacji technicznej poszczególnych gałęzi pracy, niekoniecznie związanych z zagadnieniem uwarstwienia społecznego ludności. Jeżeli w ten sposób rozszerzymy zadania tej klasyfikacji, niema żadnej przeszkody, by wyodrębnić w niej pomagających członków rodziny. Nie może być przecież kwestji, że dla poznania struktury naszego gospodarstwa społecznego ma ogromne znaczenie stwierdzenie dziedzin pracy, w których praca najemna jest zastępowana pracą członków rodziny właścicieli przedsiębiorstw oraz określenie natężenia tej pracy. Cały szereg problemów o wielkiej doniosłości naukowej i praktycznej wymaga wyjaśnienia tych spraw. Łączne wykazywanie pomagających członków rodziny i osób niezależnych, miałyby tę ujemną stronę, że pozbawiłoby statystykę zawodową danych o liczebności właścicieli przedsiębiorstw, co byłoby także dużą stratą z punktu widzenia badań nad strukturą naszego życia gospodarczego i społecznego.

Sposób wydzielenia pomagających członków rodziny w klasyfikacji stanowiska społecznego nie powinien, oczywiście, utrudniać realizowania pierwszego i głównego jej zadania, jakim jest dostarczenie materiału do zobrazowania podziału warstwowego społeczeństwa. Dlatego trzeba uznać za niewłaściwą tak praktykę tych państw, które całkowicie lub częściowo wcielają tę grupę do grupy pracowników najemnych, jak też tych państw, które łączą te dwie grupy przy tworzeniu grup nadrzędnych w klasyfikacji stanowiska społecznego. Pod względem ekonomicznym żony, córki i synowie, współpracujący w przedsiębiorstwie głowy rodziny, niewątpliwie spełniają tę samą rolę co siły najęte, jednak sytuacja socjalna ich jest zasadniczo różna. Są to

przecież w dużej mierze współwłaściciele przedsiębiorstw i przysli ich dziedzice. Jak to już zaznaczyłem, pod względem warunków społecznych pomagający członkowie rodziny nie różnią się niczem od głowy rodziny, tak samo zresztą, jak niepracujący członkowie rodziny, będący na ich utrzymaniu. Pomieszczenie ich z siłami najemnymi, zajmującymi w hierarchji społecznej zupełnie inne miejsce, zadaje śmiertelny cios wszelkim możliwościom odtworzenia struktury socjalnej ludności na podstawie danych spisu zawodowego. Pomieszczenie to jest zrozumiałe w państwach, które, jak St. Zjednoczone i Kanada, w programie opracowania spisu zawodowego wogóle pomijają kwestję badania podziału społecznego ludności, musi ono jednak wywoływać zdziwienie w Anglii, Szkocji, Danji, Norwegji, a także w Czechosłowacji, na Węgrzech, które podział ten posiadają i przywiązują do niego dużą wagę. Sposób traktowania pomagających członków rodziny w tych państwach może służyć jako dowód, że rola klasyfikacji stanowiska społecznego jako klasyfikacji, mającej służyć do zobrazowania zagadnienia uwarstwienia społecznego, nie została w nich należycie oceniona.

Tak więc doszliśmy do wniosku, że jeżeli chodzi o sposób zaklasyfikowania pomagających członków rodziny w statystyce zawodowej, najlepiej będzie wcielić ich zgóry do ludności czynnej zawodowo i wykazać jako oddzielną grupę w klasyfikacji stanowiska społecznego, nie łącząc jej także przy tworzeniu grup ogólniejszych z żadną inną w tej klasyfikacji uwzględnioną. Jak wspomniałem, Czechosłowacja uznaje pomagających członków rodziny nie tylko u osób samodzielnych, lecz także u robotników i urzędników. To stanowisko musimy uznać za niesłuszne, gdyż jest ono niezgodne z całym układem naszych stosunków społecznych i przeczy samemu pojęciu pomagających członków rodziny. Gdyby się miało zdarzyć, że członek rodziny pracownika najemnego stale pomaga mu w jego pracy, trzeba by go uznać także za siłę najemną, przyjmując, że wynagrodzenie za jego pracę jest zawarte w płacy, otrzymywanej przez osobę, z którą współpracuje². Jeżeli chodzi o podział pomagających członków rodziny według stanowiska społecznego głowy rodziny, to poza pomocą rodzinną u osób niezależnych (właścicieli i dzierżawców przedsiębiorstw) może wchodzić w ra-

¹ Stanowisko to bliżej uzasadnię w artykule wspomnianym w uwadze na str. 397.

² Na tem samym stanowisku stoi rosyjska instrukcja w sprawie opracowania danych zawodowych (ob. str. 410).

chubę jedynie tego rodzaju pomoc u chałupników. Jak wiemy, rozróżnienie to jest praktykowane w statystyce niemieckiej. Zagadnieniem uwzględnienia pomagających członków rodzin u chałupników zajmę się jednak specjalnie przy okazji omawiania sposobu badania pracy chałupniczej w ramach statystyki zawodowej.

W wyniku przeprowadzonej analizy możemy z zadowoleniem stwierdzić, że chociaż

nasz spis zawodowy z 1921 r. był pierwszym tego rodzaju dochodzeniem w Niepodległej Polsce, rozwiązał on tak trudne zagadnienie, jakim jest zagadnienie pomagających członków rodziny w sposób, nie budzący prawie żadnych zastrzeżeń, i że metody jego jak w wielu innych tak i w tym punkcie mogą służyć za wzór różnym państwom zagranicznym, nawet o starej tradycji statystycznej.

Les éléments faisant partie du groupe des membres de famille co-actifs dans les différents pays

Parmi les différents groupes de la population, envisagés dans les statistiques des professions, le groupe de membres de famille co-actifs est celui qui certainement donne lieu à des conclusions les plus nombreuses dans les relevés internationaux. Les différences de méthode, concernant ce groupe et qui existent entre les différents pays, se reflètent non seulement au mode de classement des membres de famille co-actifs dans les tableaux des professions, il existe des différences analogues aussi dans les autres groupes de la population, mais aussi à l'établissement des éléments d'un tableau d'enquête dans le groupe co-actifs. Présentant une certaine dualité intermédiaire entre la population professionnellement active et celle professionnellement passive, ce groupe représente quelque sorte les catégories distinctes des deux catégories mentionnées. Afin de déterminer le contenu de ce groupe dans les différents pays, on peut examiner les méthodes appliquées pour le faire distinguer d'un côté — de divers groupes de la population active, et de l'autre — du groupe de la population passivement occupée.

La distinction entre les membres de famille co-actifs et les autres groupes de la population active est ce qui concerne la distinction à faire entre les membres de famille co-actifs et les autres groupes de la population active ou peut distinguer trois systèmes. Dans certains

Les différents recensements des membres de famille co-actifs sont considérés comme un groupe distinct dans les pays suivants: Allemagne, Belgique, Bulgarie, Danemark, Finlande, France, Grèce, Hongrie, Italie, Japon, Pays-Bas, Pologne, Roumanie, Royaume-Uni, Suède, Suisse, Tchécoslovaquie, etc. Dans les instructions de l'Organisation Internationale du Travail, toutes les personnes qui aident le chef de famille dans l'exercice de sa profession sont prises en compte mentionné sur le bulletin de recensement en y insérant le mot "aider" et en déterminant en outre plus précisément la nature de son occupation. Le système adopté par les pays énumérés est exposé dans les instructions concernant le mode de remplir le bulletin de recensement. Dans le texte précédent du présent article sont cités les extraits respectifs des instructions allemandes (voir la note 2, page 188), polonaises (voir la Statistique de la Pologne série A, vol. I, page 125—126), françaises (bulletin de recensement), tchèque (bulletin de recensement), roumaine (bulletin de recensement), suédoise (voir la note 2, page 200).

Un point de vue tout opposé se voit placé les pays tels que l'Angleterre, le Canada, les États-Unis, les Pays-Bas, le Danemark, la Norvège, ainsi que le Danemark et la Norvège. Dans ces pays, les personnes qui aident le chef de famille à exercer sa profession sont classées de déterminer leurs occupations

RAJMUND BUŁAWSKI

Le problème des membres de famille co-actifs dans la statistique des professions

L'article ci-présent exprime les opinions personnelles de l'auteur, qui s'écartent du point de vue officiel, admis par l'office Central de Statistique. L'élaboration statistique du problème des membres de famille co-actifs, d'après les données du deuxième recensement général de la population du 9.XII 1931, est basée sur les principes différents, qui seront exposés et motivés plus tard.

COMITÉ DE RÉDACTION

Résumé.

1. Les éléments faisant partie du groupe des membres de famille co-actifs dans les différents pays

Parmi les différents groupes de la population, envisagés dans les statistiques des professions, le groupe de membres de famille co-actifs est celui qui, certainement, donne lieu à des confusions les plus nombreuses dans les relevés internationaux. Les différences de méthode, concernant ce groupe et qui existent entre les différents pays, se réfèrent non seulement au mode de classement des membres de famille co-actifs dans les tableaux des professions (il existe des différences analogues aussi dans les autres groupes de population), mais aussi à l'établissement des éléments qu'il y a lieu d'envisager dans ledit groupe, c. à. d. à la notion même des membres de famille co-actifs. Présentant une catégorie quasi intermédiaire entre la population professionnellement active et celle professionnellement passive, ce groupe réunit en quelque sorte les caractères distinctifs des deux catégories mentionnées. Afin de déterminer le contenu de ce groupe dans les différents pays, il nous faut examiner les méthodes appliquées pour le faire distinguer d'un côté — de divers groupes de la population active, et de l'autre — du groupe de la population passive.

a) La distinction entre les membres de famille co-actifs et les autres groupes de la population active

En ce qui concerne la distinction à faire entre les membres de famille co-actifs et les autres groupes de la population active, on peut distinguer trois systèmes. Dans certains

pays ce groupe est traité comme une catégorie à part parmi la population active; dans les autres, par contre, les membres de famille co-actifs sont traités conjointement avec les autres groupes de la population active; il y en a, enfin, qui voudraient trouver un compromis entre ces deux attitudes opposées, en faisant distinguer, comme un groupe à part, seulement une certaine partie des membres de famille co-actifs.

Lors des recensements, les membres de famille co-actifs sont considérés comme un groupe distinct dans les pays suivants: Allemagne, Belgique, Bulgarie, Esthonie, Lithuanie, Pologne, Suisse, Union Soviétique, et Nouvelle Zélande. Dans les instructions de recensement dans ces pays, toutes les personnes qui aident le chef de famille dans l'exercice de sa profession sont priées d'en faire mention sur le bulletin de recensement, en y inscrivant le mot „aide“ et en déterminant, en outre, plus précisément la nature de leur occupation. Le système adopté par les pays susnommés est exposé dans les instructions concernant le mode de remplir le bulletin de recensement¹. Dans le texte polonais du présent article sont cités les extraits respectifs des instructions: allemande (v. la note 2, page 398), polonaise (v. la Statistique de la Pologne, série A, vol. I, page 128 — traduction française du bulletin de recensement), russe, bulgare et belge (v. la note 2, page 399).

A un point de vue tout opposé se sont placés les pays tels que l'Angleterre, l'Ecosse, le Canada, les Etats-Unis, les Iles Philippines, ainsi que le Danemark et la Norvège. Dans ces pays, les personnes qui aident le chef de famille à exercer sa profession sont obligées de déterminer leurs occupations

¹ Les bulletins de recensement des pays envisagés dans la présente analyse ont été cités dans l'ouvrage de ce même auteur s. l. t. „Le projet du second recensement général polonais, considéré selon les expériences du recensement de 1921 et d'après la pratique à l'étranger“ (Revue Trimestrielle de Statistique, vol. VII, fasc. 2, 1930).

de manière, comme s'ils étaient des travailleurs salariés. Dans le texte polonais sont cités les extraits respectifs des instructions en vigueur en Angleterre (v. la note 3, page 399), aux États-Unis (v. la note 4, page 399), dans les Îles Philippines (v. la note 5, page 399). Dans quelques uns des pays susnommés (États-Unis, Philippines), les aides de famille sont obligés, il est vrai, d'inscrire sur la feuille de recensement une mention, qu'ils travaillent „dans leur propre ménage”, mais ceci ne modifie guère le point de vue essentiel qui consiste à considérer ces personnes comme ouvriers.

Parmi les pays, où l'on ne tient pas compte du caractère distinct des membres de famille co-actifs, peut être rangée aussi la France. Toutefois, ici l'attitude prise par les autorités de recensement vis-à-vis des membres de famille - aides est tout autre: la plupart de ces personnes, et principalement — à ce qu'il paraît — les femmes des propriétaires des exploitations agricoles, sont portées au groupe de „chefs d'établissement”.

La Tchécoslovaquie et la Hongrie ont adopté un système intermédiaire. Le problème des membres de famille co-actifs est résolu dans chacun de ces pays d'une autre manière, mais il y a un point commun: c'est que les personnes aidant le chef de famille n'y sont considérées comme un groupe à part que partiellement. Les alinéas respectifs des instructions tchécoslovaque et hongroise sont cités dans le texte polonais (note 3, page 400). La Tchécoslovaquie admet, en principe, la nécessité de déterminer la situation sociale des membres de famille co-actifs de manière, comme s'ils étaient des travailleurs salariés, et l'emploi du terme „aide” n'y est permis qu'à titre d'une définition auxiliaire, dans le cas, où il serait impossible d'en trouver une autre. Par contre, en Hongrie ce terme est considéré comme opportun dans la plupart des cas, à l'exception des membres de famille occupés dans les entreprises commerciales, dont les occupations doivent être déterminées au moyen des termes employés dans des cas analogues pour les travailleurs salariés.

b) La distinction entre les membres de famille co-actifs et les membres de famille passifs

La manière de distinguer les membres de famille co-actifs des membres de famille passifs diffère aussi d'un pays à l'autre. Il est

vrai, que tous les pays sont d'avis que les membres de famille prenant part dans l'activité lucrative du chef de famille doivent être comptés au nombre de la population active. Toutefois, il existe nombre d'établissements poursuivant des buts lucratifs — et cela se réfère surtout à toutes les petites exploitations agricoles — où il est très difficile, sinon impossible, de séparer les occupations lucratives des travaux de ménage. Ici, il s'agit surtout d'un grand nombre des femmes de petits propriétaires agricoles et des fermiers, lesquelles s'occupent en même temps des soins de ménage et de divers travaux des champs. Donc, lorsque l'instruction de recensement est rédigée de manière à exiger une inscription des travaux de ménage dans les rubriques relatives aux professions, le résultat en est, qu'un nombre considérable des femmes doit être éliminé du nombre des membres de famille co-actifs.

L'obligation d'inscrire les travaux domestiques exécutés par les femmes dans leur propre ménage existe dans bien de pays, comme Angleterre, Tchécoslovaquie, Danemark, Norvège, Écosse, Suisse, Hongrie, Philippines. Les extraits respectifs sont cités par l'auteur dans le texte polonais pour la Suisse v. la note 1, page 401), l'Angleterre (v. note 2, page 401), les Philippines (v. la note 4, page 401). Dans tous ces pays les femmes occupées aux soins de ménage dans leur propre maison sont attribuées à la population professionnellement passive, ce qui n'élimine pas l'effet de la méthode adoptée dans ces pays sur le chiffre des membres de famille co-actifs.

Par opposition aux pays susnommés, le travail des femmes dans leur propre ménage n'est point pris en considération dans les bulletins de recensement des pays suivants: Allemagne, Belgique, Bulgarie, Esthonie, France, Lithuanie, Pologne, Brésil, Canada, États-Unis. Les instructions respectives sont citées par l'auteur pour la France (v. la note 5, page 401), la Belgique (v. la note 6, page 401), le Canada (v. la note 1, page 402), l'Allemagne (v. la note 2, page 402), la Pologne (v. la Statistique de la Pologne, série A, vol. I, page 128), les États-Unis (v. note 4, page 402).

En étudiant de plus près les instructions de recensement des différents pays, on constate qu'il existe encore d'autres éléments de nature technique pouvant influencer sur la formation du chiffre des membres de famille

co-actifs, p. ex. le fait, que nombre de pays ne reconnaissent pas l'exercice d'une profession au-dessous d'une certaine limite d'âge. On ne tient pas compte du travail professionnel des enfants: en Prusse — au-dessous de 14 ans, en Angleterre et en Ecosse — au-dessous de 12 ans, en Lithuanie, aux Etats-Unis, au Canada et dans les Iles Philippines — au-dessous de 10 ans. Toutefois en Prusse, où à côté de la profession principale est indiquée aussi la profession accessoire, les enfants au-dessous de la limite d'âge fixée ne peuvent figurer que dans la rubrique de la profession accessoire. Cependant, pour le problème de la délimitation des membres de famille co-actifs, tous ces facteurs ne jouent qu'un rôle secondaire en comparaison avec la question des femmes — maîtresses de maison; c'est pourquoi ils ne sont pas l'objet de l'analyse ci-après¹.

2. L'effet de différentes méthodes de classement des membres de famille co-actifs sur les résultats numériques des statistiques des professions

a) Les membres de famille co-actifs considérés en rapport au problème de la répartition de la population en active et passive

Les différences entre les méthodes appliquées au recensement des personnes qui aident le chef de famille dans l'exercice de son métier, trouvent évidemment leur expression dans les résultats numériques du recensement des professions dans les pays particuliers. L'effet des différences dues aux différents modes de classement des femmes — maîtresses de maison est illustré par le tableau 1 (page 403). Les pays envisagés dans ce tableau ont été répartis en deux groupes, selon que le travail des femmes dans leur propre ménage y doit être ou non mentionné sur les feuilles de recensement. Conformément aux considérations ci-dessus, cette mention est obligatoire en Suisse, en Tchécoslovaquie et en Hongrie; par contre, elle n'existe pas en Bulgarie, en Allemagne, en Esthonie, en Pologne et dans l'Union Soviétique. On voit que les deux groupes de pays accusent des différences essentielles entre les chiffres respectifs de membres de famille co-actifs.

La question des femmes - ménagères est d'une importance primordiale pour l'établissement du chiffre des membres de famille co-actifs: la preuve en est, que tout changement de méthode en cette matière dans un pays quelconque a pour conséquence des changements essentiels dans les résultats des recensements. A titre d'exemple on peut citer la Tchécoslovaquie, où lors du recensement de 1921 la mention du travail des femmes dans leur propre ménage a été obligatoire, tandis que lors du recensement autrichien de 1910 les travaux de ménage ne figuraient pas sur les feuilles de recensement. Les résultats de la confrontation ont été inattendus. Tandis que le chiffre des membres de famille co-actifs de sexe masculin a accusé, en 1921 par rapport à 1910, un accroissement normal, le nombre des femmes — aides de famille a accusé une baisse démesurée. Les chiffres respectifs pour la Bohême (partie de l'Etat) se présentent comme suit: pour les hommes — 108 607 en 1910 et 124 891 en 1921, pour les femmes — 389 476 en 1910 et 112 256 en 1921².

La catégorie de membres de famille co-actifs est surtout caractéristique pour l'agriculture. Les petites exploitations agricoles — voilà le domaine principal de l'application du travail auxiliaire des femmes et des enfants. Dans les pays, où l'on tient compte de ce travail, les membres de famille co-actifs font dans l'agriculture une partie prépondérante de la population professionnellement active (v. tabl. 7, p. 418). Il est évident, que les facteurs dont l'effet est à tel point indubitable en qui concerne la formation de cette catégorie de population, doivent exercer une influence non moins considérable sur la formation des personnes liées à ce groupe de production et trouvent leur expression dans le nombre global des personnes actives dans ce groupe. C'est ce que prouve le tableau 2, (p. 405), où les pays envisagés ont été classés de la même manière que dans le tableau précédent.

Tandis que, dans tous les pays, les hommes se répartissent en actifs et passifs d'une manière à peu près uniforme, on est frappé des différences considérables dans la répar-

¹ Un seul élément de la technique de recensement, qui, cependant, n'est pas en connexion avec les prescriptions en vigueur, mais qui, par contre, est étroitement lié au système entier de l'exécution du recensement dans le pays donné, sera analysé ci-après.

² Les changements analogues sont à observer en Autriche à la suite de l'introduction de la question relative au travail des femmes dans leur propre ménage. La baisse des femmes professionnellement actives se fit sentir surtout dans l'agriculture. Le nombre des femmes actives dans l'agriculture a tombé de 516 176 en 1910 jusqu'à 314 829 en 1920, ce qui fait presque 40% (v. Beitrage zur Statistik der Republik Oesterreich).

tition des femmes, suivant qu'il s'agit des pays, où le travail de femme dans le ménage n'est pas pris en considération dans les bulletins de recensement ou bien de ceux, où la mention respective est obligatoire.

L'effet de ces différences va plus loin qu'il ne semble. L'agriculture joue dans chaque pays un rôle trop important, pour que la structure professionnelle de ce groupe de population, due à telle ou autre manière de traiter les membres de famille co-actifs, n'exerce aucune influence sur les résultats généraux du recensement des professions. Et pourtant, outre l'agriculture, il existe encore d'autres groupes de l'activité économique, où sont représentés les membres de famille co-actifs; ils sont à noter surtout dans l'industrie et le commerce (v. tabl. 7, p. 418). Donc, il y a lieu de supposer que l'effet de tel ou autre classement des femmes - maîtresses de maison se fera sentir dans la répartition générale de la population en active et passive dans chaque pays envisagé; c'est ce qui est confirmé par le tableau 3, p. 406).

Dans ce tableau, les deux premiers groupes de pays ont été formés d'après les mêmes principes que dans les tableaux précédents. On voit, que dans le second groupe de pays le pourcentage des femmes professionnellement actives est moindre que dans le premier, et que cette diminution de la participation des femmes actives exerce une influence visible sur les proportions des personnes actives en général. Cependant, outre les deux groupes mentionnés, il y a dans ce tableau encore un troisième groupe de pays, grâce auquel nous pouvons découvrir encore un élément de la technique de recensement, qui a un effet considérable sur les résultats numériques à obtenir.

Au point de vue de la méthode de classement des femmes - maîtresses de maison, les pays réunis dans ce groupe suivent des principes différents. Toutefois, ils ont tous un point commun: c'est que, par opposition à tous les pays réunis dans les deux groupes précédents, ils se bornent à étudier seulement la population active, sans tenir compte des membres de famille passifs ou bien en les désignant, tout au plus, par une mention générale „sans profession". Dans le tableau 3 le nombre des personnes passives, dans les pays réunis dans le troisième groupe, a été calculé en déduisant le nombre des personnes actives du nombre total de la population établi par le recensement. Evidemment,

ce calcul serait impossible par rapport à chaque groupe de l'activité économique.

Le système qui consiste à n'embrasser dans les statistiques des professions que la population active, entraîne des conséquences sérieuses en ce qui concerne l'établissement du nombre de cette population, parce qu'il affaiblit l'effet de tous les autres facteurs qui influent sur la formation de ce chiffre, et évidemment, entre autres, aussi l'effet d'une telle ou autre méthode de classement des femmes - maîtresses de maison. Dans le troisième groupe de pays toutes les proportions des personnes professionnellement actives sont inférieures à celles indiquées dans le premier et le deuxième groupes. La cause de ce phénomène réside surtout dans la moindre participation des femmes au travail professionnel.

La question se pose, comment expliquer la diminution du nombre de la population active dans les pays, qui, pendant les recensements, passent outre la question des moyens d'existence des membres de famille passifs.

L'expérience démontre que, pendant le recensement des professions, il est le plus difficile d'obtenir les inscriptions qui permettraient de tracer une ligne exacte de démarcation entre la population active et passive. La personne qui pour son travail reçoit une rétribution quelconque s'inscrira toujours, comme personne professionnellement active, car elle a conscience de son rôle de „personne gagnante". Mais il y a des groupes nombreux de la population qui, n'étant pas rétribués en argent, prennent pourtant part à l'activité professionnelle: ce sont justement les femmes et les enfants de petits producteurs, chez qui la conscience du fait qu'ils ont une occupation professionnelle n'existe souvent même pas. Donc, lorsque l'instruction de recensement est conçue de façon qu'elle dispense les personnes passives de l'obligation de remplir les rubriques destinées aux questions professionnelles, ou bien n'en demande qu'une inscription négative, on peut prévoir d'avance qu'une telle solution, étant la plus commode pour les personnes intéressées, trouvera une application bien plus large qu'elle ne saurait être justifiée par la situation réelle, et qu'une grande partie des membres de famille co-actifs seront attribués à la catégorie des personnes professionnellement passives.

Mais à côté de ces moments psychologiques qu'il ne faut pas négliger, il y a encore

d'autres motifs qui font que le pourcentage des personnes actives augmente dans les pays, où l'indication de la source des moyens d'existence est obligatoire aussi bien pour la population active que passive. Même dans les conditions les plus favorables, on ne peut éviter le fait, que pour un nombre plus ou moins grand de personnes il reste toujours des rubriques non remplies dans le bulletin de recensement. Dans les pays, où le recensement des professions n'embrasse que les personnes actives, on est enclin de considérer tout manque d'inscription comme absence d'occupation professionnelle, puisque les réponses ne sont inscrites que par les personnes professionnellement actives. Par contre, dans les pays, où l'on examine aussi les moyens d'existence des personnes passives, le manque d'inscription ne peut être interprété, comme absence de profession, mais plutôt comme négligence. Quant aux membres de famille de petits producteurs, les deux suppositions doivent être prises en considération. Dans ces pays on a l'habitude d'examiner chaque cas de défaut d'inscription sur la base d'autres données figurant sur le bulletin de recensement et de résoudre les incertitudes, en attribuant la personne en question tantôt à la population passive tantôt à la population active, suivant les circonstances. Conformément à ces principes on procède aussi au contrôle minutieux des réponses inscrites, en les corrigeant suivant le besoin. Dans l'agriculture où les lacunes et les inexacitudes dans les réponses sont les plus fréquentes, les rectifications de la sorte peuvent causer des déplacements nombreux de la catégorie de personnes passives à celle de personnes actives.

L'auteur cite quelques extraits de l'instruction polonaise du recensement de 1931, où sont exposés les principes à suivre pour éliminer les lacunes et les inexacitudes des inscriptions relatives aux membres de famille. Suivant cette instruction, dans les exploitations agricoles d'au-dessous de 20 ha d'étendue, comme membres de famille co-actifs doivent être traitées toutes les personnes à l'âge de 14 à 60 ans, en tant qu'elles ne sont pas infirmes ou ne fréquentent pas une école. L'auteur cite aussi les extraits des rapports concernant l'exécution des recensements allemand (v. la note 1, page 410), hongrois (v. la note 2, page 410) et russe; il en résulte que dans tous ces pays les données relatives aux membres de famille ont été soumises à un contrôle rigoureux, qui partout a eu pour résultat une

augmentation considérable du groupe de membres de famille co-actifs.

L'argument, que la méthode de limiter le recensement des professions à la population active a pour l'effet la diminution du nombre de cette population, peut être affaibli par l'observation, que les pays réunis dans le 3e groupe ont une structure sociale distincte, c'est qui est la cause essentielle des pourcentages inférieurs de la population active. Cependant, cette observation est injuste, et la preuve en est, que la modification du système de recensement entraîne des changements considérables à cet égard. A titre d'exemple l'auteur cite la Belgique, où en 1910 le recensement des professions a embrassé l'ensemble de la population active et passive, tandis qu'en 1920 on s'est borné à l'examen de la population active. Les changements considérables survenus dans le nombre des membres de famille co-actifs, de même que dans le nombre global de la population active sont illustrés par le tableau 4, page 412. Ce tableau prouve que le changement de système, mentionné ci-dessus, a eu, en outre, pour conséquence qu'un certain nombre des femmes, n'étant pas membres de famille co-actifs, n'ont pas indiqué leur occupation. Il est difficile de trouver une autre explication du fait de la diminution du nombre des femmes professionnellement actives (aussi bien parmi les indépendants que parmi les salariés) de 17,8% au moment où partout, comme on le sait, se fait observer une participation croissante des femmes au travail professionnel.

b) Les membres de famille co-actifs considérés en rapport au problème de la répartition de la population d'après les branches de travail

La question de membres de famille co-actifs est d'une grande importance aussi au point de vue de la répartition de la population d'après les branches de travail. Si la répartition de cette catégorie de population entre les différentes branches de travail était à peu près uniforme, le fait qu'elle est considérée d'une telle ou autre façon par les pays particuliers ne serait pas un obstacle pour les comparaisons internationales, puisqu'il n'aurait pas de corrélatif dans les chiffres exprimant les pourcentages de ces branches. Malheureusement, il en est autrement: le tableau 5 (page 413) prouve que la majorité écrasante de tous les membres de famille co-actifs appartient à l'agriculture, où elle atteint jus-

qu'à 99,3% du total des membres de famille co-actifs. Il s'ensuit, que plus grandes seront les divergences entre les méthodes d'envisager les membres de famille co-actifs dans les différents pays — et plus grande sera l'incomparabilité internationale des données relatives à la répartition de la population active entre les différentes branches de travail. Il est évident que les pays, où les membres de famille co-actifs sont scrupuleusement dénombrés, accuseront des pourcentages plus forts de la population agricole et plus faibles — dans toutes les autres branches de travail.

Afin de mieux s'orienter dans la possibilité des comparaisons internationales dans ce domaine on a dressé le tableau 6 (page 414), où sont envisagées trois catégories de population, dont on peut tenir compte dans les comparaisons internationales: 1) le nombre global de la population active et passive, 2) l'ensemble de la population active et 3) la population active, sans tenir compte des membres de famille co-actifs. Nous allons voir, laquelle de ces trois catégories a la plus grande valeur au point de vue de la comparabilité internationale.

Il paraît, que dans les relevés internationaux il serait le plus opportun de confronter, avant tout, les chiffres de la population active. Malheureusement, c'est justement cette catégorie qui accuse, quant à sa composition, des divergences les plus prononcées et elle n'est entièrement comparable que dans les pays attribués dans nos tableaux au premier groupe. Dans le second groupe de pays, elle n'embrasse pas un nombre considérable des femmes, lesquelles, à côté du travail dans l'entreprise du chef de famille, s'occupent aussi des soins de ménage. Quant au troisième groupe de pays, il est même impossible de déterminer, en quelle mesure les membres de famille co-actifs y sont envisagés; toutefois, il est indubitable, que leur participation y est bien moindre que dans le premier et même dans le second groupe.

La seconde catégorie, notamment celle de la population active non compris les membres de famille co-actifs, se prête mieux aux comparaisons internationales, car elle peut être envisagée non seulement dans les pays attribués au premier groupe, mais aussi en Suisse et en Belgique, c. à d. dans tous les pays, où les membres de famille co-actifs ne sont pas traités comme travailleurs salariés; c'est ce qu'on observe en Angleterre, aux Pays - Bas,

aux Etats-Unis, au Canada et en Ecosse et partiellement — en Tchécoslovaquie et en Hongrie.

Certes, c'est la troisième des catégories mentionnées, celle de l'ensemble de la population active et passive, qui a la plus grande valeur au point de vue de la comparabilité internationale. Dans cette catégorie sont nivelées les différences dues à des différentes manières d'envisager les membres de famille co-actifs dans les deux premiers groupes de pays. Toutefois, elle ne peut évidemment entrer en ligne de compte dans les pays, dont les statistiques des professions ne font envisager que la population active — et il y en a beaucoup.

Il résulte de toutes ces considérations que, pour les comparaisons internationales de la population répartie d'après les groupes de travail, on ne peut envisager que les pays dénommés dans le premier et le second groupe d'une part, et les pays dénommés dans le troisième groupe d'autre part. Pour les deux premiers groupes il serait le plus opportun d'admettre, comme base de la comparaison, l'ensemble de la population active et passive, tandis que dans le troisième groupe il faut se baser sur la population active, puisque c'est la seule catégorie qui y est envisagée. Toute comparaison entre les trois groupes de pays mentionnés, ayant pour l'objet la population active, bien qu'elle soit fréquemment pratiquée dans les publications statistiques, nous mènerait à des conclusions absolument fausses. Dans le cas, où il serait nécessaire de procéder à la comparaison entre les pays attribués au troisième groupe et ceux réunis dans les deux premiers groupes, il faudrait, dans ces deux groupes, prendre en considération seulement la catégorie de la population active, déduction faite des membres de famille co-actifs, puisque la catégorie de la population active dans le troisième groupe de pays n'embrasse qu'une partie minime des membres de famille co-actifs. En Belgique qui, parmi tous les pays limitant leurs statistiques des professions à la population active, est le seul, où l'on traite séparément les membres de famille co-actifs, le pourcentage de ces derniers par rapport au total de la population active ne fait que 5,4% (v. tabl. 7). Aussi dans l'agriculture, où les membres de famille co-actifs jouent partout un rôle si important, le pourcentage en est relativement le plus bas et ne fait que 1/3, de la population active, tandis que, dans les pays

attribués au premier groupe, il se monte à $\frac{2}{3}$ de cette population. Il paraît cependant, que la part attribuée aux membres de famille co-actifs en Belgique est encore bien élevée en comparaison avec les autres pays appartenant au troisième groupe. Cette supposition est appuyée par le rapport qui y existe entre les deux sexes, aussi bien pour l'ensemble de la population active (v. tabl. 3) que pour la population active dans l'agriculture, la sylviculture et la pêche.

Pour 100 personnes actives dans ce groupe de travail il y a eu:

en Angleterre . . .	92,5%	hommes et	7,5%	femmes
en Ecosse . . .	88,4%	"	11,6%	"
en Belgique . . .	78,8%	"	21,2%	"
aux Pays-Bas . . .	86,0%	"	14,0%	"
au Canada . . .	90,1%	"	9,9%	"
aux Etrats-Unis . . .	90,1%	"	9,9%	"

Comme dans les pays attribués au premier groupe le pourcentage des femmes professionnellement actives se monte à 50% et dans les pays du deuxième groupe il varie de 20 à 31%, on arrive forcément à la conclusion, que les pays du troisième groupe ne font compter au nombre de leur population active qu'un nombre minime des femmes travaillant en qualité de membres de famille ci-actifs et probablement aussi un nombre minime des hommes de cette même catégorie. Les pourcentages plus élevés, constatés en Belgique, s'expliquent par le fait, que la Belgique seule, parmi tous les pays du troisième groupe, fait considérer les membres de famille co-actifs, comme groupe ayant une situation sociale distincte, dans les bulletins de recensement.

Les considérations ci-dessus justifient d'une manière suffisante la nécessité d'admettre, comme objet des comparaisons internationales, dans les deux premiers groupes de pays — la population active, déduction faite des membres de famille co-actifs, et dans le troisième groupe de pays — l'ensemble de la population active. Si l'on admet cette méthode, il suffira de jeter un coup d'oeil sur le tableau 6, pour voir, jusqu'à quel degré seront modifiées nos idées sur la structure professionnelle de différents pays, idées basées sur la confrontation, jusqu'ici pratiquée, des chiffres de la population active dans tous les pays considérés.

c. Les membres de famille co-actifs considérés en rapport avec le problème de la répartition de la population d'après la situation sociale

Les divergences qui existent entre les différentes manières de traiter les membres de famille co-actifs ont un effet défavorable aussi

sur la comparabilité des données relatives à la répartition de la population au point de vue de la situation sociale. On sait, que la Tchécoslovaquie et la Hongrie se distinguent, parmi les autres pays traitant les membres de famille co-actifs comme une catégorie à part, par le fait, qu'une partie de ces personnes y est portée au groupe de personnel salarié. Conformément aux instructions de recensement, au nombre des travailleurs salariés doivent être comptés: en Hongrie — les membres de famille occupés dans les entreprises de commerce et en Tchécoslovaquie — en général toutes les personnes ne pouvant donner aucune dénomination professionnelle à l'occupation qu'elles exercent. L'effet de ces instructions sur la structure professionnelle de la population de ces pays est démontré dans le tableau 7 (page 418). Dans les groupes d'industrie et de commerce, la Tchécoslovaquie et la Hongrie accusent les pourcentages les plus bas des membres de famille co-actifs parmi tous les pays considérés. Ceci s'explique par le fait, que dans ces groupes il est le plus aisé de déterminer la fonction exercée par tel ou autre membre de famille au moyen d'un terme professionnel quelconque, au lieu de le qualifier de mot „aide“.

Le fait d'attribuer un certain nombre des membres de famille co-actifs aux travailleurs salariés en Tchécoslovaquie et en Hongrie aurait dû trouver son expression dans les chiffres de cette catégorie de population et, en premier lieu, dans les chiffres du personnel salarié dans l'industrie et le commerce; toutefois, l'analyse de ces chiffres, qui sont le résultat de l'action compliquée des facteurs les plus divers, nous mènerait trop loin. C'est pourquoi nous nous bornerons ici à n'examiner que l'effet de ce facteur dans l'agriculture, c'est ce que démontre le tableau 8 (page 420).

On en voit que les membres de famille co-actifs en Tchécoslovaquie et en Hongrie ont été recensés comme tels seulement dans l'agriculture, c'est ce qui est affirmé surtout par les pourcentages des femmes et attribuées à de différentes catégories de situation sociale.

Dans ce tableau sont envisagées aussi l'Angleterre et l'Ecosse, dont les données été puisées dans les tableaux de la profession individuelle („Occupations“). Les chiffres de membres de famille co-actifs indiqués pour ces pays sont si petits, qu'il nous paraît juste de les traiter comme groupe rudimentaire, groupe dont les représentants, contrairement

à l'instruction, ont indiqué d'une façon générale leur participation au travail lucratif du chef de famille, sans avoir employé des termes, servant à désigner les occupations salariées. Dans ces conditions il est difficile de considérer ce groupe, comme une catégorie déterminée de la population active et de la comparer aux groupes correspondants dans les autres pays. Il serait superflu d'expliquer que, si les pourcentages des travailleurs salariés en Tchécoslovaquie et en Hongrie ne sont pas comparables à ceux des pays réunis dans le premier groupe, à plus forte raison ils ne sont pas comparables dans les pays, où les membres de famille co-actifs ne sont pas traités comme catégorie à part.

Il paraît, que l'effet nuisible de l'application de différentes méthodes au dénombrement des membres de famille co-actifs sur la comparabilité internationale est suffisamment prouvé. Le problème essentiel de la statistique des professions consiste à établir le nombre des personnes qui prennent part dans l'activité économique du pays donné et qui, par conséquent, contribuent à augmenter la somme des biens matériels et immatériels d'une nation. De même, il est important de déterminer le caractère de l'économie du pays donné, en examinant lesquelles des branches de travail fournissent à la population de principaux moyens d'existence. Enfin, il est non moins important d'examiner la structure sociale de la population, c. à d. de déterminer la force numérique de différentes classes sociales. Or, les considérations ci-dessus prouvent, que les chiffres, ayant pour but d'éclaircir toutes ces questions, dépendent en grande mesure de différents éléments de la technique de recensement, éléments dont le caractère est plus ou moins accidentel.

3. Classement des membres de famille co-actifs dans les statistiques de différents pays

En procédant à la répartition de la population en active et passive, la plupart des pays font classer les membres de famille co-actifs parmi la population active. Ce point de vue n'est pas approuvé, dans toute son étendue, par la Belgique, la Tchécoslovaquie et l'Esthonie. En particulier, c'est le système esthonien qui mérite une attention spéciale.

En Esthonie la pratique diffère suivant les critères servant de base à la répartition

de la population en active et passive, notamment suivant le critérium du rapport familial ou bien celui du rapport au travail. En répartissant la population d'après le rapport familial on y traite les membres de famille co-actifs conjointement avec les membres de famille passifs; par contre, en procédant à la répartition d'après le rapport au travail, ils sont comptés au nombre de la population active. Toutefois, dans les relevés fondamentaux, l'Esthonie donne la prépondérance à des éléments familiaux, autrement dit, les membres de famille co-actifs y sont comptés au nombre de la population passive.

S'il s'agit du classement des membres de famille co-actifs au point de vue de la situation sociale, il existe en principe deux systèmes.

Dans la classification de l'Angleterre, du Danemark, de la Norvège, des Pays-Bas, du Canada, des Etats-Unis, des Philippines, les membres de famille co-actifs ne sont pas considérés comme un groupe distinct, mais ils y sont traités conjointement avec les travailleurs salariés. Toutefois, plusieurs de ces pays, comme Angleterre, Ecosse, Danemark, Norvège et Canada, distinguent certaines catégories de membres de famille co-actifs qu'ils traitent comme professions distinctes; ce sont surtout les enfants des propriétaires agricoles travaillant dans l'exploitation du chef de famille.

Dans les autres pays, comme Allemagne, Bulgarie, Hongrie, Lithuanie, Pologne, Suisse, Union Soviétique, Nouvelle Zélande, les membres de famille co-actifs sont considérés comme une catégorie à part dans le classement d'après la situation sociale. Habituellement il est aussi admis de ne pas les joindre à aucune autre catégorie, en formant des groupes de rang supérieur dans la classification d'après la situation sociale. Seule la Hongrie a renoncé à ce principe, puisque les membres de famille co-actifs y font un sous-groupe dans le groupe d'„autre personnel auxiliaire“, ainsi que la Suisse, où les membres de famille co-actifs, tout en formant un groupe à part, sont répartis entre les différentes catégories de travailleurs salariés.

En outre, il faut attirer l'attention sur un trait spécial des statistiques allemande et tchécoslovaque, qui consiste en ce que les membres de famille co-actifs y sont répartis d'après la situation sociale du chef de famille. En Allemagne on se borne à séparer, parmi les membres de famille co-actifs, ceux occu-

pés dans les ateliers des ouvriers façonniers, tandis qu'en Tchécoslovaquie on les fait distinguer aussi chez les travailleurs salariés (v. tabl. 9. page 423). En tant qu'il paraît, nul autre pays n'admet l'existence des membres de famille co-actifs chez les travailleurs salariés.

4. Conclusions

L'exemple de la Tchécoslovaquie, de la Suisse et de la Hongrie nous a démontré les conséquences fâcheuses de l'inscription des occupations domestiques des femmes dans la rubrique de la profession principale. Ce détail, apparemment de si peu d'importance, est suivi des modifications essentielles dans la structure professionnelle de la population et rend impossible toute comparabilité avec les statistiques d'autres pays et même avec les résultats des investigations antérieures propres. Le problème du travail des femmes dans leur propre ménage mérite, évidemment, d'être étudié lors du recensement, mais pas aux dépens des autres données du recensement. La question respective devrait être posée à la fin du bulletin de recensement, dans une rubrique à part n'ayant rien de commun avec les questions relatives à la profession principale et aux professions accessoires; en outre, il faudrait expliquer dans l'instruction, que les personnes remplissant la rubrique relative aux soins de ménage ne sont pas exemptes de l'obligation de donner une réponse aux questions figurant dans les rubriques consacrées à la profession principale et aux professions accessoires et qu'en particulier on doit y inscrire le travail auxiliaire des femmes dans l'entreprise du chef de famille.

Conformément aux considérations précédentes, l'établissement du nombre total des membres de famille co-actifs et, par conséquent, aussi du nombre total de la population active dépend non seulement d'une telle ou autre manière d'envisager les femmes - maîtresses de maisons, mais aussi, et plus encore, de l'examen des moyens d'existence des personnes passives dans le bulletin de recensement. Le système d'embrasser par le recensement des professions l'ensemble de la population active et passive doit être considéré, sous maints rapports, comme supérieur à celui qui consiste à n'envisager que la population active. En ce qui concerne les membres de famille co-actifs, il donne la garantie d'un dénombrement autant que possible complet

de cette catégorie de la population et permet d'en vérifier les résultats. La révision des données obtenues à cet égard doit être considérée comme absolument indispensable.

C'est surtout dans le groupe d'agriculture qu'il importe d'obtenir des réponses pouvant servir de base à la distinction entre les membres de famille passifs et ceux co-actifs. Donc, on peut considérer comme absolument justifiée la pratique des pays (Pologne, Allemagne, Hongrie), où l'on suit le principe d'envisager comme membres de famille co-actifs toutes les personnes appartenant à la famille d'un petit propriétaire agricole, sauf les cas où cela est impossible à cause de l'âge trop bas ou trop avancé, de l'obligation scolaire ou bien de l'incapacité de travail. L'étendue de 20 hectares (admise lors du recensement polonais de 1921) paraît une limite qui convient le mieux à déterminer le maximum de l'étendue d'une petite exploitation agricole. Toutefois, pour pouvoir procéder à des rectifications de ce genre, il est indispensable d'insérer dans le formulaire la question relative à l'étendue de l'exploitation agricole, formulée d'une manière plus ou moins analogue à la question insérée dans le bulletin de recensement polonais de 1931 (v. Statistique de la Pologne, série A, tome I). Cette question est, selon l'avis de l'auteur, absolument indispensable dans tous les pays agricoles.

En ce qui concerne le problème de tel ou autre classement des membres de famille co-actifs dans les tableaux consacrés aux professions, l'auteur est d'avis, que ce groupe ne peut être traité comme catégorie intermédiaire entre la population active et passive, comme c'était en Belgique, en Tchécoslovaquie et en Esthonie, mais qu'il doit tout simplement faire partie de la population active, puisque les membres de famille co-actifs exercent, en principe, les mêmes fonctions que les autres catégories de la population active. Eux aussi, ils prennent part dans la production des biens et gagnent leur vie, et la seule différence consiste en ce qu'ils sont obligés de se contenter d'une rétribution en général moindre, en comparaison avec les travailleurs salariés. Cette méthode présente encore cet avantage, qu'elle permet en même temps d'établir le nombre des personnes passives étant à la charge des membres de famille co-actifs, ce qui est important pour l'étude du problème relatif à des éléments improductifs étant à la charge des personnes actives.

Les plus grandes difficultés s'imposent au

classement des membres de famille co-actifs dans les cadres de la classification d'après la situation sociale. Si cette classification est considérée comme celle des classes sociales, il n'y a pas de place pour les membres de famille co-actifs, puisqu'ils ne présentent aucun groupe social distinct. Il faudrait les classer alors conjointement avec le groupe de personnes indépendantes, car leur situation sociale est étroitement liée à celle des chefs de famille, auxquels ils sont rattachés par des liens de parenté. Cependant, l'auteur est d'avis que le classement d'après la situation sociale a aussi pour but de jeter de la lumière sur les problèmes de l'organisation technique de différentes branches de travail; or, ces problèmes ne sont pas nécessairement liés à celui de la répartition de la population en classes sociales. Si l'on admet ce point de vue, il n'y aura pas d'objection à faire à la distinction de membres de famille co-actifs dans un groupe à part. Pour l'étude de la structure du mécanisme économique d'une société il importe donc de savoir, quelles sont les branches de travail, où le travail salarié est remplacé par celui des membres de famille du chef de l'entreprise et d'en déterminer l'intensité. La méthode de réunir dans un seul groupe les personnes indépendantes et leurs membres de famille co-actifs présenterait un grand inconvénient: c'est que les statistiques des professions seraient alors dépourvues de données sur le nombre des propriétaires d'entreprises et cela serait un grand dommage pour l'étude de la structure de notre organisme économique et social.

Evidemment, les membres de famille co-actifs doivent être séparés dans cette classification de manière, que ce classement n'empêche pas la réalisation de sa tâche fondamentale qui consiste à illustrer la répartition en classes sociales. C'est pourquoi la méthode de joindre le groupe de membres de famille co-actifs, entièrement ou partiellement, au groupe de travailleurs salariés, de

même que celle qui mène à réunir ces deux groupes dans un seul groupe d'ordre supérieur, doit être considérée comme peu opportune, bien qu'elle soit pratiquée dans plusieurs pays. Certes, au point de vue économique, les femmes, les filles et les fils travaillant dans l'entreprise du chef de famille remplissent, en principe, les mêmes fonctions que les travailleurs salariés, néanmoins, leur situation sociale est tout à fait autre, car ils sont, en quelque sorte, les co-propriétaires de l'entreprise et, tout au moins, les futurs héritiers. En les confondant avec les travailleurs salariés, occupant un tout autre rang dans la hiérarchie sociale, on arrive à déformer la vraie image de la structure sociale de la population recensée.

L'auteur arrive à la conclusion, qu'en ce qui concerne le classement des membres de famille co-actifs dans les statistiques des professions, il est le plus opportun de les compter au nombre de la population active et, s'il s'agit du classement d'après la situation sociale, de les réunir dans une catégorie distincte, non liée à aucune des autres catégories envisagées.

Nous avons déjà mentionné, qu'en Tchécoslovaquie il existe des membres de famille co-actifs non seulement chez les personnes indépendantes, mais aussi chez les employés et les ouvriers. Un tel point de vue nous paraît absolument injuste, car il s'oppose à la notion même des membres de famille co-actifs. S'il arrive même quelquefois, qu'un membre de famille aide un travailleur salarié dans l'exécution de son travail, il faudra le considérer aussi comme travailleur salarié, en admettant que son salaire est compris dans la rétribution de la personne qu'il aide. Au point de vue de la répartition des membres de famille co-actifs d'après la situation sociale du chef de famille, il faut constater qu'en dehors des aides de famille chez les indépendants (propriétaires, fermiers et preneurs à bail d'entreprises) il y en a encore seulement chez les façonniers (ouvriers à domicile).

Dr. JERZY SMOLEŃSKI

Ludność o języku ojczystym polskim na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej

Jej gęstość, udział procentowy oraz wysokość względnych przewyżek i niedoborów w powiatach według stanu z dn. 9.XII 1931 r.

Za dostateczny środek dla scharakteryzowania ilościowo-przestrzennej roli grupy ludności, stanowiącej część zaludnienia pewnego obszaru, uważa się zazwyczaj — poza użyciem cyfr bezwzględnych, a na mapie metody punktowej — przedstawienie kartograficzne przestrzennego zróżnicowania udziału procentowego tej grupy. Na innym miejscu¹ starałem się wykazać, że to jest niewystarczające, że uzyskanie pełnego obrazu wspomnianej roli wymaga jeszcze uwzględnienia dwóch elementów: zróżnicowania gęstości omawianej grupy, t. j. ilości reprezentujących ją osobników przypadających na 1 km², oraz zróżnicowania jej względnych (t. j. przypadających na 1 km²) przewyżek, wzgl. niedoborów w stosunku do reszty zaludnienia.

Niniejsza praca jest zastosowaniem powyższej zasady dla zanalizowania roli ludności o języku ojczystym polskim na terenie Rzeczypospolitej Polskiej w oparciu o ogłoszone wyniki tymczasowe ogólnego spisu ludności z dn. 9 grudnia 1931 r.² Obliczenia dokonane zostały dla powiatów jako jednostek podstawowych, albowiem dane, dotyczące gmin, nie zostały dotychczas opublikowane.

I. Gęstość ludności o języku ojczystym polskim (Mapa I)

Bezwzględne liczby Polaków³, mieszkających w poszczególnych powiatach, ogłoszone przez Główny Urząd Statystyczny, porówna-

ne z powierzchnią tych powiatów, pozwalają na obliczenie średniej gęstości ludności polskiej (t. j. ilości, przypadającej na 1 km²) dla każdego powiatu. Obliczono ją łącznie z ludnością położonych w granicach tych powiatów miast, nawet i w tych przypadkach, gdy miasta stanowią odrębne jednostki administracyjne, a to celem umożliwienia porównania mapy zagęszczenia Polaków z mapą gęstości zaludnienia, która tą metodą wykonana została i ogłoszona przez Główny Urząd Statystyczny⁴.

Analiza załączonej mapy I, na której wyróżniono sześć stopni zagęszczenia Polaków: < 10, 10 — 30, 30 — 50, 50 — 70, 70 — 100, > 100 głów na 1 km², pozwala stwierdzić następujące stosunki:

1. Większa część obszaru etnograficznego polskiego ma gęstość Polaków przewyższającą 70 głów na 1 km². Poza tym obszarem gęstość taką osiąga tylko powiat lwowski (ze Lwowem)⁵ i tarnopolski.
2. Ponad 100 Polaków na 1 km² mieszka w zwartym obszarze na południowym zachodzie, obejmującym Śląsk (bez pow. lublinieckiego), zachodnią i północną

¹ J. Smoleński: *Sur l'analyse cartographique de rapports entre les différents composants de la population*. — Pamiętnik II, Zjazd Geografów i Etnografów Słowiańskich, T. II, 104 Kraków 1930.

² Wiadomości Statystyczne r. 1932, zes. 16, str. 311.

³ Jako Polaków rozumieć należy osoby o języku ojczystym polskim.

⁴ Wiadomości Statystyczne r. 1932, zes. 8.

⁵ Powiat lwowski bez miasta Lwowa ma średnią gęstość Polaków 63,5/km².

część woj. krakowskiego, południowo-zachodnią kieleckiego i zachodnią lwowskiego. Nadto należą tu izolowane wyspy złożone z powiatów: a) Warszawa-Błonie, b) Łódź - Łask - Brzeziny, c) Kutno, d) Kalisz-Ostrów, e) Poznań, f) Toruń i Bydgoszcz, g) Grudziądz, h) Tczew, i) Lublin, j) Lwów. Pokrywa się to z występowaniem większych miast i największej ogólnej gęstości zaludnienia.

3. 50—70 Polaków na 1 km^2 występuje głównie w obwodowych częściach obszaru większości polskiej, przede wszystkim na północy (rzadsze zaludnienie), nadto w słabiej zaludnionych powiatach w środku państwa (np. Sochaczew, Rawa Mazow., Opoczno, Włoszczowa). Poza rdzennym terytorjum polskiem znajdujemy tę gęstość Polaków w pow. wileńskim (z Wilnem)¹ oraz w 9 powiatach należących do południowo - wschodniego półwyspu ekspansji polskiej, sięgającego przez Podole do granic państwa (Mościska, Rudki, Sambor, Drohobycz, Przemyślany, Stanisławów, Buczac, Trembowla, Skałat).
4. 30 — 50 Polaków na 1 km^2 znajdujemy na następujących obszarach:
  - a) u północno-zachodnich granic państwa w 6 powiatach woj. pomorskiego i 9 północnych i zachodnich woj. poznańskiego (obszar przeważnie rzadko zaludniony),
  - b) w grupie (słabo zaludnionych) powiatów u północnej granicy: Działdowo, Przasnysz, Kolno i północnej części woj. białostockiego,
  - c) wzdłuż wschodnich granic etnograficznych polskich w powiatach: Dobromil, Lubaczów, Włodawa, Konstantynów,
  - d) w 3 wschodnich powiatach woj. lwowskiego (Gródek Jagielloński, Żółkiew, Sokal), w większości (11) powiatów woj. tarnopolskiego oraz w 4 powiatach gęsto zaludnionych woj. stanisławowskiego (Tłumacz, Horodenka, Kołomyja, Sniatyn),
  - e) w obrębie „półwyspu wileńskiego” w 3 powiatach: Szczuczyn, Lida, Oszmiana.
5. 10 — 30 Polaków na 1 km^2 spotykamy:
  - a) w zwartym obszarze na północnym wschodzie państwa obejmującym po-

łudniową i wschodnią część woj. białostockiego, zachodnią woj. poleskiego (pow. Brześć n/B.), większość powiatów woj. nowogródzkiego i wileńskiego. Obszar ten od północno-wschodnich granic woj. lubelskiego ciągnie się nieprzerwanym pasem aż po Dźwinę, b) w równoleżnikowym pasie środkowego Wołynia wraz z przyległym na południu powiatem radziechowskim, c) w woj. lwowskim w 2 powiatach północnych: Rawa Ruska i Jaworów, stanowiących wyspę słabszego niż w otoczeniu zagęszczenia Polaków, oraz w 3 powiatach karpaccich: Lesko, Turka, Stary Sambor, d) w woj. stanisławowskim w 3 powiatach: Stryj, Żydaczów, Kałusz, stanowiących wyspę słabszego zagęszczenia Polaków, e) w powiecie sępoleńskim woj. pomorskiego (28,5 Polaków na 1 km^2 , przy gęstości zaludnienia 48,1/ km^2). Jest to jedyny powiat w zachodnich województwach Rzeczypospolitej, — wogóle jedyny poza wschodnimi obszarami — o gęstości Polaków poniżej 30/ km^2 .

6. Mniej niż 10 Polaków na 1 km^2 występuje w 3 obszarach:
  - a) Polesie — bez pow. Brześć n/B. i przyległe 3 powiaty północno-wołyńskie. Na Polesiu gęstość Polaków spada do najniższych w całym państwie wartości. W 5 powiatach (Kamień Koszyrski, Kobryń, Drohiczyn, Kosów, Luniniec) nie dochodzi 3 głów na 1 km^2 ,
  - b) południowy Wołyń (powiaty Krzemieniec i Dubno), gdzie gęstość Polaków jest nieco większa (9,1 — 9,6/ km^2),
  - c) Wschodnie Karpaty (5 powiatów: Skole, Dolina, Bohorodczany, Nadwórna, Kosów).

Wymienione obszary o bardzo słabym zagęszczeniu Polaków odznaczają się równocześnie — z wyjątkiem pow. krzemieckiego i bohorodczańskiego — rzadkiem zaludnieniem.

Na podstawie powyższego przeglądu stwierdzić można, że zagęszczenie Polaków jest na obszarze Polski w znacznym stopniu odbiciem gęstości zaludnienia. Linja przekątna przecinająca terytorjum Rzeczypospolitej z północy na południowy wschód, łącząca wschodnie, względnie północne krańce powia-

¹ Powiat wileński bez miasta Wilna ma średnią gęstość Polaków 30,5/ km^2 .

tów: Grudziądz-Siedlce-Tarnopol, dzieli państwo na dwie połacie w ten sposób, że część południowo-zachodnia skupia niemal wszystkie powiaty o gęstości Polaków przynoszącej 60 na 1 km^2 . Co więcej, niewiele powiatów mających ponad 40 Polaków na 1 km^2 przekracza tę linię na północy i północo-wschodzie, a większość obszaru poza nią leżącego ma zagęszczenie Polaków nie dochodzące $20/\text{km}^2$. W połaci południowo-zachodniej natomiast wartości poniżej $50/\text{km}^2$ występują tylko na obu skrajnych skrzydłach: na północo-zachodzie (w woj. poznańskim i pomorskim) w związku z obniżeniem gęstości zaludnienia, — zaś na południo-wschodzie (w obszarach „mniejszościowych”) w związku z przekroczeniem granicy etnograficznej polskiej.

W obrębie wschodnich ziem Rzeczypospolitej obraz zagęszczenia Polaków zaznacza wyraźnie trzy szlaki kolonizacji polskiej:

1. Na północnym wschodzie szlak wileński, gdzie ilość Polaków w powiatach: wileńskim (bez Wilna), szczuczynskim, lidzkim i oszmiańskim wynosi od 30 do 40 głów na 1 km^2 , zaś w reszcie woj. wileńskiego i nowogródzkiego od kilkunastu do $25/\text{km}^2$, u samej nawet granicy Łotwy (pow. Brasław) przynosząc $20/\text{km}^2$.
2. Szlak środkowo-wołyński, biegnący przez powiaty: Włodzimierz, Horochów, Łuck, Równe, wykazujący nieznaczną, wprawdzie $11-18/\text{km}^2$ gęstość Polaków, niemniej odbijającą od niższych jeszcze wartości w sąsiednich obszarach na północy (północny Wołyń i Polesie, $2-6/\text{km}^2$) i południu (powiaty: Dubno i Krzemieniec ok. $9/\text{km}^2$). Jest to strefa polskiej kolonizacji, na której przedłużeniu poza wschodnią granicą Rzeczypospolitej leżą skupienia Polaków w okolicy Żytomierza, podkreślone istnieniem na terytorjum Z. S. R. R. t. zw. polskiego autonomicznego rejonu Marchlewskiego (Dowbysze).
3. Na południowym wschodzie szlak podolski, którego oś biegnie od Jarosławia przez Lwów na Tarnopol. Zagęszczenie Polaków wynosi tu w szeregu powiatów od 50 do $70/\text{km}^2$, wyższe jeszcze wartości osiągając w pow. lwowskim (z miastem) i tarnopolskim.

Dla porównania podkreślić warto, że powiat tarnopolski ma gęstość Polaków taką jak płocki, że gęstość ta w pow. skałackim i trembowelskim (a więc nad samą granicą wschodnią) wyższa jest niż w pow. sochaczewskim, pułtuskim lub rawskim, — że wreszcie w niektórych powiatach podolskich, w których Polacy są w mniejszości¹, zagęszczenie ich nie ustępuje istniejącemu w rdzennie niemal czysto polskich powiatach, takich jak np. Przasnysz lub Kolno, mających powyżej 90% Polaków, lecz rzadko zaludnionych.

II. Odsetki ludności o języku ojczystym polskim (Mapa II)

Według stanu z 9.XII 1931 r. ludność o języku ojczystym polskim stanowi 69,1% zaludnienia Rzeczypospolitej. Zróżnicowanie polskich odsetków w poszczególnych powiatach wedle obliczeń Głównego Urzędu Statystycznego przedstawia mapa II. Z obliczeń wyłączono tu ludność 19 miast osobno potraktowanych w zestawieniu Urzędu². Nasilenie procentowe wyrażono na mapie przy pomocy skali sześciostopniowej: <10 , $10-30$, $30-50$, $50-70$, $70-90$, $>90\%$.

Mapa pozwala przedewszystkiem wydzielić na terytorjum Rzeczypospolitej obszar powiatów większości polskiej od obszaru mniejszości. Stosunek ich powierzchni przedstawia się jak 62 : 38. Linja rozdzielająca te obszary — zaczynając od północy — przecina woj. białostockie, pozostawiając po stronie mniejszości polskiej dwa powiaty: Grodno i Wołkowysk, następnie towarzyszy południowej granicy tegoż województwa, potem wschodniej i południowej województwa lubelskiego aż do zetknięcia się jej z pow. jarosławskim, skąd skręca ku południowi i przecina Karpaty krętym przebiegiem, pozostawiając po stronie większości polskiej powiaty: Jarosław, Mościska, Przemyśl, Brzozów, Sanok.

Na zachód od tej linii niema powiatów, w których Polacy byliby w mniejszości, natomiast na wschód od niej widnieją trzy wyspy większości polskiej: na północnym wschodzie wyspa wileńska, na którą składa się 8 powiatów, sięgających aż po granicę z Łotwą, na południowym wschodzie wyspa lwowska, złożona z 3 powiatów, wreszcie nadgraniczna wyspa tarnopolska również z 3 powiatów złożona.

¹ Np. Borszczów, Buczacz, Stanisławów, Tłumacz, Rudki, Drohobycz.

² Bielsko, Białystok, Bydgoszcz, Częstochowa, Gdynia, Gniezno, Grudziądz, Inowrocław, Katowice, Kraków, Król. Huta, Lublin, Lwów, Łódź, Poznań, Sosnowiec, Toruń, Warszawa, Wilno. Miasta te, z których jedynie Bielsko ma większość niepolską, wykazują razem średnio 72,7% Polaków (a więc odsetek wyższy niż średni dla całego państwa).

1. Terytorjum większości polskiej

Na całym obszarze większości polskiej tylko 15 powiatów posiada odsetek Polaków niższy niż 70%. Z nich 6 składa „wyspy”: lwowską i tarnopolską, 4 wchodzi w skład „wyspy” wileńskiej tak, że na zwarte terytorjum polskiej większości przypada zaledwie 5 powiatów reprezentujących niższy stopień polskiej przewagi procentowej. Cztery z nich leżą u wschodnich granic etnograficznych polskich (Sanok, Przemyśl, Mościska, Bielsk), jeden nad zachodnią granicą państwa (Sępólno). Zresztą na omawianem terytorjum również takich powiatów, które mają 70 — 80% Polaków, jest niewiele: 2 leżą w woj. łódzkiem (Łódź bez miasta, Brzeziny), 5 u zachodnich granic woj. poznańskiego (Nowy Tomysl, Chodzież, Wyrzysk, Szubin, Wolsztyn; np. trzy ostatnie mają ponad 79% Polaków), 4 w woj. lubelskiem sąsiadują z Wołyniem (Tomaszów, Hrubieszów, Chełm, Włodawa). Należy tu wreszcie pow. gorlicki na południu, w Karpatach, a na północy suwalski, wciśnięty między Prusy Wschodnie a Litwę. Poza ten cały obszar polskiej większości składa się z powiatów, mających więcej niż 80% Polaków, przyczem znaczną przewagę terytorjalną stanowią powiaty, w których ten procent przenosi 90%. Mapa wskazuje, że ten najwyższy odsetek polski obejmuje przedewszystkiem zwarty obszar na południowym zachodzie Rzeczypospolitej i przechodzi na południu, na zachodzie i na północ w szeroką strefę obwodową równoległą do granic państwa, zaś na wschodzie zbliżoną do granic etnograficznych polskich. W ten sposób powiaty o najwyższym procencie Polaków (> 90%) tworzą niejako okólny pierścień, otaczający terytorjum większości polskiej, odsunięty nieco od jego wschodnich krańców a wykazujący większe przerwy jedynie na północno-zachodnim skraju woj. poznańskiego i południowym białostockiego. Występuje on jeszcze wyraźniej, gdy uwzględnimy, że poza nim kilka obwodowych powiatów (Rawicz, Działdowo, Szczuczyn, Węgrów) ma ponad 89,6% Polaków.

Na otoczonym tą okólną strefą terenie, w którym ludność polska reprezentuje przeważnie 85—90%, rozsiane są powiaty o wyższym (> 90%) procencie polskim w postaci wysp tworzących wewnętrzny łańcuch, skierowany z południowego wschodu na północny zachód wzdłuż osi: Iłża — Strzelno. Urywa się on za wschodnią granicą woj. poznańskiego.

Co się tyczy wymienionych wyżej odosobnionych wysp polskiej większości na wschodzie, najwyższe odsetki polskie posiada wyspa wileńska. Powiaty: Wilno (bez miasta), Oszmiana i Szczuczyn mają ponad 80% ludności polskiej, niewiele mniej (79,4%) ma pow. lidzki. Słabszy odsetek Polaków (66—66,5%) wykazują powiaty Brasław i Wołożyn, najslabszy, bliski stanu wyrównania, pow. Święciany (50,2%) i Stołpce (52,2%).

Nader słabą procentową przewagę polską (51,1 — 58,3%) reprezentuje wyspa lwowska (bez Lwowa), złożona z powiatów: Lwów, Przemysły, Kamionka Strumiłowa, silniejszą natomiast tarnopolska (60,9 — 66,6%), na którą składają się również trzy powiaty: Tarnopol, Trembowla i Skafat.

2. Terytorjum mniejszości polskiej

Najniższy procent Polaków (< 10%) występuje na terenie Rzeczypospolitej w dwóch najrzadziej zaludnionych krainach: na Polesiu i we Wschodnich Karpatach. Na Polesiu w trzech powiatach: Kobryń, Drohiczyn, Kamień Koszyrski, we Wschodnich Karpatach również w trzech: Skole, Bohorodczany i Kosów. W żadnym z nich zresztą procent ten nie spada poniżej 5%.

Słabą mniejszość (10—30%) stanowi ludność polska: a) w dużym obszarze obejmującym resztę Polesia, dwa powiaty woj. nowogródzkiego (Nowogródek i Nieśwież), cały Wołyń oraz pobliski powiat Rawę Ruską, b) w dziedzinie Wschodnich Karpat i Podkarpacia, mianowicie w trzech południowo-wschodnich powiatach woj. lwowskiego (Lesko, Turka, Stary Sambor) i większości powiatów woj. stanisławowskiego z przyległym pow. rohatyńskim.

Powyższe dwa obszary rozdziela strefa powiatów o silnej (30 — 50%) mniejszości polskiej, leżących na Podolu i Pobużu i okalających wyspy polskiej większości: lwowską i tarnopolską. W połowie tych powiatów odsetki Polaków przenoszą 40%. W pasie środkowym, wiążącym wspomniane wyspy ze sobą i z obszarem etnograficznym polskim na zachodzie, stan jest bliski wyrównania (Lubaczów 49,8, Rudki 48,4, Podhajce 48,8, Zborów 47,8, Złoczów 47,9%). Wyrównanie nastąpiło już w pow. zbaraskim.

Druga dziedziną silnej mniejszości polskiej rozciąga się na północnym wschodzie w sąsiedztwie wyspy wileńskiej. Składają się na nią

dwa rozdzielone pasem większości polskiej terytorja: południowe, obejmujące 4 powiaty o procencie Polaków przenoszącym 40% (Grodno, Wołkowysk, Słonim, Baranowicze) i północno-wschodnie, również z 4 powiatów złożone (Motoleczno, Wilejka, Dżisna, Postawy), o odsetkach polskich od 39,1 do 47,9%.

Porównywując mapę procentu Polaków (II) z mapą ich zagęszczenia (I) widzimy, że największa niezgodność w przestrzennym ustosunkowaniu się ilościowego zróżnicowania tych zjawisk zachodzi w dwóch obszarach: 1) na terytorjum etnograficznym polskim w rzadko zaludnionych powiatach na północnym zachodzie i północy (środkowe Pomorze, północne Mazowsze), gdzie Polacy przy słabym zagęszczeniu reprezentują bardzo wysokie odsetki, 2) na terytorjum mniejszości polskiej na południowym wschodzie państwa, gdzie w obrębie naddniestrzańsko-podolskiej strefy znacznej gęstości zaludnienia silne zagęszczenie Polaków występuje w szeregu powiatów, w których tworzą oni mniejszość ludności. Stąd paradoksalne pozornie zjawisko, że np. w powiecie tłumackim, w którym odsetek polski wynosi zaledwie 38,2%, przypada na 1 km² o prawie 10 Polaków więcej niż w pow. tucholskim, mającym ponad 90% ludności polskiej.

III. Przewyżki i niedobory (Mapa III)

Pod względną przewyżką ew. niedoborem Polaków rozumieć należy¹ różnicę między ilością ludności polskiej a niepolskiej przypadającą na 1 km². Liczba ta określa, o ile głów Polacy, stanowiąc większość, przenoszą resztę ludności na obszarze 1 km² (przewyżką), — albo ilu Polaków, jeśli są w mniejszości, brak na obszarze 1 km², by się zrównali ilościowo z resztą ludności (niedobór). Wartość ta służyć może jako miara porównawcza ilościowego oporu większości przeciw jej zdegradowaniu, względnie jako miara szans mniejszości do zyskania przewagi. Jest ona funkcją odsetka reprezentowanego przez daną grupę ludności i

gęstości zaludnienia. Z dwóch obszarów o tej samej powierzchni i tym samym odsetku grupy tworzącej większość, ten, na którym ludność jest dwukrotnie gęstsza, posiada przewyżkę tej grupy dwa razy większą a szanse zrównania się z nią grupy będącej w mniejszości są na nim dwa razy mniejsze. To też nie wysokość udziału procentowego lecz wielkość przewyżki stanowi podstawę do oceny trwałości przewagi posiadanej przez pewną grupę ludności.

Jeśli g = gęstość zaludnienia, m = procent ludności polskiej, wówczas przewyżka względna (ew. niedobór) Polaków wyniesie $d = g \left(\frac{m}{50} - 1 \right)$. Wynik dodatni oznacza przewyżkę, — ujemny niedobór.

Praktyczniejszy w użyciu jest wzór inny², mianowicie $d = \frac{g\delta}{50}$, przyczem $\delta = m - 50$, t. j. wyraża różnicę (dodatnią lub ujemną) między wysokością procentu Polaków a stanem wyrównania (50%).

Mapa III przedstawia rozmieszczenie względnych (t. j. na 1 km²) przewyżek i niedoborów polskich w powiatach Rzeczypospolitej według stanu z 9.XII 1931 w skali 6-stopniowej: 0—10, 10—30, 30—50, 50—70, 70—100, >100/km². Z obliczeń wyłączono 19 miast odrębnie potraktowanych w zestawieniu Głównego Urzędu Statystycznego³ (podobnie jak na mapie II).

Mapa pozwala stwierdzić następujące stosunki:

1. Rozmieszczenie przewyżek polskich

- 1) Powiaty, w których przewyżki polskie przenoszą 70 głów na 1 km², zajmują południowo-zachodnią i środkową część państwa, nadto należy tu powiat tczewski—wszystkie reprezentują razem przeszło 1/5 obszaru Rzeczypospolitej (21%). W powiatach tych gęstość zaludnienia przekracza 75/km². Blisko 1/4 ich ogólnej powierzchni wykazuje przewyżki ponad 100/km². Należy tu mianowicie Śląsk (bez rzadziej zaludnionego pow. lublinieckiego), północno - zachodnia i środkowa część woj. krakowskiego, po trzy powiaty woj. kieleckiego (Będzin,

¹ Por. J. Smoleński. *Względne przewyżki i niedobory ludności polskiej na obszarze Rzeczypospolitej*. Prace Instytutu Geograficznego Uniw. Jagiellońskiego. Zesz. 6, Kraków 1926.

² J. Smoleński: *Sur l'analyse cartographique de rapports entre les différents composants de la population*. Pamiętnik II Zjazdu Geografów i Etnografów Słowiańskich, T. II, 104 Kraków 1930.

³ Wiadomości Statystyczne r. 1930 zesz. 3.

Zawiercie, Miechów) i lwowskiego (Rzeszów, Strzyżów, Przeworsk), nadto powiaty: ostrowski, warszawski z błońskim i tczewski. Wszystkie oczywiście mają wysoką gęstość zaludnienia.

2. Powiaty, mające przewyżki polskie od 50 do $70/km^2$ odpowiadają na terytorjum etnograficznym polskiem słabszej gęstości zaludnienia. Obejmują one większość powiatów woj. warszawskiego, środkowe, południowe i zachodnie powiaty woj. poznańskiego i parę przyległych powiatów łódzkiego, wschodnie i północne Pomorze, północno-zachodnią i południowo-zachodnią część lubelskiego i klin między Wisłą a Sanem. Nadto tworzą odosobnione wyspy: na Śląsku w pow. lublinieckim, w woj. kieleckim w pow. kozienickim i włoszczowskim, w Karpatach w pow. nowotarskim i grybowskim.
- 3) Słabsze przewyżki polskie: 30 — $50/km^2$ występują wzdłuż wschodniej granicy etnograficznej polskiej (Augustów, Sokółka, Konstantynów, Biała i Radzyń, Chełm, Hrubieszów, Tomaszów), na kresach północno - zachodnich (północno - zachodnie Poznańskie i Pomorze), w północno-wschodniej, rzadko zaludnionej części woj. warszawskiego i północnej białostockiego, pozatem na Podolu w pow. tarnopolskim i skałackim, a na północnym wschodzie w pow. szczuczyńskim. Razem pokrywają przeszło 14% powierzchni państwa.
- 4) Najśłabsze przewyżki polskie, poniżej 30 głów na $1 km^2$, mają trzy nadgraniczne powiaty na zachodzie (Nowy Tomyśl, Chodzież, Sępólno), trzy podolskie (Kamionka Strumiłowa, Przemyślany, Trembowla), sześć leżących u wschodniej granicy etnograficznej polskiej (Sanok, Przemyśl, Mościska, Włodawa, Bielsk, Suwałki) i siedem na północno-wschodzie państwa, reprezentując razem 11,5% powierzchni Rzeczypospolitej. Z tego tylko 6 powiatów (Zbaraż, Święciany, Stołpce, Kamionka Strumiłowa, Bielsk, Sępólno) wykazuje przewyżki polskie nie dochodzące 10 głów na $1 km^2$. Trzy pierwsze z pośród nich mają przewyżki $< 2/km^2$, zaledwie wykraczając poza stan wyrównania.

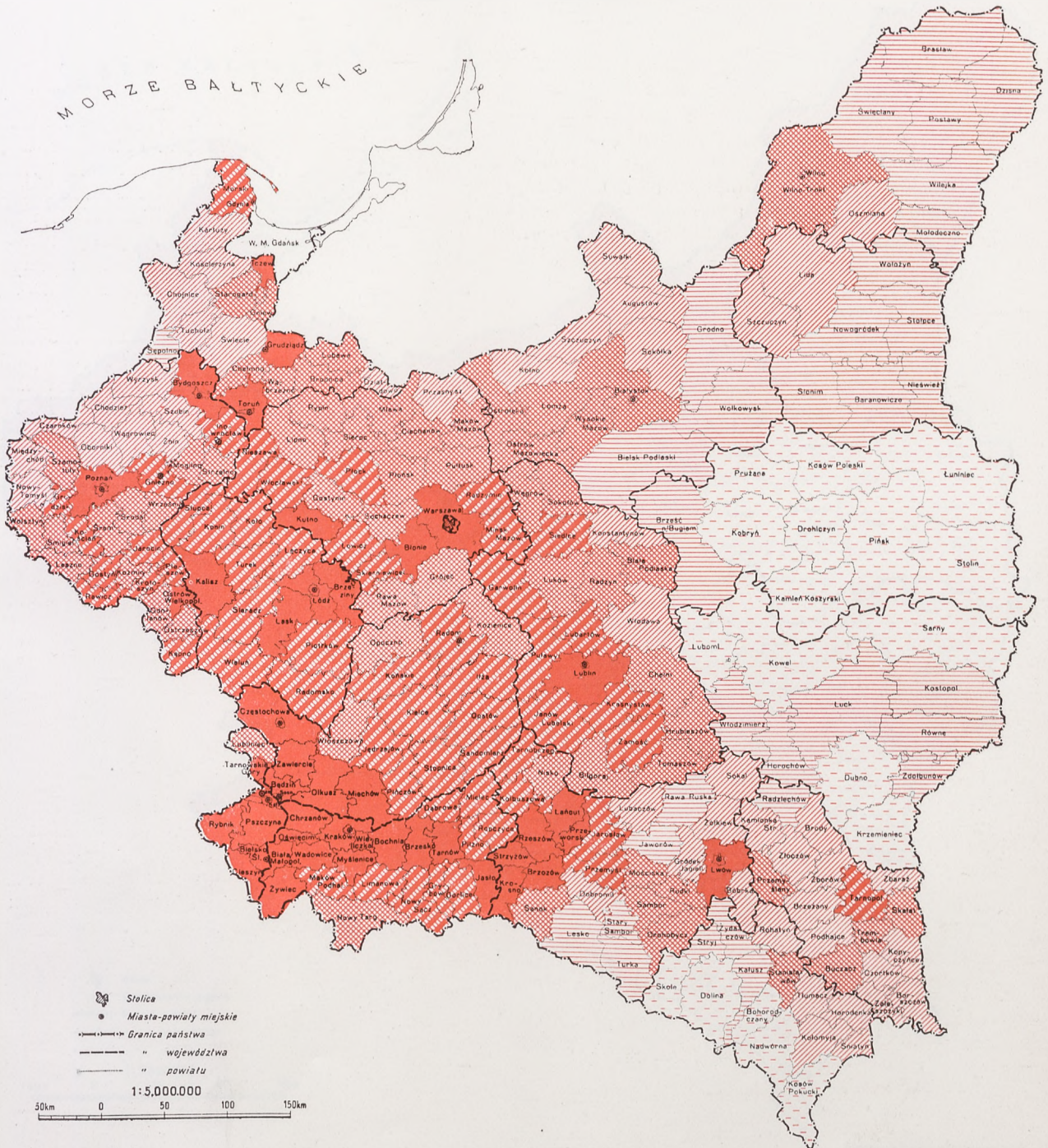
2. Rozmieszczenie niedoborów polskich

- 1) Obszar najniższych polskich niedoborów (czyli najmniejszych przewyżek ludności niepolskiej) nie przenoszących 30 głów na $1 km^2$ zajmuje przeszło $\frac{1}{4}$ część powierzchni Rzeczypospolitej, obejmując Polesie (bez pow. drohiczyńskiego), północno-wschodni Wołyń, południową część woj. nowogródzkiego, wschodnią woj. białostockiego i wschodnią Wileńszczyznę, zaś na południowym wschodzie 10 powiatów woj. lwowskiego, 11 — tarnopolskiego i 1 — stanisławowskiego (Tłumacz). Blisko trzecia część tego obszaru ma niedobory polskie poniżej $10/km^2$. Są wśród należących tu powiatów takie, zarówno na północno-wschodzie (Wołkowysk, Grodno, Baranowicze, Postawy, Wilejka), jak na południo - wschodzie (Lubaczów, Rudki, Zborów, Podhajce), w których średni niedobór Polaków na $1 km^2$ nie dochodzi 4 głów.
- 2) Niedobory polskie od 30 do $50/km^2$ występują w 5 powiatach wschodnio-karpackich, w 6 powiatach Wołynia i na środkowym Polesiu (Drohiczyn), nadto w pow.: Rawa Ruska, Jaworów, Bóbrka, Rohatyn, Horodenka. Razem reprezentują one ponad 9% powierzchni państwa.
- 3) Powiaty o niedoborach polskich 50 — $70/km^2$ występują na wschodnim Podkarpaciu i Pokuciu (Stryj, Żydaczów, Kałusz, Bohorodczany, Kołomyja) oraz na wschodnim Wołyniu (Równe, Zdołbunów, Krzemieniec). Jest ich razem 8.
- 4) Tylko w dwóch powiatach Rzeczypospolitej (śniatyńskim i stanisławowskim) niedobory Polaków osiągnęły ponad 70 głów na $1 km^2$; w trzech (Stryj, Bohorodczany, Krzemieniec) bliskie są tej cyfry. Obszar wszystkich powiatów, w których niedobory polskie przenoszą $50/km^2$ odpowiada 3,5% powierzchni państwa.

Stosunek powierzchni obszarów o różnym stopniu polskich przewyżek wzgl. niedoborów podaje tablica 1.

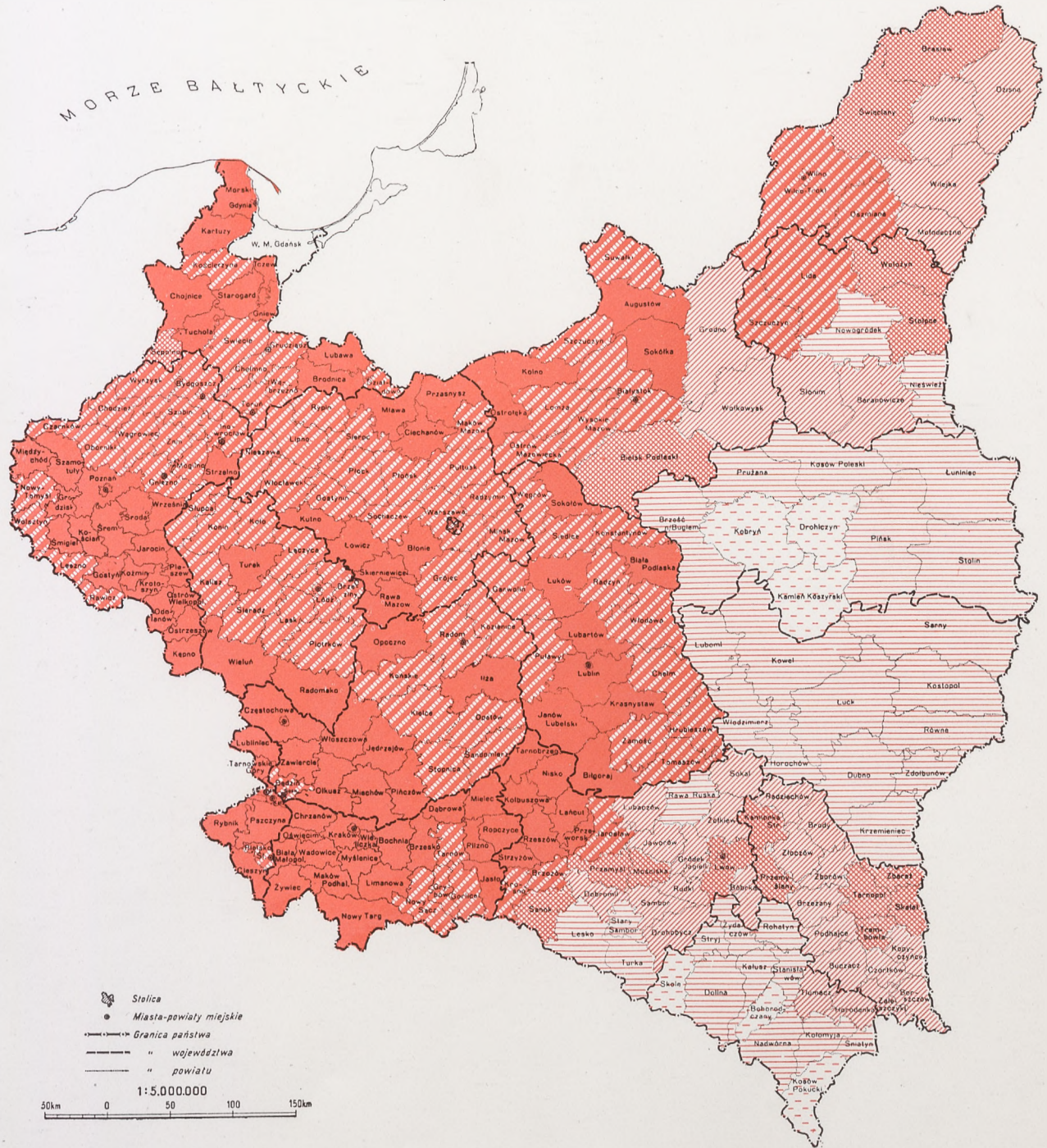
MAPA I. GĘSTOŚĆ LUDNOŚCI O JĘZYKU OJCZYSTYM POLSKIM W POWIATACH
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ W ROKU 1931

Carte I. La densité de la population ayant pour langue maternelle le polonais dans les arrondissements
de la République Polonaise en 1931

MAPA II. UDZIAŁ PROCENTOWY LUDNOŚCI O JEZYKU OJCZYSTYM POLSKIM W POWIATACH RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ W ROKU 1931

Carte II. Le pourcentage de la population ayant pour langue maternelle le polonais dans les arrondissements de la République Polonaise en 1931

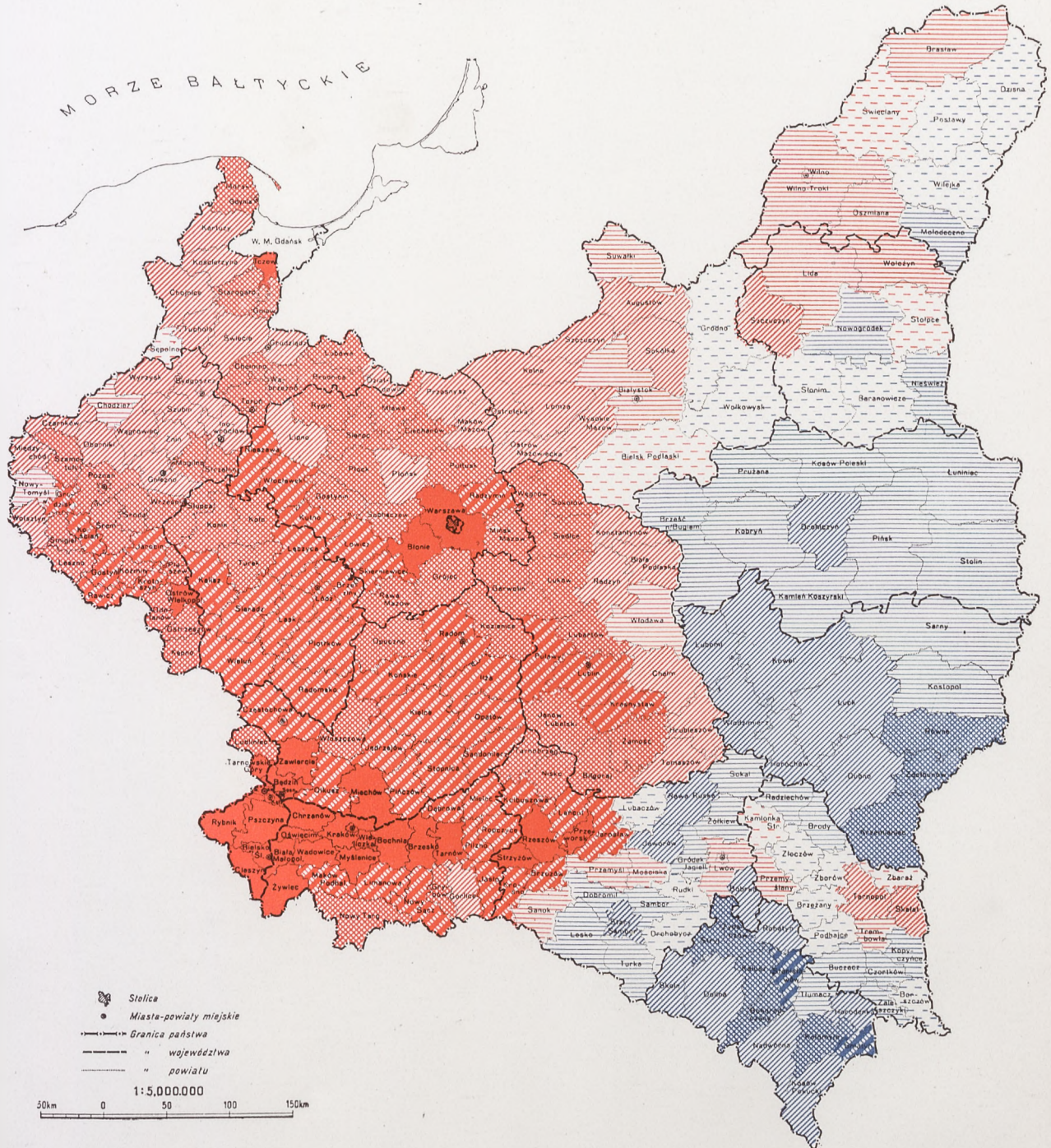
Wykonano w Biurze Kartograficznym G.U.S.t.

Odsetek Polaków: — Pourcentage des Polonais:

MAPA III. WZGLĘDNE PRZEWIŻYKI I NIEDOBORY LUDNOŚCI POLSKIEJ W POWIATACH
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ W ROKU 1931

Carte III. Les excédents et les déficits relatifs de la population polonaise dans les arrondissements
de la République Polonaise en 1931

Liczba osób na 1 km². — Nombre de personnes par km²:

Przewyżki:
Excédents:

poniżej
moins de 10

10 — 30

30 — 50

50 — 70

70 — 100

100 i więcej
et plus

Niedobory:
Déficits:

poniżej
moins de 10

10 — 30

30 — 50

50 — 70

70 — 100

100 i więcej
et plus

Tabl. 1. Powierzchnia powiatów o przewyżkach polskich i niepolskich w odsetkach powierzchni państwa

Superficie des arrondissements ayant des excédents polonais et non polonais en proportions p. cent de la superficie du pays

Prze- wyżki na 1 km ² <i>Excédents par km²</i>	Powierzchnia powiatów o przewyżkach polskich <i>Superficie des arrondis- sements ayant des excédents polonais</i>	Powierzchnia powiatów o przewyżkach niepolskich <i>Superficie des arrondissements ayant des excédents non polonais</i>
	w odsetkach powierzchni państwa <i>en proportions p. cent de la superficie du pays</i>	
0—10	3,5	8,7
10—20	3,2	5,8
20—30	5,8	10,9
30—40	7,5	6,3
40—50	6,1	2,9
50—60	8,1	0,9
60—70	7,6	2,2
70—80	8,9	0,4
80—90	4,3	—
90—100	1,8	—
100—200	4,2	—
>200	0,9	0,0
	61,9	38,1

Mimo, że powierzchnia powiatów, w których Polacy są w mniejszości, jest o wiele mniejsza od powierzchni powiatów większości polskiej (38:62), to jednak powierzchnia powiatów o słabych (<30/km²) niedoborach polskich jest przeszło dwa razy większa niż powierzchnia o równie słabych niedoborach niepolskich (czyli polskich przewyżkach). Innymi słowy: obszar słabej przewagi polskiej jest dwukrotnie mniejszy niż obszar słabej przewagi niepolskiej. Natomiast terytorjum o wysokich (>70/km²) przewyżkach polskich jest 50 razy większe niż terytorjum o tym samym stopniu przewagi niepolskiej.

Już bezwzględne rozmiary powierzchni odpowiadających rozmaitym stopniom przewagi ilościowej wskazują na różnice zachodzące między stosunkami w obszarze większości polskiej a niepolskiej. Różnice te zaznaczają się silnie przy odrębnym potraktowaniu tych dwóch obszarów i obliczeniu dla każdego z nich, jaki procent jego powierzchni zajmują powiaty o rozmaitych stopniach przewagi dominującego żywiołu. Stosunki te podają tablice 2 i 3.

Tabl. 2. Powierzchnia powiatów o przewyżkach polskich w odsetkach obszaru większości polskiej
Superficie des arrondissements ayant des excédents polonais en proportions p. cent de l'étendue de la majorité polonaise

Przewyżki polskie (niedobory niepolskie) na 1 km ² <i>Excédents polonais (déficits non polonais) par km²</i>	Powierzchnia powiatów w odset- kach obszaru większości polskiej <i>Superficie des arrondissements en proportions p. cent de l'étendue de la majorité polonaise</i>
0 — 10	5,3
10 — 20	5,2
20 — 30	9,4
30 — 40	12,1
40 — 50	9,8
50 — 60	13,2
60 — 70	12,4
70 — 80	14,5
80 — 90	6,9
90 — 100	3,0
100 — 200	6,7
> 200	1,5
	100,0

Tabl. 3. Powierzchnia powiatów o przewyżkach niepolskich w odsetkach obszaru większości niepolskiej
Superficie des arrondissements ayant des excédents non polonais en proportions p. cent de l'étendue de la majorité non polonaise

Niedobory polskie (przewyżki niepolskie) na 1 km ² <i>Déficits polonais (excédents non polonais) par km²</i>	Powierzchnia powiatów w odset- kach obszaru większości niepolskiej <i>Superficie des arrondissements en proportions p. cent de l'étendue de la majorité non polonaise</i>
0 — 10	22,9
10 — 20	15,2
20 — 30	28,7
30 — 40	16,5
40 — 50	7,6
50 — 60	2,3
60 — 70	5,8
>70	1,0
	100,0

Z powierzchni powiatów o większości polskiej blisko 1/3 wykazuje przewyżki polskie ponad 70 głów na 1 km², analogiczną przewagę ma ludność niepolska na 1/100 terytorjum, w którym stanowi większość.

Więcej niż połowa (58,2%) powierzchni powiatów o większości polskiej ma przewyżki Polaków ponad 50/km², natomiast przewyżki niepolskie (czyli niedobór Polaków) tej wysokości dotyczą 9,1% obszaru powiatów o mniejszości polskiej. Powiaty o minimalnej (<10/km²) przewyżce polskiej stanowią 5,3% powierzchni większości pol-

skiej, z obszaru zaś, w którym Polacy są w mniejszości, 22,9% przypada na ten najniższy stopień niepolskiej przewagi. Przeciwnieństwo to ilustrują cyfry zestawienia porównawczego na tabl. 4.

Tabl. 4. Powierzchnia powiatów o przewyżkach polskich i niepolskich w odsetkach obszaru większości polskiej i niepolskiej

Superficie des arrondissements ayant des excédents polonais et non polonais en proportions p. cent de l'étendue de la majorité polonaise et non polonaise

Obszar większości polskiej <i>Etendue de la majorité polonaise</i>		Obszar większości niepolskiej <i>Etendue de la majorité non polonaise</i>	
Przewyżki ludności polskiej na 1 km ² (niedobór ludności niepolskiej)	Powierzchnia powiatów w odsetkach obszaru większości polskiej; <i>Superficie des arrondissements en proportions p. cent de l'étendue de la majorité polonaise</i>	Przewyżki ludności niepolskiej na 1 km ² (niedobór ludności polskiej)	Powierzchnia powiatów w odsetkach obszaru większości niepolskiej <i>Superficie des arrondissements en proportions p. cent de l'étendue de la majorité non polonaise</i>
<i>Excédents de la population polonaise par km² (déficit de la population non polonaise)</i>		<i>Excédent de la population non polonaise par km² (déficit de la population polonaise)</i>	
0 — 30	19,9	0 — 30	66,8 ↑
30 — 50	21,9	30 — 50	24,1
50 — 70	25,6	50 — 70	8,1
>70	32,6 ↓	>70	1,0
	100,0		100,0

Średnia przewyżka Polaków na całym terytorjum Rzplitej wynosi 28 głów na 1 km², zaś na samej powierzchni powiatów o polskiej większości: 55/km². Natomiast średni niedobór Polaków (czyli przewyżka niepoliska) na terenie powiatów o niepolskiej większości wynosi 25,3/km². Stąd średnia przewaga ludności niepolskiej w powiatach, gdzie ludność ta stanowi większość, niższa jest, niż średnia przewaga ludności polskiej w całym państwie.

Przypomnieć przytem należy, że w powyższych wywodach przeciwstawiono grupie polskiej grupę niepolską tak, jak gdyby ona była jednolitą. W rzeczywistości składają się na nią obce sobie językowe i narodowościowe elementy: Rusini (Ukraińcy), Białorusini, Żydzi, Niemcy i inni — przez co dominująca rola Polaków tem silniej występuje. Tutaj moment ten został pominięty a w związku z tem i stan „większości względnej“.

Zaznaczono na wstępie, że wysokość względnych przewyżek ew. niedoborów służyć

może za miarę porównawczą ilościowego oporu stawianego przez grupę większości przeciw zmajoryzowaniu jej. W powiatach o nieznacznych przewyżkach większości (a tem samym małych niedoborach mniejszości) stosunkowo łatwo nastąpić może przy drobnych zmianach demograficznych odwrócenie ról między grupą stanowiącą obecnie większość a grupą mniejszości. Tam, gdzie przewyżka nie dochodzi 10/km² grupa mniejszości przy wzroście o kilka zaledwie głów na 1 km² stać się może większością. Powiatów o tak niskiej przewadze polskiej jest w Polsce — jak wyżej wspomniano — pięć, razem reprezentują one 3,5% powierzchni państwa, podczas gdy powiaty o równie słabej przewadze niepolskiej przedstawiają powierzchnię przeszło 2½ razy większą. Szanse przewrotu stosunków na korzyść grupy polskiej są tu więc przeszło dwukrotnie większe, t. j. dotyczą przeszło dwukrotnie większego obszaru — niż szanse grupy niepolskiej.

Jeżeli za dolną granicę ilościową względnej stabilizacji przewagi istniejącej uznamy przewyżkę 30/km², to większość polską nieustaloną dostatecznie znajdujemy w 15 powiatach, tworzących 11,3% powierzchni państwa, gdy równocześnie powiaty o tak samo nieustalonej większości niepolskiej zajmują 25,4% tej powierzchni (zas ustalonej 12,6%). I przy tem założeniu szanse odwrócenia przewagi na korzyść grupy polskiej są przeszło dwukrotnie większe. Realnego znaczenia nabierają one gdy zważymy, że 1) średnia gęstość zaludnienia jest w obszarze o przewadze Polaków wyższa¹ niż w obszarze przewagi niepolskiej, 2) że większość obszaru o przewadze Polaków jest terenem emigracji, zaś większość obszaru o przewadze innych grup ludnościowych terenem immigracji wewnętrznej².

Orientacja przesunąć ludnościowych spraw, iż mimo wyższego przyrostu naturalnego części elementu niepolskiego tendencja zmian demograficznych w obszarze przewagi niepolskiej na korzyść grupy polskiej jest naogół większa, niż w obszarze przewagi polskiej na korzyść grup innych. Na wypływające z tej tendencji możliwości zwraca uwagę mapa przewyżek i niedoborów.

Jak możliwości te wyglądają w świetle cyfr bezwzględnych? Nie licząc powiatu lubaczowskiego, w którym stosunki nie różnią się

¹ Por. mapkę gęstości zaludnienia Rz, P, z r. 1931, Wiadomości Statystyczne zes. 3 r. 1932.

² Por. 1 W. Ormickiego mapkę nasilenia wędrowek wewnętrznych w Polsce za okres 1921 — 1931. Wiadomości Geograficzne X. Nr. 8—10, Kraków 1932.

prawie od stanu wyrównania (niedobór polski bezwzględny 311 głów, względny $0,3/km^2$), istnieje na terenie Rzeczypospolitej 9 powiatów takich, w których bezwzględny niedobór Polaków czyli nadwyżka ludności niepolskiej nie dochodzi do 10 tysięcy głów. Są to powiaty: Podhajce (bezwzgl. niedobór polski 2 296), Rudki (2 498), Zborów (3 704), Postawy (4 122), Złoczów (4 954), Wołkowysk (5 168), Brzeżany (6 072), Borszczów (8 995) i Grodno (9 684). Łączna suma polskiego niedoboru tych dziewięciu powiatów pokrywających przestrzeń $17 336 km^2$ wynosi więc okrażli 47 500 głów; przybytek tej ilości Polaków wystarczyłby do zmajoryzowania ludności niepolskiej, mającej tu obecnie większość.

Dla porównania przytoczyć należy, że na obszarze polskiej większości — pomijając powiat święciański, gdzie panuje nieomal stan wyrównania (przewyżka względna $0,1/km^2$, bezwzgl. 543 głów) — istnieją ogółem trzy powiaty o bezwzględnych przewyżkach Polaków poniżej 10 tysięcy: Kamionka Strumiłowa (1 800), Stołpce (4 379) i Sępólno (5 559)—i że dwa z nich (Kamionka Str. i Sępólno) wykazały w ostatnim dziesięcioleciu tendencję wzrostu polskości.

Obliczyć łatwo, że według stanu z dnia 9.XII 1931 r. osiedlenie się okrażli 100 tysięcy Polaków w 14 powiatach mniejszościowych¹ zniósłoby przewagę ludności niepolskiej na obszarze ok. 30 tysięcy km^2 , stanowiącym 20% powierzchni całego terytorjum, na którym przewaga ta dzisiaj istnieje.

Przytoczone liczby, które wobec odbywających się przesunięć demograficznych związanych z kolonizacją wewnętrzną, samorządną i ustawową (parcelacja, reforma rolna) mają nie tylko teoretyczne znaczenie, rzucają światło na dysproporcję między rozmiarami terytorjum, w którym ludność niepolka jest w większości, a siłą i trwałością jej lokalnej przewagi, oraz wskazują na teren możliwych w przyszłości przeobrażeń.

Pod tym kątem widzenia nieobojętnem jest np. stwierdzenie, że istnieje jeszcze u zachodniej granicy państwa powiat (sępoleński), w którym przewaga Polaków wynosi za ledwie 9 głów na $1 km^2$ i w którym osadzenie 5 600 niepolkich przybyszów zapewniłoby im większość. Albo: że przez przybytek 2 500 Po-

laków w pow. rudeckim i ok. 3 700 w pow. zborowskim nastąpiłoby połączenie wysp polskich, lwowskiej i tarnopolskiej, z sobą i ze zwartym obszarem polskiej większości na zachodzie, przez co powstałby nieprzerwany pas powiatów o przewadze polskiej, biegnący od Przemyśla przez Podole do wschodniej granicy Rzeczypospolitej.

Mapa III i podana na końcu lista względnych przewyżek i niedoborów dostatecznie te sprawy oświetla.

IV. Różnice wyników spisu z r. 1921 i spisu z r. 1931, dotyczące ludności polskiej

1. Różnice formalne

Interesującym byłoby stwierdzenie przeobrażeń, jakim uległa ilość i rozmieszczenie Polaków na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej w ciągu dziesięciolecia 1921 — 1931. Zbadanie tych zmian natrafia jednak na zasadnicze trudności ze względu na odmiennosc kryteriów polskości, użytych przy spisach. Spis pierwszy, z roku 1921, zawierał rubrykę: „narodowość”, — drugi, z r. 1931, rubrykę: „język ojczysty”. Stąd „Polaków” w spisie pierwszym reprezentowały osoby, przyznające się subiektywnie do narodowości polskiej, w spisie ostatnim — osoby, używające języka polskiego, jako ojczystego. Te dwa pojęcia nie muszą się z sobą pokrywać, na terenie Rzeczypospolitej Polskiej pierwsze jest niewątpliwie szersze. Wiadomo np., że w roku 1921 do narodowości polskiej przyznało się wiele osób, używających języka białoruskiego i żydów, mówiących żargonem. Dlatego też obrazów siły i rozmieszczenia polskości, skonstruowanych na podstawie wymienionych dwóch spisów, porównywać z sobą bezpośrednio nie można. Różnice tych obrazów są znaczne i dotyczą nie tylko ilościowej roli elementu polskiego (w różnym jednak tego słowa znaczeniu), ale i zasięgu terytorjalnego jego przewagi. Wystarczy zaznaczyć, że 3 powiaty, w których w r. 1921 większość ludności podała swą przynależność narodową jako polską (Grodno, Wołkowysk, Kobryń), wykazały w r. 1931 mniejszość ludności i to w powiecie kobryńskim mniejszość nader słabą. Na odwrót, w trzech powiatach (Przemyśl, Mościska, Święciany), w których narodowość

¹ Grodno, Wołkowysk, Postawy, Baranowicze, Wilejka, Brzeżany, Borszczów.

Stonim, Lubaczów, Rudki, Drohobycz, Złoczów, Zborów, Podhajce,

polska była w 1921 r. w mniejszości, osoby o języku ojczystym polskim mają w roku 1931 przewagę.

Procentowy udział Polaków w sensie narodowym w 1921 r., a w sensie językowym w r. 1931 wykazuje wybitne różnice. Formalną zwykłą procentu polskiego o więcej, niż 10 znajdujemy (nie licząc Śląska): a) w 4 nadgranicznych, południowo-zachodnich powiatach woj. poznańskiego (Kępno, Odolanów, Rawicz, Leszno), b) w 12 powiatach północnego Poznańskiego i południowego Pomorza, c) w 3 powiatach u wschodniej granicy etnograficznej polskiej (Białystok, Biała, Biłgoraj), d) w 7 powiatach na południowym wschodzie państwa (Jaworów, Żółkiew, Złoczów, Tarnopol, Tłumacz, Śniatyn, Borszczów). Analogicznej wielkości (>10) zniżkę procentu polskiego wykazuje 8 powiatów na wschodzie (Żydaczów, Tomaszów, Luboml, Kobryń, Prużana, Wołkowysk, Nieśwież i Stołpce). Na obszarze etnograficznym polskim w województwach środkowych większość powiatów ma nieznaczną (1 — 3) zniżkę odsetków polskich. Przepuszczalnie stoi to w związku z faktem, że część ludności żydowskiej, która w roku 1921 przynależała się do narodowości polskiej, w r. 1931 podała jako ojczysty język żydowski, wzgl. hebrajski.

Różnicom odsetków polskich (i gęstości zaludnienia) w latach 1921 a) i 1931 odpowiadają różnice polskich przewyżek, ew. niedoborów. W 14 powiatach przewyżki te zmniejszyły się, ale w województwach: poznańskim, pomorskim i tarnopolskim w żadnym powiecie zniżka nie nastąpiła. Niedobory polskie mniejsze są w porównaniu z r. 1921 w 3 powiatach woj. stanisławowskiego (Horodenka, Śniatyn, Tłumacz), w 7 powiatach woj. tarnopolskiego (Borszczów, Brzeżany, Podhajce, Radziechów, Zaleszczyki, Zbaraż, Złoczów), w 5—woj. lwowskiego (Drohobycz, Rudki, Stary Sambor, Żółkiew, Sambor), 2—woj. nowogródzkiego (Baranowicze, Słonim) i 1 woj. wileńskiego (Wilejka). Silne zwiększenie przewyżek względnych polskich wykazuje (pomijając Śląsk) 20 powiatów, wśród nich w woj. lwowskim: Jarosław, Lwów (bez miasta), Sanok, w woj. tarnopolskim: Tarnopol i Trembowla. Charakterystyczne różnice zaznaczają się w woj. lwowskim i tarnopolskim: z pośród 39 powiatów, które miały tu w r. 1921 niedobory polskie, w 2 — element polski zyskał przewyżkę, w 14 — niedobór polski zmniejszył się, w 23 — pozostał bez zmiany. Silny wzrost niedoborów polskich

zachodzi w większości powiatów Wołynia i Polesia oraz w woj. nowogródzkim w powiatach Nieśwież i Nowogródek.

Używane powyżej określenia „wzrost” i „spadek”, „zwiększenie się”, „ubytek” (odsetków, przewyżek etc.) rozumieć tu należy w sensie różnic czysto formalnych „in plus” i „in minus”, przeważnie bowiem niepodobna w danych warunkach stwierdzić, w jakim stopniu mamy do czynienia z wynikiem zmian faktycznych, zasłanych w międzyczasie, a w jakich z konsekwencją użycia innego kryterium polskości przy spisie ludności.

2. Zmiany w województwach zachodnich

Wyjątkowo przedstawia się rzecz pod tym względem w województwach zachodnich: poznańskim i pomorskim. Tu obok większości polskiej występują, jako jedyny niemal (wobec znikomej ilości żydów) element mniejszościowy Niemcy. Ich silne poczucie przynależności narodowej wyklucza przyznawanie się do narodowości polskiej osób o niemieckim języku ojczystym, tu również polska ludność, prowadząca za czasów pruskiego zaboru uporczywą walkę z germanizacją, odznacza się wysokim uświadomieniem narodem. Jest to więc obszar, w którym pojęcie języka ojczystego pokrywa się z pojęciem narodowości, zarówno u większości polskiej, jak u mniejszości niemieckiej. Dlatego na terenie tych województw wolno przeprowadzić porównanie stosunków narodowościowych z r. 1921 ze stosunkami językowymi w r. 1931 z gwarancją, że zachodzące różnice odpowiadają zasadnym istotnie zmianom, a nie wpływają z odmiennych kryteriów spisowych.

Porównanie wykazuje przede wszystkim znaczne zwiększenie się w tych województwach bezwzględnej ilości Polaków. Zróżnicowanie przestrzenne tego zjawiska ilustruje mapa 1, która podaje przyrost ilości Polaków na 1 km^2 w ciągu dziesięciolecia w poszczególnych powiatach woj. poznańskiego i pomorskiego.

Mapa 1 wskazuje, że najwięcej Polaków Polaków na 1 km^2 w ciągu dziesięciolecia

- a) w powiecie morskim (bez Gdyni: 43,8 głów na 1 km^2),
- b) nad dolną Wisłą (pow. Tczew 29,4/ km^2 , Starogard 10,4/ km^2),
- c) w szerokim pasie równoleżnikowym, obejmującym północne powiaty woj. poznańskiego, graniczące z Pomorzem (Chodzież 11,6/ km^2 , Wyrzysk 10/ km^2 ,

Mapa 1 — Carte 1

Przyrost Polaków na 1 km² w woj. poznańskim i pomorskim 1921 — 1931

Accroissement de la population polonaise par km² dans les dép. de Poznań et de Pomorze 1921 — 1931

Ubytek 0,1-5 5-10 10-20 powyżej 20
Diminution au dessus de

Przyrost
Accroissement
Na 1 km² — Par km²

Bydgoszcz — bez miasta — 13,1/km², oraz szereg sąsiadujących na wschodzie, częściowo nad Wisłą położonych powiatów pomorskich (Toruń — bez miasta — 12,5/km², Chełmno 11,8/km², Wąbrzeźno 15,5/km² — pozatem Działdowo 16,8/km²),

d) w powiecie poznańskim (bez miasta 13,2/km²),

e) w południowych, przeważnie nadgranicznych powiatach woj. poznańskiego (Leszno 11,3/km², Rawicz 11/km², Odolanów 10,8/km², Ostrów 11,4/km², Kępno 11,5/km²).

Najniższy przyrost Polaków — poniżej 5 głów na 1 km² — posiadają zachodnie i środkowe powiaty woj. poznańskiego (poza tem na Pomorzu pow. Gniew) — tutaj też znajdujemy jedyn w zachodniej Polsce powiat (Kozmin), w którym liczba ludności polskiej obniżyła się od r. 1921 (o 1,9 głów na 1 km²). Stosunki te tłumaczy fakt, że mamy tu do czynienia z obszarem zastoju demograficznego, a nawet spadku gęstości zaludnienia w ciągu ostatniego dziesięciolecia. We wspomnianym powiecie koźmińskim spadek ten wyniósł 3,5 osób na 1 km², był więc większy niż ubytek ilości Polaków.

Mapa 2 — Carte 2

Nadwyżka przyrostu Polaków (na 1 km²) nad ogólnym przyrostem zaludnienia w woj. poznańskim i pomorskim 1921 — 1931

Excédent de l'accroissement de la population polonaise (par km²) par rapport à l'accroissement total de la population dans les dép. de Poznań et de Pomorze 1921 — 1931

poniżej 3 3-5 5-10 powyżej 10
au dessous de au dessus de

Na 1 km² — Par km²

Jeżeli porównamy cyfry rzeczywistego przyrostu ludności w poszczególnych powiatach woj. poznańskiego i pomorskiego z przyrostem samych Polaków, okaże się, że ten ostatni jest wszędzie większy, że przeważa on nad ogólnym przyrostem zaludnienia. Dowodzi to, że przy zwiększeniu się ilości Polaków nastąpił równocześnie bezwzględny ubytek ludności niepolskiej, jej emigracja.

Mapa 2 przedstawia zróżnicowanie przestrzenne nadwyżki przyrostu Polaków nad ogólnym przyrostem zaludnienia, czyli ubytek ludności niepolskiej na 1 km^2 w okresie 1921 — 1931. Ten ubytek najmniejszy jest (poniżej 5 głów na 1 km^2) w środkowych powiatach woj. poznańskiego i zachodnich woj. pomorskiego, wyższe wartości wykazuje w poznańskim w strefie powiatów zachodnich i południowo - zachodnich, nadgranicznych, zaś na Pomorzu w pasie południkowym, obejmującym powiaty: Wąbrzeźno, Grudziądz, Tczew i pow. morski, nadto w pow. działdowskim. W czterech powiatach: Odolanów, Rawicz, Wąbrzeźno, Działdowo, owo zmniejszenie się ludności niepolskiej osiąga wartość 10 — 12 głów na 1 km^2 , maximum przedstawia się w pow. morskim (bez Gdyni): 29,2/ km^2 .

Cyfry te dowodzą nietylko znacznego odpływu Niemców, ale równocześnie silnej imigracji Polaków w innych dzielnic, mimo, że mamy tu do czynienia z obszarem w całości (z wyjątkiem pow. morskiego i tczewskiego) emigracyjnym, w którym przyrost rzeczywisty zaludnienia mniejszy jest, niż przyrost naturalny.

Konsekwencją omawianego wzrostu ludności polskiej, przy równoczesnym zmniejszeniu się ludności niepolskiej w woj. poznańskim i pomorskim, jest zwiększenie się procentowego udziału Polaków w porównaniu ze stanem z r. 1921.

Mapa 3 przedstawia zróżnicowanie przestrzenne wzrostu odsetków polskich w poszczególnych powiatach za czas 1921 do 1931.

Wzrost procentu polskiego najniższy jest (1 — 2) w środkowych powiatach poznańskiego, zaś na Pomorzu w pow. gniewskim i kartuskim. Wysokie wartości (ponad 10) wykazuje w szeregu powiatów, położonych wzdłuż granicy woj. poznańskiego oraz w rozległym

Mapa 3 — Carte 3

Wzrost odsetka Polaków w woj. poznańskim
i pomorskiem
1921 — 1931

*Accroissement du pourcentage de la population polonaise dans
le dép. de Poznań et de Pomorze*

1921 — 1931

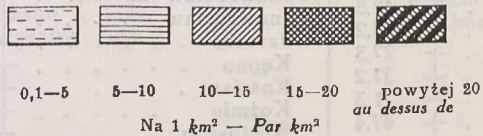
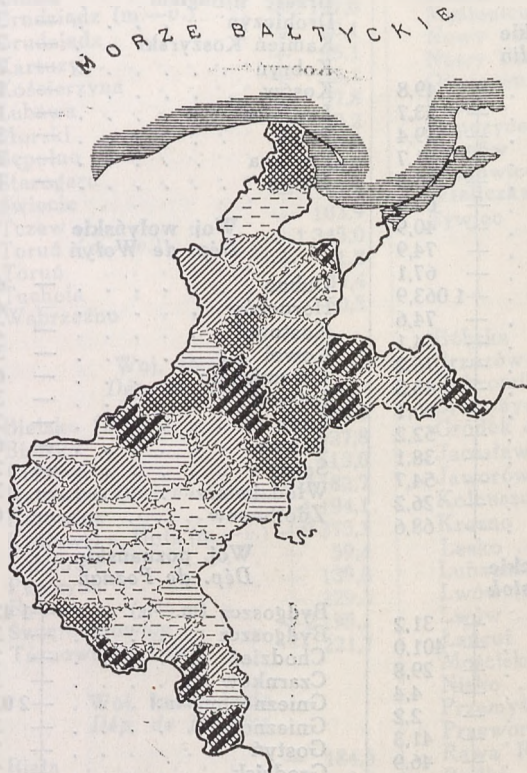
obszarze, obejmującym północną część województwa poznańskiego i południową pomorskiego¹. W powiatach: Chodzież, Bydgoszcz (bez miasta) i Działdowo przyrost procentów polskich przenosi 20.

¹ Jest to owa równoleżnikowa strefa, w której kolonizacja niemiecka usiłowała stworzyć niemieckiej pomost łączący Brandenburgię z Prusami Wschodnimi.

Mapa 4 — Carte 4

Wzrost względnych przewyżek ludności polskiej
(na 1 km²) w woj. poznańskim i pomorskiem
1921 — 1931

Accroissement des excédents relatifs (par km²) de la population polonaise dans les dép. de Poznań et de Pomorze
1921 — 1931

Wogóle odsetki Polaków podniosły się w ciągu dziesięciolecia najwięcej w tych powiatach, gdzie poprzednio były słabe, nie mogąc, oczywiście, ulec wielkim zmianom „in plus” w obszarach niemal czysto polskich, np. środkowo - poznańskich lub północno-pomorskich. Wszystkie bez wyjątku powiaty, wykazujące słaby wzrost procentu polskiego (poniżej 5), miały już w r. 1921 ponad 90% Polaków.

Zmiany odsetków polskich, a równocześnie i gęstości zaludnienia pociągnęły za sobą zmiany względnych (t. j. na 1 km²) przewyżek ludności polskiej nad resztą zaludnienia.

Mapa 4 przedstawia wzrost tych przewyżek w poszczególnych powiatach woj. poznańskiego i pomorskiego. Daleko idącej podobieństwo do mapy wzrostu odsetków polskich, a równocześnie powszechność wzrostu polskich przewyżek, mimo zachodzącego w niektórych powiatach spadku gęstości zaludnienia dowodzi, że decydującym momentem, powodującym zwiększenie przewyżek Polaków stał się w tym obszarze zwiększony odsetek polski, a nie zagęszczenie ludności. To zagęszczenie odegrało znaczniejszą rolę w paru tylko powiatach, jak morskim i tczewskim.

Wobec wysokich wartości, jakie udział procentowy Polaków zyskał już niemal w całym omawianym obszarze, przewidywać należy, że dalszy wzrost polskich przewyżek nastąpić będzie mógł głównie w związku z ew. wzrostem gęstości zaludnienia i ten stanie się ostatecznie decydującym dla utrwalenia tutaj przewagi polskiego żywiołu.

Przewyżki (+) i niedobory (—) ludności o języku ojczystym polskim w powiatach Rzeczypospolitej według spisu z dn. 9.XII 1931 r. (na 1 km²)

Les excédents (+) et les déficits (—) de la population ayant pour langue maternelle le polonais dans les arrondissements particuliers d'après le recensement du 9.XII 1931 (par km²)

M. st. Warszawa . . . +3 902,2
Ville de Warszawa

Woj. warszawskie
Dép. de Warszawa

Błonie	+ 109,7
Ciechanów	+ 53,5
Gostynin	+ 50,0
Grójec	+ 58,1
Kutno	+ 94,5
Lipno	+ 42,2
Łowicz	+ 73,1
Maków	+ 44,0
Mińsk Mazowiecki	+ 62,5
Mława	+ 58,9
Nieszawa	+ 71,6
Płock	+ 66,9
Płońsk	+ 48,9
Przasnysz	+ 44,3
Pułtusk	+ 52,9
Radzymin	+ 71,4
Rawa	+ 58,0
Rypin	+ 52,9
Sierpc	+ 54,6
Skierniewice	+ 77,6
Sochaczew	+ 55,7
Warszawa	+ 144,5
Włocławek	+ 80,6

Woj. łódzkie
Dép. de Łódź

Brzeziny	+ 72,5
Kalisz	+ 96,8
Koło	+ 68,8
Konin	+ 68,6
Łask	+ 81,0
Łęczyca	+ 72,8
Łódź (m.—v.)	+ 1 867,2
Łódź	+ 89,0
Piotrków	+ 77,6
Radomsko	+ 74,3
Sieradz	+ 78,8
Słupca	+ 64,3
Turek	+ 69,8
Wieluń	+ 88,5

Woj. kieleckie
Dép. de Kielce

Będzin	+ 372,4
Częstochowa (m.—v.)	+ 1 511,7
Częstochowa	+ 89,3
Ĺza	+ 75,4
Jędrzejów	+ 71,6
Kielce	+ 84,7
Końskie	+ 71,8
Kozienice	+ 58,6
Miechów	+ 103,0
Olkusz	+ 96,1
Opatów	+ 83,0
Opoczno	+ 62,1
Pińczów	+ 88,0
Radom	+ 80,2
Sandomierz	+ 78,6
Sosnowiec (m.—v.)	+ 2 252,7

Stopnica	+ 74,1
Włoszczowa	+ 59,0
Zawiercie	+ 116,8

Woj. lubelskie
Dép. de Lublin

Biała Podlaska	+ 49,8
Biłgoraj	+ 53,7
Chełm	+ 39,4
Garwolin	+ 61,7
Hrubieszów	+ 46,8
Janów	+ 67,4
Konstantynów	+ 40,9
Krasnostaw	+ 74,9
Lubartów	+ 67,1
Lublin (m.—v.)	+ 1 063,9
Lublin	+ 74,6
Łuków	+ 64,1
Puławy	+ 76,2
Radzyń	+ 43,3
Siedlce	+ 60,1
Sokołów	+ 52,2
Tomaszów	+ 38,1
Węgrów	+ 54,7
Włodawa	+ 26,2
Zamość	+ 68,6

Woj. białostockie
Dép. de Białystok

Augustów	+ 31,2
Białystok (m.—v.)	+ 401,0
Białystok	+ 29,8
Bielsk	+ 4,4
Grodno	+ 2,2
Kolno	+ 41,3
Łomża	+ 46,9
Ostrołęka	+ 45,7
Ostrów	+ 48,8
Sokolka	+ 35,2
Suwałki	+ 27,3
Szczuczyn	+ 37,2
Wołkowysk	+ 1,3
Wysokie Maz.	+ 47,4

Woj. wileńskie
Dép. de Wilno

Brasław	+ 10,8
Dzisna	+ 8,7
Mołodeczno	+ 11,0
Oszmiana	+ 28,0
Postawy	+ 1,4
Świeciany	+ 1,3
Wilejka	+ 3,4
Wilno (m.—v.)	+ 606,3
Wilno - Troki	+ 24,7

Woj. nowogródzkie
Dép. de Nowogródek

Baranowicze	+ 3,2
Lida	+ 25,4
Nieśwież	+ 29,5
Nowogródek	+ 28,6
Słonim	+ 6,1
Stołpce	+ 1,9
Szczuczyn	+ 32,0
Wołożyn	+ 12,6

Woj. poleskie
Dép. de Polesie

Brześć n/Bugiem	+ 24,1
Drohiczyn	+ 35,3
Kamień Koszyrski	+ 24,7
Kobryń	+ 26,2
Kosów	+ 18,7
Łuniniec	+ 13,4
Pińsk	+ 23,1
Prużana	+ 27,1
Stolin	+ 16,1

Woj. wołyńskie
Dép. de Wołyń

Dubno	+ 48,8
Horochów	+ 45,6
Kostopol	+ 26,3
Kowel	+ 31,8
Krzemień	+ 69,4
Luboml	+ 30,4
Łuck	+ 37,5
Równe	+ 60,5
Sarny	+ 22,2
Włodzimierz	+ 31,1
Zdołbunów	+ 60,4

Woj. poznańskie
Dép. de Poznań

Bydgoszcz (m.—v.)	+ 1 424,7
Bydgoszcz	+ 31,7
Chodzież	+ 21,8
Czarnków	+ 32,2
Gniezno (m.—v.)	+ 2 030,5
Gniezno	+ 39,6
Gostyń	+ 72,9
Grodzisk	+ 77,5
Inowrocław (m.—v.)	+ 1 268,7
Inowrocław	+ 36,7
Jarocin	+ 71,3
Kępno	+ 68,4
Kościan	+ 77,4
Koźmin	+ 64,6
Krotoszyn	+ 77,0
Leszno	+ 51,7
Międzychód	+ 30,0
Mogilno	+ 50,9
Nowy Tomyśl	+ 25,4
Oborniki	+ 35,2
Odolanów	+ 60,3
Ostrów	+ 121,8
Ostrzeszów	+ 64,0
Pleszew	+ 68,2
Poznań (m.—v.)	+ 3 422,6
Poznań	+ 67,5
Rawicz	+ 76,6
Strzelno	+ 60,3
Szamotuły	+ 57,6
Szubin	+ 31,0
Śmigiel	+ 55,6
Śrem	+ 55,3
Środa	+ 57,6
Wągrowiec	+ 38,6
Wolsztyn	+ 38,0
Września	+ 61,7
Wyrzysk	+ 33,7
Żnin	+ 43,0

Woj. pomorskie
Dép. de Pomorze

Brodnica	+	51,5
Chełmno	+	50,8
Chojnice	+	33,8
Działdowo	+	42,9
Gdynia (m.—v.)	+1	288,1
Gniew	+	61,6
Grudziądz (m.—v.)	+2	107,0
Grudziądz	+	40,1
Kartuzy	+	45,1
Kościierzyna	+	35,1
Lubawa	+	57,8
Morski	+	58,2
Sępólno	+	9,0
Starogard	+	60,7
Świecie	+	37,4
Tczew	+	103,9
Toruń (m.—v.)	+1	345,0
Toruń	+	51,8
Tuchola	+	34,4
Wąbrzeźno	+	50,5

Woj. śląskie
Dép. de Śląsk

Bielsko (m.—v.)	—	586,9
Bielsko	+	127,8
Cieszyn	+	113,0
Katowice (m.—v.)	+2	182,7
Katowice	+1	194,1
Królewska Huta (m.—v.)	+9	375,1
Lubliniec	+	59,4
Pszczyna	+	139,8
Rybnik	+	229,3
Świętochłowice	+2	195,1
Tarnowskie Góry	+	221,7

Woj. krakowskie
Dép. de Kraków

Biała	+	184,6
Bochnia	+	121,0
Brzesko	+	114,9
Chrzanów	+	160,4

Dąbrowa	+	89,8
Gorlice	+	45,6
Grybów	+	60,8
Jaśło	+	90,4
Kraków (m.—v.)	+2	590,6
Kraków	+	201,1
Limanowa	+	86,4
Maków	+	92,1
Mielec	+	71,7
Myslenice	+	111,8
Nowy Sącz	+	74,9
Nowy Targ	+	60,0
Oświęcim	+	149,3
Pilzno	+	84,2
Ropczyce	+	93,0
Tarnów	+	126,1
Wadowice	+	143,1
Wieliczka	+	224,5
Żywiec	+	109,8

Woj. lwowskie
Dép. de Lwów

Bóbrka	—	40,1
Brzozów	+	78,7
Dobromil	—	23,9
Drohobycz	—	7,4
Gródek Jagielloński	—	20,6
Jarosław	+	70,7
Jaworów	—	33,3
Kolbuszowa	+	70,6
Krosno	+	77,6
Lesko	—	26,4
Lubaczów	—	0,3
Lwów (m.—v.)	+1	375,1
Lwów	+	15,5
Łańcut	+	97,8
Mościska	+	14,2
Nisko	+	59,0
Przemyśl	+	10,3
Przeworsk	+	135,8
Rawa Ruska	—	47,7
Rudki	—	3,8
Rzeszów	+	136,1
Sambor	—	13,1

Sanok	+	17,7
Sokal	—	18,1
Stary Sambor	—	38,8
Strzyżów	+	104,8
Tarnobrzeg	+	65,7
Turka	—	29,3
Żółkiew	—	21,4

Woj. stanisławowskie
Dép. de Stanisławów

Bohorodczany	—	69,0
Dolina	—	32,8
Horodenka	—	43,5
Kałuż	—	57,5
Kołomyja	—	53,8
Kosów	—	43,7
Nadwórna	—	37,9
Rohatyn	—	47,1
Skole	—	37,6
Stanisławów	—	78,6
Stryj	—	67,9
Śniatyn	—	76,8
Źumacz	—	29,3
Żydaczów	—	57,2

Woj. tarnopolskie
Dép. de Tarnopol

Borszczów	—	8,6
Brody	—	22,8
Brzeżany	—	5,5
Buczacz	—	14,4
Czortków	—	15,8
Kamionka Strumiłowa	+	1,8
Kopczyńce	—	13,2
Podhajce	—	2,3
Przemyślany	+	16,2
Radziechów	—	17,8
Skałat	+	33,4
Tarnopol	+	38,1
Trembowła	+	23,6
Zaleszczyki	—	24,3
Zbaraż	+	0,0
Zborów	—	4,1
Złoczów	—	4,2

DR. JERZY SMOLEŃSKI

La répartition de la population ayant pour langue maternelle le polonais sur le territoire de la République Polonaise

Densité, pourcentage, excédents et déficits relatifs d'après l'état au 31.XII 1931

Dans l'article ci-présent on a procédé à l'évaluation de trois éléments servant à apprécier l'importance numérique de la population ayant pour langue maternelle le polonais dans les différentes régions de la République Polonaise, et notamment, on en a évalué: a) la densité, b) le pourcentage, ainsi que c) les excédents et les déficits relatifs, c. à. d. la différence entre le nombre des Polonais et le reste de la population, calculée par km^2 . Les calculs ont été exécutés par arrondissements, sur la base des données du dernier recensement général du 9.XII 1931¹.

I. La densité de la population ayant pour langue maternelle le polonais (Carte I)

La carte de densité des Polonais² en présente leur répartition territoriale, sans tenir compte de leur rapport numérique au reste de la population. On y a distingué six degrés de densité: < 10 , $10-30$, $30-50$, $50-70$, $70-100$, > 100 Polonais par km^2 .

Une analyse de la carte permet de constater ce qui suit:

La répartition territoriale de la densité des Polonais correspond, en général, à celle de la densité de l'ensemble de la population³: elle est plus forte dans les régions situées au sud et à l'ouest du pays et plus faible au nord et à l'est. La plus rare est la population polonaise dans les Beskides orientales et dans la région de Polesie.

Dans les provinces orientales, habitées en majorité par les autres groupes nationaux, la densité des Polonais accuse trois zones de colonisation polonaise:

a) Au nord est la zone de Wilno, où les arrondissements: Wilno (sans tenir compte de la ville de Wilno), Szczuczyn, Lida et Oszmiana ont les densités des Polonais comprises entre 30 et 40 par km^2 . Même près de la frontière lettonienne cette densité dépasse 25 par km^2 .

b) La zone médiale de Volhynie (Wołyń), embrassant les arrondissements: Włodzimierz, Horochów, Łuck, Równe, où le nombre des Polonais est insignifiant ($11-18/km^2$), mais pourtant plus élevé que dans les terrains voisins situés au nord (Volhynie septentrionale, Polesie: $2-6/km^2$) et au sud (les arrondissements Dubno et Krzemieniec: environ $9/km^2$). C'est la zone qui s'étend dans la direction des agglomérations polonaises situées au-delà de la frontière soviétique (la Région Autonome Polonaise de Marchlewsk dans la République Soviétique de l'Ukraine).

c) Au sud est la zone de Podolie dont l'axe passe de Jarosław par Lwów (Léopol) à Tarnopol. Dans plusieurs arrondissements de cette zone la densité des Polonais présente les chiffres entre 50 et 70 par km^2 , et quelquefois même davantage.

Bien que dans la plupart de ces arrondissements la population polonaise soit en minorité, sa densité est ici plus forte que dans beaucoup de districts situés au nord ou à l'ouest du pays, où le pourcentage des Polonais dépasse 90%, mais où la population est plus rare.

¹ Informations Statistiques, 1932, fasc. 16, p. 311.

² Comme Polonais sont considérées les personnes ayant pour langue maternelle le polonais.

³ La densité moyenne de la population de la Pologne est de 82,7 par km^2 .

II. Les pourcentages de la population ayant pour langue maternelle le polonais

(Carte II)

D'après l'état au 9.XII 1931, la population ayant pour langue maternelle le polonais fait 69,1% du total de la population de la Pologne. La carte II présente la répartition des pourcentages de la population polonaise suivant les arrondissements. L'évaluation ne tient pas compte de 19 villes, traitées séparément dans la liste publiée par l'Office Central de Statistique¹. Sur la carte sont distingués six degrés de l'intensité du pourcentage de la population polonaise: < 10, 10—30, 30—50, 50—70, 70—90, 90 — 100. Se basant sur la carte, on peut diviser le territoire entier de la Pologne en deux parties: le territoire de la majorité polonaise et celui de la minorité. La relation entre ces deux territoires s'exprime par 62 : 38, et la ligne de démarcation qu'on peut tracer entre eux traverse (en commençant au nord) le département de Białystok, suit sa limite méridionale, puis elle coïncide avec les limites orientale et méridionale du département de Lublin jusqu'au point où commence l'arrondissement de Jarosław, enfin elle suit un chemin sinueux à travers les Carpathes, en laissant du côté de la majorité polonaise les arrondissements: Jarosław, Mościska, Brzozów et Sanok. A l'ouest de cette ligne il n'y a pas d'arrondissements, où les Polonais seraient en minorité; à l'est d'elle on trouve trois grandes îles formées par la majorité polonaise, et notamment: 1) au nord est la région de Wilno, embrassant huit arrondissements qui s'étendent jusqu'à la frontière de la Lettonie; 2) au sud-est la région de Lwów, composée de trois arrondissements et 3) la région voisine de Tarnopol, embrassant aussi trois arrondissements.

1. Le territoire de la majorité polonaise

Dans tout le territoire, où les Polonais sont en majorité, il n'y a que 15 arrondissements, où leur pourcentage est inférieur à 70%, et 10 d'entre eux font partie des îles de la majorité polonaise, situées à l'est de la ligne de démarcation susmentionnée. Peu nombreux (13 arrondissements) sont aussi les arrondissement, où le pourcentage des Polonais varie dans les limites entre 70 et 80%. Dans la majorité des arrondissements ce sont les taux supérieurs

à 90% qui dominent. La carte démontre, que les terrains où les pourcentages des Polonais sont les plus élevés (> 90%) occupent une grande surface dans le sud-ouest du pays et forment au sud, à l'ouest et au nord une large zone périphérique parallèle à la frontière de l'Etat et qui à l'est se rapproche de la frontière ethnographique polonaise. Donc, les arrondissements, où les Polonais présentent les pourcentages supérieurs à 90%, forment une sorte d'enceinte par rapport au territoire entier de la majorité polonaise, où il n'y a que quelques brèches au nord-ouest — dans le dép. de Poznań, et au nord-est — dans le dép. de Białystok.

En ce qui concerne les territoires, formant des îles de la majorité polonaise à l'est du pays, c'est la région de Wilno qui accuse le pourcentage le plus élevé des Polonais. Les arrondissements: Wilno (non compris la ville), Oszmiana et Szczuczyn ont plus de 80% de Polonais, l'arrond. de Lida en a 79%, Braślav et Wołożyn en ont 66—66,5%. Dans la région de Lwów la prépondérance des Polonais est bien plus faible: les arrondissements de Lwów (non compris la ville), de Przemyślany et de Kamionka Strumiłowa comptent de 51,1 à 58,3% des Polonais². La majorité polonaise est plus forte dans la région de Tarnopol formée par les arrondissements de Tarnopol, de Trembowla et de Skalał, où le pourcentage des Polonais s'exprime par 60,9 — 66,6%.

2. Le territoire de la minorité polonaise

Les moins élevés sont les pourcentages des Polonais (< 10 p. 100) dans deux régions: 1) dans le dép. de Polesie (arrondissements: Kobryń, Drohiczyń, Kamień Koszyrski) et 2) dans les Beskides orientales (arr. Skole, Bohorodczany, Kosów). Une faible minorité polonaise, de 10 à 30%, habite le reste du Polesie, ainsi que les terrains voisins du département de Nowogródek, la Volhynie, la plupart des arrondissements du département de Stanisławów et trois arrondissements du département de Lwów (Lesko, Turka, St. Sambor). Une forte minorité polonaise, de 30 à 50%, occupe les deux zones de l'expansion polonaise au nord-est et au sud-est. Dans les quatre arrondissements situés au sud de l'île de la majorité polonaise dans la région de Wilno (Grodno, Wołkowysk, Słonim, Baranowicze), le nombre des Polonais dépasse 40%; dans les quatre arrondissements

¹ Les Polonais représentent 72,7% de la population de ces villes,

² La ville de Lwów (Léopol) compte 68,7% de Polonais.

situés au nord-est de cette île (Mołodeczno, Wilejka, Dzisna, Postawy), les pourcentages des Polonais varient entre 39,1 et 47,7%. Les îles de la majorité polonaise dans les départements de Lwów et de Tarnopol sont entourées des arrondissements, où les pourcentages des Polonais sont considérables et varient de 30 à 50%. La zone médiale de ce territoire, liant les îles mentionnées (de Lwów et de Tarnopol) au territoire ethnographique polonais à l'ouest, est proche de l'état d'égalisation (Lubaczów 49,8%, Rudki 48,4%, Podhajce 48,8%, Zborów 47,8%, Złoczów 47,9%, Zbaraż 50%).

En confrontant la carte des pourcentages des Polonais (II) avec celle de la densité (I), on constate les différences les plus considérables: 1) au nord-ouest et au nord, où la densité de la population est faible, tandis que le pourcentage des Polonais y est très élevé, et 2) au sud-est, où la population est très dense et où les Polonais, tout en étant en minorité, sont pourtant très nombreux.

III. Les excédents et les déficits relatifs de la population polonaise (Carte III)

La méthode des excédents et des déficits relatifs permet d'évaluer les chances des changements qui pourraient se produire à l'avenir dans les rapports réciproques des composants de la population¹.

Comme excédent ou déficit relatif de l'élément polonais dans une région est considérée la différence entre le nombre des Polonais et le reste de la population sur un km^2 . Ce chiffre indique de combien de têtes le nombre des Polonais est-il supérieur à celui des représentants de tous les autres groupes ethniques de la population ou bien inversement, combien il en manque (par km^2) pour que leur nombre soit égal au reste de la population. La valeur de l'excédent ou du déficit respectif présente, en quelque sorte, une mesure de la résistance quantitative, opposée par le groupe étant en majorité contre sa dégradation, ou bien une mesure de la chance du groupe étant en minorité d'obtenir la prépondérance. C'est la valeur de ce chiffre et non celle du pourcentage qui peut servir de base à l'appréciation de la stabilité

de la prépondérance actuelle d'un tel ou autre groupe ethnique de la population.

Si nous désignons par g la densité de la population et par m le pourcentage de la population polonaise, l'excédent (ou le déficit) des Polonais s'exprime par la formule suivante:

$$d = g \left(\frac{m}{50} - 1 \right) \dots \dots \dots (I)$$

Le résultat positif du calcul indique l'excédent, le résultat négatif — le déficit. Le même chiffre qui exprime la valeur de l'excédent du groupe étant en majorité, indique en même temps la valeur du déficit du groupe opposé.

Plus pratique est la formule²:

$$d = g \frac{\delta}{50} \text{ où } \delta = m - 50 \dots \dots \dots (II)$$

La carte III présente la répartition territoriale des excédents ou des déficits relatifs de la population polonaise dans les arrondissements particuliers sur le territoire entier de la République Polonaise, d'après l'état au 9.XII 1931 et suivant l'échelle que voici: < 10, 10—30, 30—50, 50—70, 70—100, > 100 par km^2 . Les évaluations ne tiennent pas compte de 19 villes plus importantes, lesquelles sont traitées à part aussi bien dans le relevé de l'Office Central de Statistique, que sur la carte II.

Se basant sur les données de la carte III, on arrive aux conclusions que voici:

1. Répartition territoriale des excédents polonais

Les arrondissements, où l'excédent des Polonais dépasse 70 têtes par km^2 , occupent les régions centrales et celles situées au sud-ouest de l'Etat; y appartiennent en outre les arrondissements Tczew et Lwów (non compris la ville). L'étendue globale de ces arrondissements embrasse 1/5-e du territoire entier de la République, et 1/4-e de leur superficie accuse un excédent dépassant 100/ km^2 .

Les arrondissements, où l'excédent des Polonais varie de 50 à 70/ km^2 , correspondent aux régions ayant une plus faible densité de la population sur le territoire ethnographique polonais.

Les excédents polonais de 30 à 50/ km^2 se

¹ Travaux de l'Institut Géographique de l'Université Jagellonienne à Cracovie. Livr. 6, 1926.

² J. Smoleński: Sur l'analyse cartographique des rapports entre les différents composants de la population. C. R. du II Congrès des Géographes et Ethnographes Slaves en Pologne en 1927 vol. II — Cracovie 1930.

manifestent le long de la ligne de limite ethnographique orientale, aux confins situés au nord - ouest (dans les départements de Poznań et de Pomorze), au nord - est du dép. de Varsovie, ou la population est moins dense, et au nord du dép. de Białystok, ainsi qu'en Podolie, dans les arrondissements de Tarnopol et de Skałat et au nord - est, dans l'arr. de Szczuczyn.

Les plus faibles excédents polonais — au-dessous de $30/km^2$ — sont à observer dans les trois arrondissements limitrophes à l'ouest (Nowy Tomysl, Chodzież, Sępólno), dans les trois arrondissements en Podolie (Kamionka, Przemyślany, Trembowla), dans les cinq arrondissements situés le long de la limite ethnographique orientale et dans les sept arrondissements situés au nord - est du pays. Ces territoires représentent au total 11,5% de la superficie globale de la République. Parmi ces arrondissements il y en a 5 à peine (Święciany, Stołpce, Kamionka, Bielsk, Sępólno) qui accusent des excédents polonais au - dessous de 10 têtes par km^2 .

2. Répartition territoriale des déficits polonais (des excédents de la population non polonaise)

Les déficits de la population polonaise, qui dépassent 70 par km^2 , ne se manifestent que dans deux arrondissements situés au sud - est (Śniatyń et Stanisławów) et ils s'approchent de ce chiffre dans trois arrondissements (Stryj, Bohorodczany, Krzemieniec). Les arrondissements, où les déficits de la population polonaise dépassent 50 par km^2 , sont situés tous au sud - est de la République (Stryj, Żydaczów, Kałusz, Bohorodczany, Kołomyja) et en Volhynie (Równne, Zdołbunów, Krzemieniec) et embrassent au total 3,5% du territoire entier de l'Etat.

Les déficits entre 30 et 50 par km^2 se trouvent dans 10 arrondissements situés au sud - est de la République et dans 6 arrondissements situés en Volhynie et en Polesie; ils embrassent au total au - delà de 10% de la superficie globale du pays.

Les plus bas déficits, au - dessous de 30 têtes par km^2 , embrassent le territoire de Polesie, la région nord - est de Volhynie, la partie méridionale du dép. de Nowogródek, la partie orientale du dép. de Wilno et de Białystok; en outre, au sud - est, ils embrassent 9 arrondissements du dép. de Lwów, 11 — du dép. de Tarnopol et 1 arrondissement du dép. de Stanisławów; au total cela fait environ 1/4 du ter-

ritoire entier de l'Etat. Presque dans 1/3 de ces terrains les déficits polonais sont au - dessous de $10/km^2$.

3. La comparaison de l'étendue des terrains ayant des excédents avec celle des terrains accusant des déficits de la population polonaise

Les rapports réciproques entre les superficies accusant des excédents et celles accusant des déficits polonais sont illustrés dans le tableau 1. Il en résulte que le territoire d'une faible prépondérance polonaise est deux fois inférieur à celui d'une faible prépondérance d'autres éléments ethniques. Par contre, le territoire ayant des forts excédents polonais ($> 70/km^2$) est 54 fois supérieur à l'ensemble des terrains ayant des excédents analogues des éléments non polonais.

Ces différences se manifestent avec plus de force si l'on traite à part le territoire de la majorité polonaise et celui de la majorité d'autres groupes ethniques, en calculant pour chacun de ces territoires le pourcentage de la superficie occupée par les arrondissements accusant tel ou autre degré de la prépondérance de la population dominante. Les tableaux 2 et 3, illustrant ces rapports, prouvent que:

1. presque 1/3-e du territoire de la majorité polonaise accuse des excédents polonais dépassant $70/km^2$, tandis que sur le territoire de la minorité polonaise — les terrains ayant des excédents analogues de la population non polonaise ne font que 1/100-e de ce territoire;

2. plus de la moitié de la superficie des arrondissements ayant une majorité polonaise accuse des excédents des Polonais dépassant $50/km^2$, tandis que les excédents analogues de la population non polonaise ne se manifestent que dans 8,8% de la superficie des arrondissements ayant une majorité non polonaise;

3. les arrondissements, où les excédents des Polonais sont les plus bas ($< 10/km^2$) ne font que 5,6% du territoire de la majorité polonaise, tandis que les excédents analogues d'autres groupes ethniques se manifestent sur le territoire présentant 23% du territoire entier de la majorité non polonaise.

Ces contrastes sont illustrés par les chiffres du relevé comparatif (v. tabl. 4).

L'excédent moyen des Polonais sur tout le territoire de la République est de $28/km^2$, et sur le territoire de la majorité polonaise il s'exprime par le chiffre de $55/km^2$. Par contre, l'excédent moyen de tous les éléments non polonais sur le territoire de la minorité polonaise est de $25,3/km^2$. Il en résulte, que la prépondérance moyenne des Polonais sur le territoire entier de l'Etat est plus grande que la prépondérance moyenne de la population non polonaise sur les territoires, où celle-ci est en majorité.

Ci-dessus nous avons mentionné, que les chiffres des excédents et des déficits relatifs peuvent servir de mesure de comparaison de la résistance quantitative opposée par le groupe étant en majorité à des efforts qui tendent à le mettre dans la minorité. Dans les arrondissements, où les excédents d'un tel ou autre groupe de la population sont relativement minimes, les plus petits changements dans la structure démographique peuvent entraîner un renversement des rôles entre les majorités et les minorités actuelles. Là où l'excédent ne dépasse pas 10 personnes par km^2 , quelques personnes de plus par km^2 dans le groupe de la minorité en pourraient faire une majorité. Sur tout le territoire de la République il n'y a que cinq arrondissements ayant cet excédent minime des Polonais, et ils ne représentent au total que 3,6% du territoire de l'Etat; par contre, la superficie des arrondissements, où l'on observe le même excédent minime de la population non polonaise en est deux fois et demi supérieure. En admettant comme limite de la stabilité de la prépondérance actuelle l'excédent de 30 personnes par km^2 , on voit que la majorité polonaise peut être considérée comme non stabilisée sur le territoire représentant 11,5% de la superficie totale du pays, tandis que le territoire occupé par la majorité non polonaise pareillement faible présente 25,4% de la superficie totale. Donc, la probabilité des changements de la situation actuelle au profit du groupe polonais existe sur un territoire plus de deux fois supérieur à celui, où il existe la possibilité des changements au détriment de l'élément polonais. Or, les chances de la population polonaise sont d'autant plus grandes, que: a) la densité moyenne de la population sur le territoire de la majorité polonaise est

plus forte que celle sur le territoire de la majorité d'autres groupes ethniques, et b) la plupart des territoires ayant une prépondérance des Polonais sont en même temps des terrains d'émigration, tandis que la plupart des territoires ayant une prépondérance d'autres groupes ethniques présentent des terrains d'immigration intérieure¹.

Il est nécessaire de faire remarquer, qu'au cours des considérations ci-dessus on oppose au groupe polonais la population non polonaise, comme si cette dernière présentait un groupe homogène au point de vue ethnique. En réalité le groupe non polonais se compose de plusieurs éléments qui diffèrent complètement de langue et de nationalité: Ukrainiens, Biélorusses, Juifs, Allemands, etc. ce qui fait que la suprématie des Polonais est d'autant plus forte.

Les migrations internes de la population en Pologne s'orientent de manière que, malgré un accroissement naturel un peu plus élevé chez certains groupes non polonais, les tendances des changements démographiques au profit du groupe polonais sur les territoires de la minorité polonaise sont plus fortes que celles des changements aux dépens des Polonais sur les territoires de la faible prépondérance polonaise.

La méthode des excédents et des déficits relatifs met en relief la disproportion qui existe entre l'étendue des territoires ayant une majorité de la population non polonaise et la force de stabilisation et de consolidation de la prédominance locale de cette population. Elle permet en même temps d'indiquer les terrains supposés des changements futurs liés aux résultats des migrations internes. Ces problèmes sont illustrés par la carte III, ainsi que par la liste des excédents et des déficits insérée à la fin de cet ouvrage.

IV. Les différences qui existent entre les résultats du recensement de 1921 et de celui de 1931 dans les départements de Poznań et de Pomorze

Il serait intéressant d'étudier les changements subis par le nombre et la répartition territoriale des Polonais sur le territoire de la République au cours de la période décennale de 1921 — 1931 (entre les deux recensements). Cependant une telle confrontation présente des difficultés sérieuses à cause des

¹ Voir la carte des migrations internes en Pologne, 1921—1931, dressée par W. Ormicki, Revue Mensuelle de Géographie X, N-o 8—10, Cracovie 1932.

différences entre les critères servant de base aux recensements. Le premier recensement prenait en considération la „nationalité ethnique“ de la population, tandis que celui de 1931 considérait „la langue maternelle“. Ces deux notions ne coïncident pas toujours; donc, il est impossible de procéder à des comparaisons entre la situation de 1921 et celle de 1931, car il est impossible de constater, si les changements survenus sont dus à des causes réelles ou bien s'ils ne sont que la conséquence du choix d'un critérium différent.

Toutefois, les départements de Poznań et de Pomorze présentent une exception à cet égard. Ici, à côté de la majorité polonaise, ce sont les Allemands qui présentent le groupe de minorité. Chez eux le sentiment national est à tel point développé, qu'il exclut complètement la possibilité de s'inscrire dans la rubrique des personnes de nationalité polonaise ayant pour langue maternelle l'allemand. De même, la population polonaise possède ici au plus haut point la conscience de son caractère national distinctif, mis à l'épreuve au cours des années de lutte avec la germanisation. Il est donc naturel, que sur les territoires en question la notion de la langue maternelle coïncide entièrement avec celle de la nationalité aussi bien chez la majorité polonaise que chez la minorité allemande. C'est pourquoi la comparaison des résultats des deux recensements sur ce territoire donne une garantie complète que les différences à noter résultent des changements réellement survenus et qu'elles n'ont pas pour cause le choix des critères distincts.

1. Accroissement de la population polonaise

La confrontation des résultats des deux recensements permet de constater, en premier lieu, l'accroissement considérable du nombre des Polonais dans ces départements. La carte 1 indique l'accroissement de la population polonaise par km^2 dans les arrondissements particuliers des départements de Poznań et de Pomorze au cours de la période décennale. L'accroissement le plus considérable des Polonais (plus de 10 têtes par km^2) est à noter: a) dans l'arrondissement du Littoral (non compris Gdynia) $43,8/km^2$; b) dans le bassin de la basse Vistule (arr. de Tczew $29,4/km^2$, Starogard $10,4/km^2$); c) dans les arrondissements septentrionaux du dép. de Poznań (Chodzież $11,6/km^2$, Wyrzysk $10/km^2$, Bydgoszcz, non

compris la ville, $13,1/km^2$), ainsi que dans plusieurs arrondissements voisins du dép. de Pomorze (Toruń, non compris la ville, $12,5/km^2$, Chełmno $11,8/km^2$, Wąbrzeźno $15,5/km^2$, en outre Działdowo $16,8/km^2$); d) dans l'arrondissement de Poznań (non compris la ville) $13,2/km^2$; e) dans les arrondissements méridionaux, pour la plupart limitrophes, du dép. de Poznań (Leszno $11,3/km^2$, Rawicz $11/km^2$, Odolanów $10,8/km^2$, Ostrów $11,4/km^2$, Kępno $11,5/km^2$).

L'accroissement le plus bas des Polonais (au-dessous de 5 têtes par km^2) est à constater dans les arrondissements situés dans la partie occidentale et dans la partie centrale du dép. de Poznań (ainsi que dans l'arrondissement de Gniew du dép. de Pomorze). On y trouve même le seul arrondissement dans toute la Pologne occidentale, où le nombre des Polonais a diminué (arr. de Koźmin, diminution de 1,9 pers. par km^2). C'est le terrain d'une stagnation démographique, et quelquefois même d'une baisse du peuplement par rapport à l'année 1921. Dans l'arr. de Koźmin cette baisse s'exprime par le chiffre de 3,5 personnes par km^2 , donc elle a été supérieure à la diminution du nombre des Polonais.

2. Différences entre l'accroissement général de la population et l'accroissement du nombre des Polonais

La confrontation des chiffres de l'accroissement général de la population dans les arrondissements particuliers avec les chiffres de l'accroissement de la population polonaise prouve, que ces derniers sont partout plus élevés; or, l'accroissement du nombre des Polonais est accompagné partout de la diminution simultanée de la population non polonaise. La carte 2 présente la répartition territoriale des excédents respectifs de l'accroissement des Polonais par rapport à l'accroissement global, ou bien, en d'autres mots, la diminution relative de la population non polonaise par km^2 , à la période de 1921—1931.

Cette diminution est la plus faible (au-dessous de 5 pers. par km^2) dans les arrondissements centraux du dép. de Poznań et dans les arrondissements occidentaux du dép. de Pomorze; elle est la plus forte (au-dessus de 10 pers. par km^2) dans les arrondissements: Odolanów, Rawicz, Wąbrzeźno, Działdowo et atteint son maximum dans l'arrondissement du Littoral (non compris Gdynia) $29,2/km^2$. C'est le résultat d'un côté — d'un reflux consi-

dérable des Allemands, et d'autre côté — d'une forte immigration de la population polonaise des autres provinces de l'État, malgré que le territoire en question appartienne en totalité aux terrains d'émigration, où l'accroissement réel de la population est moindre que l'accroissement naturel (à l'exception de l'arr. du Littoral et de l'arr. de Tczew).

3. Changements survenus dans le pourcentage des Polonais

L'accroissement du nombre de la population polonaise et la diminution du nombre de la population non polonaise ont eu pour conséquence l'accroissement du pourcentage des Polonais par rapport à l'année 1921 (voir la carte 3).

L'accroissement du pourcentage des Polonais est le plus bas (1—2) dans les arrondissements centraux du dép. de Poznań et dans les arrondissements de Gniew et de Kartuzy du dép. de Pomorze. L'accroissement le plus haut du pourcentage des Polonais (au-dessus de 10) se manifeste dans toute une série d'arrondissements, situés le long de la limite du dép. de Poznań, ainsi que dans la large zone embrassant la partie septentrionale du dép. de Poznań et la partie méridionale du dép. de Pomorze. C'est justement cette zone transversale que la colonisation allemande devait transformer en une sorte de pont liant le Brandebourg avec la Prusse Orientale. Dans les arrondissements: Chodzież, Bydgoszcz (non compris la ville),

Działdowo, l'accroissement du pourcentage des Polonais dépasse 20. De même, c'est ici qu'est le plus fort l'accroissement du pourcentage des Polonais dans les villes.

Il est caractéristique que l'accroissement des pourcentages de la population polonaise au cours de la période décennale envisagée a été le plus fort là, où ces pourcentages ont été auparavant les plus bas. Par contre, les arrondissements qui accusent l'accroissement le plus faible (au-dessous de 5) du pourcentage des Polonais, avaient déjà en 1921 plus de 90% des Polonais.

4. Accroissement des excédents relatifs des Polonais

Les changements survenus dans les pourcentages de la population polonaise, ainsi que dans la densité de la population en général ont eu pour conséquence les changements des excédents relatifs de la population polonaise par rapport à d'autres groupes ethniques. La carte 4 représente l'accroissement de ces excédents dans les départements de Poznań et de Pomorze et indique des analogies frappantes avec la carte de l'accroissement des pourcentages des Polonais. L'accroissement des excédents relatifs des Polonais y est général, même malgré la diminution de la densité de la population dans plusieurs arrondissements. C'est la preuve que cet accroissement est dû en premier lieu à l'augmentation des pourcentages des Polonais et non à la densité croissante de la population à l'exception de l'arrondissement du Littoral.

Dr. FILIP FRIEDMAN

Ludność żydowska Łodzi do roku 1863 w świetle liczb

Tempo rozwoju „polskiego Manchesteru” jest najwybitniejszym na ziemiach polskich przykładem szybkiego rozrostu ośrodka przemysłowego. Wystarczy wymienić dwie graniczne daty: w r. 1793 liczyła Łódź 191 mieszkańców, w r. 1931 (spis z dnia 9 grudnia) 605 467. W ramach tego rozwoju rosła również szybko ludność żydowska miasta. W r. 1793 liczyła Łódź 11 Żydów, w r. 1897 — 96 677, a w r. 1931 około 225 950.

Materiały statystyczne dla zbadania ruchu ludności żydowskiej w Łodzi, których dostarczają nam akta Archiwum Akt Dawnych miasta Łodzi, Archiwum Główne w Warszawie, Archiwum Akt Dawnych i Archiwum Skarbowe w Warszawie, wreszcie Archiwum Państwowe w Piotrkowie, są bardzo liczne, ale też

bardzo różnorodne i o rozmaitej wartości. Dla czasów dawnej Rzplitej posiadamy spisy pogłównego żydowskiego, następnie — od rozbiorów — urzędowe pruskie spisy ludności w obszarach okupowanych t. zw. Prus Południowych, później spisy ludności sporządzone przez rząd Księstwa Warszawskiego (1807 — 1815), następnie listy podatników i inne zestawienia statystyczne ludności żydowskiej, dokonane przez kahał łódzki w latach 1809—1863, ponadto rozmaite obliczenia, spisy i ankiety statystyczne, przeprowadzone przez łódzkie władze miejskie w ciągu lat 1810 — 1864.

Poniżej podajemy zestawienie źródeł archiwalnych, z których korzystaliśmy przy niniejszej pracy:

- 1) Archiwum Główne w Warszawie: *Taryfry pogłównego żydowskiego*.
Taryffa pogł. żyd. z r. 1775. Akta grodzkie łączyckie. Varia Nr. 6. K. 33. v.
" " " " " 1778 " " " " " 8. K. 21.
" " " " " 1781 " " " " " 9. K. 24.
" " " " " s. a. " " " " " 12. K. 20.
- 2) Archiwum Akt Dawnych w Warszawie: *Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych* Nr. kat. 1325 i 1326. *Zamieszkiwania Żydów*.
- 3) Archiwum Skarbowe w Warszawie: *Memorjały Komisji Skarbu Koronnego*, *Memorjał* Nr. 42 i Nr. 44.
- 4) Archiwum Państwowe w Piotrkowie: *Gubernja Mazowiecka*. Vol. 1 (bez sygnatury).
- 5) Archiwum Akt Dawnych m. Łodzi: *Akta Urzędu Muncyपालnego m. Łodzi*¹:

Wydział I. Administracyjny

Vol. Nr. kat.	1	Sprzedazy i nabywania domów i placów 1794 — 1834
" "	3	Układów wieczystych 1808 — 1832
" "	9	Projektów i Etatów Kasy Miejskiej 1809 — 1837
" "	22	Konsensów na różne handle 1818 — 1830
" "	29	Sporządzenia rozkładów na podatki i składki 1820 — 1828
" "	140	Certyfikatów na obrane nazwiska przez Żydów 1844 — 1845
" "	225	Defraudacyj skarbowych 1859 — 1860
" "	407	Statystyczne wiadomości 1845 — 1877

¹ Tytuły voluminów podajemy w skróceniu. Obok podana data założenia i zakończenia voluminu.

Wydział II. Szkolnictwo, cechy, kościoły i t. p.

Vol. Nr. kat.	2308	Cechu krawieckiego 1818 — 1869
"	"	2348 O różnych cechach 1836 — 1858
"	"	2372 Miscelanji 1843 — 1865
"	"	2391 Cechu kupieckiego 1849 — 1864
"	"	2398 Urzędu Starszych Zgromadzenia Kupieckiego 1850 — 1863
"	"	2398a O kwalifikowaniu i zapisywaniu kupców 1850 — 1863

Wydział IV. Przemysłowy

Vol. Nr. kat.	3819	Szynku cząstkowego soli 1808 — 1834
"	"	3821 Różnych urzędów względem towarów 1808 — 1843
"	"	3822 Zbiór różnych czynności żydowskich 1808 — 1847
"	"	3823 Wykazy rodzin żydowskich 1809 — 1822
"	"	3831 O kupcach, handlarzach, kramarzach, szynkarzach i t. p. 1816—1856
"	"	3884 O rewirze dla starozakonnych 1839 — 1850
"	"	3887 O kontroli przędzy 1840 — 1845
"	"	3897 Statystyka 1845
"	"	3902 O spisie ognisk 1849 — 1851
"	"	3904 O korespondencji rozmaitej 1849 — 1858
"	"	3905 O stanie fabryk 1849 — 1855
"	"	3906 Statystyka 1849 — 1855
"	"	3921 O statystyce 1859 — 1864
"	"	3937 O statystyce 1864 — 1866
"	"	3939 O statystyce 1863 — 1872
"	"	3946 Wiadomości statystyczne 1867 — 1874

Wydział V. Budowlano-policyjny

Vol. Nr. kat.	5399	O etacie kasy Dozoru Bożniczego 1814 — 1830
"	"	5436 O budowlu i sprzedaży domów rządowych 1832
"	"	5436a O Dozorze Bożniczym 1832
"	"	5450 O etacie Kasy Bożniczej 1837
"	"	5472 O podatku Bożniczym 1845
"	"	5496 O składce Bożniczej 1860

Wydział VII. Wojskowy

Vol. Nr. kat.	7340	O składce rekrutowej 1833
---------------	------	---------------------------

Ponadto korzystaliśmy jeszcze z następujących źródeł drukowanych:

- 1) Archiwum Akt Kapituły Katedralnej Włocławskiej; Akta dotyczące Łodzi były publikowane w wyciągach, odpisach i rejestrach przez 2 autorów:
Ks. St. Muzykierowski: *Przyczynki do monografji Łodzi*. Włocławek—Łódź, 1922
Ks. M. Morawski: *Materiały do dziejów Łodzi*. Rocznik Łódzki. t. II. Łódź, 1931.
- 2) Spis pruski z r. 1793 przytoczony i szeroko omówiony w pracy A. Stebelskiego: *Łódź i klucz łódzki u schyłku Rzeczypospolitej*. Rocznik Oddziału łódzkiego Pol. Tow. Hist. t. II. Łódź, 1930.
- 3) Spisy ludności, sporządzone przez rząd Księstwa Warszawskiego w r. 1808 i 1810, omówione szeroko w pracy H. Grossmana: *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego*. Kwartalnik Statystyczny. Warszawa, 1925.
- 4) Raport Prezesa Komisji Wojewódzkiej Mazowieckiej o stanie przemysłu włókienniczego w r. 1828, opublikowany przez Z. Lorentza w *Roczniku Oddziału Łódzkiego Pol. Tow. Hist.* t. II.
- 5) *Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Łodzi w r. 1820*, opublikowane przez M. Rawitę Witanowskiego w *Roczniku Łódzkim* t. II.
- 6) *Opis statystyczny m. Łodzi w r. 1860*, opublikowany przez J. Raciborskiego w *Roczniku Łódzkim* t. II.

Ze wszystkich tych materiałów należy korzystać z jak największą ostrożnością. W dalszym ciągu naszej pracy będziemy mieli niejednokrotnie sposobność poddać poszczególne źródła szczegółowej analizie krytycznej. Obecnie, na wstępie pracy wypada jedynie zaznaczyć, co następuje:

Wartość statystycznych materiałów z ubiegłych wieków, nawet dla pierwszych dziesięcioleci XIX stulecia, bywa w wielu wypadkach oceniana dość nisko, gdyż naukowe metody zbierania i opracowania materiałów statystycznych były jeszcze wówczas mało rozpowszechnione. W Królestwie Polskim poziom prac statystycznych w pierwszej połowie XIX wieku był stosunkowo znacznie wyższy niż w Rosji, gdyż władze Królestwa kontynuowały metody pracy statystycznej z czasów pruskich i epoki Księstwa Warszawskiego. Lecz z czasem metody pracy statystycznej w Królestwie upodobniły się do szczególnie niskiego poziomu statystyki w Rosji i stan wiadomości statystycznych obniżał się stopniowo¹. Szczególnie statystyka ludności żydowskiej zarówno w Królestwie jak i w Rosji budzić musi wątpliwości, bowiem ludność żydowska z wielu ogólnie znanych przyczyn² starała się jak najbardziej unikać wszelkiego rodzaju spisów statystycznych. O metodach przeprowadzania badań statystycznych w drugiej połowie XIX wieku w Rosji i w Królestwie Polskiem świadczy wymownie np. takie charakterystyczne pismo z r. 1871 gubernatora piotrkowskiego, Iwana Kochanowa, któremu w owym czasie podlegała również Łódź. Píše on, nawiązując do raportów burmistrzów miast i naczelników powiatów swojej gubernji:

„Sprawozdania te są wogóle niedostateczne pod względem danych cyfrowych, które nierzadko okazują się zupełnie nieściśle, zarówno pod względem raportów powiatowych w sprawach gospodarstwa rolnego jak i w sprawach przemysłowych. Sprawozdania te są bardzo gadatliwe i w rzadkich tylko wypadkach oparte na faktach: błędy w cyfrach, nawet w zesumowaniu, dowolność

w niektórych cyfrowych danych, która się objawia przy sumowaniu statystycznych wiadomości z różnych powiatów, wskazują na to, że panowie naczelnicy powiatów poruczają zbieranie tego materiału jednemu z podrzędnych urzędników, a następnie zebrany materiał zostawiają bez wszelkiego rozumnego opracowania, bez należnego sprawdzenia. W rezultacie otrzymuję się takie dane, których niewiarogodność jest oczywista na pierwszy rzut oka. „(A. A. D. m. Ł. NR kat. 3946; Pismo gubernatora piotrkowskiego Iwana Kochanowa do naczelników powiatów i burmistrzów miast z dnia 28.IX 1871)”.³

Mimo tak pesymistycznych głosów, sądzimy, że nasze materiały statystyczne — przy zastosowaniu jak najdalej idącej ostrożności i przy jak najskrupulatniejszej analizie krytycznej — nie są jednak pozbawione wartości dla nauki, a to ze względów następujących:

Znaczna część naszych źródeł statystycznych, a mianowicie listy podatkowe kahału żydowskiego w Łodzi z lat 1809 — 1863 są prowadzone imiennie. System ten, przy podawaniu nazwiska i imienia każdego płatnika podatku, zmusza do większej dokładności, wyklucza najrozmaitsze omyłki jak np. podwójne wnoszenie tych samych osób na listę, ponadto ułatwia kontrolę (przy pomocy innych imiennie zestawionych list) i krytyczny rozbiór materiału. Porównanie list składki bożniczej z listami żydowskiego podatku rekrutowego (zarówno jedne, jak i drugie były prowadzone imiennie) wykazuje zupełną niemal zgodność obu spisów. Drobne różnice w cyfrach globalnych tłumaczą się tem, że oba spisy nie były przeprowadzane jednocześnie, lecz w kilkumiesięcznym odstępie czasu.

Dane z epoki pruskiej możemy uważać za naukowo ściśle, gdyż statystyka pruska posługiwała się już wówczas naukowymi metodami badań statystycznych. Pruskie metody badania były jednak stosowane również przy późniejszych spisach ludności za czasów Księstwa Warszawskiego (spisy

¹ H. Grossman. *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego*, Kwartalnik Statystyczny r. 1926 t. II; St. Szulc. *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920 str. 47; E. Grabowski *Podręcznik Statystyki*, I, str. 17 i nast.; St. Koszutski *Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim 30-leciu*, Warszawa 1906, str. 242 i nast.

² Z powodów fiskalnych, z obawy przed pociąganiem do służby wojskowej i t. p. Wśród warstw ortodoksji żydowskiej panuje ponadto pogląd, że liczenie powoduje ubytek i straty.

³ Podobnie pesymistycznie i krytycznie brzmiały również opinie innych gubernatorów. Por. St. Szulc j. w. str. 31 uw. 1. Tamże str. 39 przykłady rażącej niedbałości w zestawianiu spisów statystycznych przez administrację lokalną; co do przyczyn tych niedokładności i omyłek ob. tamże str. 80, 47.

w r. 1808 i 1810), a może nawet jeszcze w Królestwie Kongresowem¹.

Mniej pewne są statystyczne materiały łódzkich władz municypalnych. Spisy te podają nam zazwyczaj tylko liczby globalne. O metodzie przeprowadzania badań statystycznych mamy wiadomości bardzo skąpe². Magistrat miasta Łodzi obowiązany był do oddawania bardzo częstych sprawozdań pisemnych o stanie gospodarczym miasta, popartych danymi statystycznymi, władzom wyższym, które śledziły z wielkim zainteresowaniem rozwój nowego ośrodka przemysłowego i żądały coraz to nowych materiałów. Dzięki temu posiadamy bardzo obfite materiały statystyczne z tego źródła i ta obfitość i ciągłość pozwala nam drogą porównań i analizy skontrolować wiarygodność informacji, zaś ewentualne uchybienia i odchylenia niwelują się w długim szeregu cyfr statystycznych. Wreszcie magistrat sporządzał przy różnych sposobnościach rozmaite listy specjalne pewnych zawodów np. listę kupców, krawców, tkaczy i t. p., zawierające imienny spis wszystkich osób, trudniących się danym zawodem. Te spisy są, z natury rzeczy, bardzo skrupulatne. Porównanie danych cyfrowych, zawartych w takich listach, z ogólnymi spisami daje również pierwszorzędny materiał kontrolny. Ponadto ogólne spisy magistrackie w niektórych wypadkach (np. w latach 1860 — 63) osobno wyszczególniają w każdej rubryce liczby ludności chrześcijańskiej i żydowskiej, zatem dla sprawdzenia wiarygodności cyfr, dotyczących ludności żydowskiej, może również służyć porównanie wyżej wspomnianych imiennych list kahału łódzkie-

go ze spisami magistrackimi. Takie porównanie, połączone ze szczegółową analizą statystyczną, przeprowadziliśmy dla lat 1860 — 1863 (ob. w rozdziale następnym) i dało ono wyniki pozytywne.

Obraz, który otrzymujemy na podstawie wyżej wymienionych materiałów, jest w każdym razie stosunkowo najwierniejszym i najbardziej zbliżonym do rzeczywistości odbiciem łódzkich stosunków demograficznych i gospodarczych w pierwszej połowie minionego stulecia i jeśli nawet są w nim pewne braki, to jednak musimy sobie powiedzieć, że w obecnym stanie rzeczy nie mamy żadnej możliwości uzyskania materiałów bardziej wiarygodnych i bardziej do prawdy historycznej zbliżonych niż te, na których oparliśmy niniejsze studjum.

Musimy poczynić jeszcze jedno bardzo ważne zastrzeżenie natury ogólnej. Wszelkie nasze obliczenia dotyczą ludności stałej miasta Łodzi. Dane o ludności niestałej są bardzo szczupłe i tylko w niektórych momentach niniejszej pracy będą mogły być przez nas wyzyskane³. Wszelkie statystyczne informacje w naszych źródłach, dotyczące najrozmaitszych dziedzin życia gospodarczego odnoszą się jedynie do ludności stałej. Jeśli idzie o ludność niestałą, źródła statystyczne podają co najwyżej cyfrę globalną, wyszczególniając jedynie z osobna ludność niestałą chrześcijańską i ludność niestałą żydowską. Wedle tych właśnie cyfr stosunek ludności stałej i niestałej przedstawiał się w Łodzi następująco:

W r. 1864 wynosiła cała ludność Łodzi 40 319 głów⁴ w tem: ludność stała 33 533

¹ H. Grossman: j. w. str. 5.

² Wedle informacji udzielonych mi uprzejmie przez p. Alfreda Langkansa Komisja Wojewódzka Mazowiecka przesłała już w r. 1844 naczelnikom powiatów b. Gubernji Mazowieckiej szczegółową instrukcję czyli objaśnienie do wzoru sprawozdania statystycznego. Instrukcji tych niestety nie udało się nam odnaleźć w archiwach. Również przed dokonaniem spisu statystycznego w r. 1860 przesłała Komisja Spraw Wewnętrznych burmistrzom miast „uwagi informacyjne“ (przytoczone in extenso w Opisie Statystycznym m. Łodzi w r. 1860, opublikowanym przez J. Raciborskiego w II tomie Rocznika Łódzkiego, str. 397—401), lecz są one bardzo ogólnikowe i nie zawierają prawie żadnych wskazań metodycznych. W r. 1865 przesłała Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych do magistratów wszystkich miast w Królestwie bardzo szczegółowe instrukcje, dotyczące sporządzenia wykazów mieszkańców miast, właścicieli nieruchomości i ciążących na nich obowiązków podatkowych. W tym samym roku przesłała Komisja Przychodów i Skarbu pod datą 22 sierpnia 1865 r. drukowaną instrukcję p. t. Objasnienie w jakim sposobie zebrane i ułożone być mają wiadomości o handlu, przemyśle i rzemiosłach po miastach. (Obie instrukcje znajdują się w A. A. D. m. Ł. Nr. kat. 3937). Naogół wszystkie te instrukcje mało zawierają wskazań metodycznych i przedewszystkiem instruują w jaki sposób należy wypełniać arkusze spisowe. Ponadto, nie wiemy wszak, o ile urzędnicy administracji lokalnej starali się i byli w stanie przyswoić sobie wskazania metodyczne tych instrukcji. W jednym tylko wypadku udało się nam podchwycić metodę przeprowadzania spisu przez łódzkie władze lokalne. Oto w r. 1865 Komisja Przychodów i Skarbu poleciła magistratowi m. Łodzi sporządzenie spisu statystycznego ludności miasta, obejmującego cały szereg danych gospodarczych, w ciągu 4 tygodni. Magistrat pismem z dnia 12 września 1865 r. polecił Józefowi Libiszowskiemu kancelarjowi magistratu łódzkiego, by „zaraz udał się w Cyrkuł I i II ich o d z a c o d d o m u d o m u, Spis wymagany przez władzę jak najskrupulatniej sporządził i takowy łącznie z deklaracjami przez kupców, handlarzy, właścicieli hotelów, domów zajezdnych, karczem, restauracji, traktierni, cukierni, składów trusków krajowych i szynków — co do wartości sprzedanych w ciągu roku przez nich przedmiotów podać się winniemi — najdalej w ciągu 2 tygodni magistratowi złożyć. Subjekci, kasjerowie i komisarz winni wymieniać w deklaracjach ilość pobieranej rocznie pensji.“ (W sprawie ustalenia wysokości obrotu rocznego cytowana wyżej instrukcja Komisji Przychodów i Skarbu z 22 sierpnia 1865 przewidywała: „w razie gdyby zachodziła trudność w oznaczeniu kapitału obrotowego lub gdyby rzetelność cyfr przez handlującego podanej ulegała widocznej wątpliwości, wówczas Magistrat żądać winien, aby handlujący wykazał chociażby w sposobie przybliżonym średni swój wpływ jednomiesięczny lub jednodzienny. Wpływ jednomiesięczny pomnożony przez 12, a jednodzienny pomnożony przez 300 wykaże kapitał obrotowy całoroczny.“) Także same polecenie otrzymał urzędnik B a c h y Ń s k i dla cyrkułu III, IV i V. Spis gotowy, opracowany i przepisany został potwierdzony przez władzę miejskie już w dniu 7 listopada 1865 r. A. A. D. Ł. Nr. kat. 3937.

³ Jak widzimy spis z r. 1865 — zupełnie podobny w swych rozmiarach i treści do spisów z lat ubiegłych w Łodzi — był przeprowadzony w tem 40-tysięcznym mieście przez 2 urzędników magistrackich w przeciągu kilku tygodni. Byli to podrzędni urzędnicy, nie posiadający najprawdopodobniej żadnego przygotowania naukowego do tej czynności.

⁴ Zgodnie z art. 16 dekretu Księcia Namiestnika z dnia 27 stycznia 1818 r. dokonywano corocznie obliczeń ludności wedle ksiąg ludności stałej w ciągu całego XIX wieku, począwszy od r. 1819. Obowiązek prowadzenia ksiąg ludności niestałej został wprowadzony dopiero instrukcją Rady Administracyjnej z dnia 23 listopada 1861 r. Ob. S z u l c: j. w. str. 27 — 28.

⁵ Pismo policjajstra m. Łodzi z dnia 22 kwietnia 1866 r. A. A. D. Ł. Nr. kat. 3937.

głów, t. j. 83,20%, ludność niestała 6 786 głów, t. j. 16,8%¹.

Wedle wyznań przedstawiał się jednak stosunek ludności stałej i niestałej następująco: ludność chrześcijańska 31 856 głów, w tem 26 994 ludności stałej (84,8%) i 4 862 ludności niestałej (15,2%), ludność żydowska 8 463 głów, w tem 6 539 ludności stałej (77,3%) i 1 924 ludności niestałej (22,7%).

Odsetek ludności niestałej był znacznie większy wśród żydów, aniżeli wśród chrześcijan. Zjawisko to, zaobserwowane zresztą nietylko na terenie Łodzi², świadczy o tem, że żydzi łódzcy byli elementem bardziej ruchliwym, bardziej od reszty ludności poświęcającym się zajęciom handlowym. Dalsze nasze badania nad strukturą gospodarczą ludności Łodzi potwierdzą słuszność tego wniosku.

Pierwsi Żydzi w Łodzi i ich rola w życiu gospodarczym miasta w okresie przedprzemysłowym

Od kiedy datuje się osadnictwo żydowskie w Łodzi? Kwestja to mało dotychczas zbadana i sporna. Lubo Łódź leży w okolicy, posiadającej bodaj czy nie najstarsze osiedla żydowskie w Polsce³ i znajduje się niejako na odwiecznym szlaku wędrówki żydowskiej z krajów zachodnich do Polski, nie spotykamy w aktach, dotyczących Łodzi, żadnej wzmianki o Żydach aż do wieku XVIII. Można to w ten sposób tłumaczyć, że Łódź

jako miasteczko biskupie⁴ i przytem słabo rozwinięte gospodarczo, nie była odpowiednim terenem dla osadnictwa żydowskiego⁵.

Mimo to twierdzenie, jakoby obecność pierwszych Żydów w Łodzi dała się stwierdzić dopiero w r. 1785 jest bezpodstawne⁶. Akta kapituły włocławskiej stwierdzają niezbiecie obecność Żydów w Łodzi już z początkiem XVIII wieku⁷, zaś akta „taryfły pogłównego żydowskiego”⁸ pozwalają nam odtworzyć sobie dość dokładny obraz skupienia żydowskiego w Łodzi i w najbliższych okolicach od r. 1775. Tak więc w r. 1775 mieszkała w browarze miasta Łodzi jedna rodzina żydowska, złożona z 2 osób (arendarz Joachim Zelkowicz z żoną), w r. 1778 również jedna rodzina z 3 osób (tenże arendarz z żoną i córką), zaś w Chojnach (1778) 3 rodziny żydowskie, liczące 12 osób (Abram arendarz, oraz 2 karczmarze, Hilel i Salomon, z rodzinami). Spis pogłównego z r. 1781 podaje w Łodzi jedną rodzinę żydowską z 2 osób (Józef karczmarz z żoną), w Chojnach 2 rodziny z 6 osób (Boruch i Salomon Markowicz), w Bałutach jedną rodzinę z 4 osób (Icek arendarz). Wreszcie następny spis bez daty (1784?) podaje w Łodzi: 2 rodziny z 7 osób (Szaje Abramowicz karczmarz i Lewek Jakubowicz), w Chojnach 1 rodzinę z 2 osób (Josek karczmarz) i w Bałutach jedną rodzinę z 4 osób (Salomon arendarz)⁹.

Parafjanie łódzcy, chojeńscy i bałuccy należeli do synagogi w Strykowie, względnie w Lutomierniku¹⁰.

¹ Jeszcze większą rozbieżność między liczbą ludności stałej, a liczbą ludności faktycznej w Łodzi wykazał spis ludności z r. 1897 księgi ludności m. Łodzi wykazały wtedy o 22,1% zamalę mieszkańców. St. Szulc: j. w. str. 34, uw. 2.

² Por. B. Wasilutyński. *Ludność żydowska w Królestwie Polskiem*, Warszawa, 1911, str. 30 — 31.

³ Skupienia i gminy żydowskie istnieją w Kaliszu i w okolicy, oraz w Gnieźnie i okolicy już od początku XIII stulecia. O Żydach w Koninie, Kłodawie i Łęczycy spotykamy pierwsze wzmianki w XV wieku. I. Schipper *Studia nad stosunkami gospodarczymi Żydów polskich w średniowieczu*, Lwów 1911, str. 29, 40, 133, 152 i 222.

⁴ Wyrażnego zakazu osiedlania się Żydów w Łodzi ze strony biskupów kujawskich w dokumentach nie odnaleziono. Ob. Zand: *Łódź rolnicza w Roczniku Łódzkim*, t. II.

⁵ Wprawdzie z końcem XV wieku spotykamy w aktach wzmiankę o mieszczeniu łódzkim, nazwiskiem Nicolaus Iudaeus (Mikołaj Żyd), lecz ździe tu najprawdopodobniej o imionisko lub ślad po dawnej religii rzeczzonego Mikołaja. A. Zand j. w.

⁶ Tak twierdzi w swej pracy A. Alperin: *Żydzi w Łodzi*, str. 8.

⁷ Ks. St. Muznerowski: *Przyczynek do monografii Łodzi*, Włocławek — Łódź 1922, str. 54.

⁸ Archiwum Główne w Warszawie. *Taryfły pogłównego żydowskiego*.

Taryfła pogł. żyd. z r. 1775. Akta grodzkie łączycykie Varia nr. 6. K. 33. v.

" " " " 1778 " " " " " 8. K. 21.

" " " " 1781 " " " " " 9. K. 24.

" " " " S. 2. " " " " " 12. K. 20.

⁹ Spisy pogłównego żydowskiego nie mogą być w pełni miarodajne, gdyż jak to już niejednokrotnie podkreślano w literaturze naukowej znaczna część Żydów uchylała się od tych spisów, mających na oku cele wyłącznie fiskalne. Ostatnio wykazał to na podstawie materiałów źródłowych R. Mahler: *Statystyka Żydów województwa lubelskiego w latach 1764 — 1765 w Junger Historiker*, t. II, Warszawa 1929, str. 70 — 78 i 13 — 17. Wedle Józ. Kleczyńskiego *Pogłówny Generalny w Polsce i oparte na niem popisy ludności*, Kraków, nakładem Akademii Umiejętności, 1893, w spisach ludności żydowskiej uwzględniano tylko osoby, dopiero począwszy od ukończonego 8-go roku życia. Faktyczna liczba Żydów w Łodzi i okolicy była zatem nieco większa.

¹⁰ Prawo do władzy nad Żydami łódzkimi rościły sobie wtedw² rywalizujące ze sobą gminy żydowskie w Strykowie i Lutomierniku. W r. 1775 Żydzi łódzcy zostali zaliczeni przy spisie pogłównego żydowskiego do parafji strykowski. W taryfie z tego roku znajduje się następująca uwaga, tycząca się również Żydów łódzkich: „niżej wyrażeni Arendarze na browarach i karczmarze będący, zawsze do Strykowa należeli i swoje nabożeństwa w bóżnicy Strykowskiej odprawiają”. (Archiwum Główne w Warszawie. Akta grodzkie łączycykie, Varia nr. 6. K. 33 v.). Również przy następnych spisach pogłównego zaliczono Żydów łódzkich do Strykowa. Lecz wkrótce potem uzyskuje gmina lutomiernicka od dzierżawcy klucza łódzkiego Dobięckiego, zaświadczenie i asekuracja... jako mieć chce, aby arendarze żydy mieszkające w Łodzi miasteczku.. należeli do Synagogi Lutomiernickiej i byli posłusznymi w tejże parafji swojej... Datum w Dworze Łódzkim 4 grudnia 1782. W kilka dni później (11 grudnia) starosta wolborski Kazimierz Kaszewicz z nakazu Starozakonny mieszkającym i Arendarzowi w Miasteczku Łodzi będącym, aby do Synagogi i Parafji Lutomiernickiej wedle ustaw i obrządków Prawa swego Starozakonnego należeli,“ Archiwum Skarbowe w Warszawie. Memorjały Skarbu Koronnego Nr. 42 i 44.

Ze Strykowem łączyły Łódź wogóle bardzo żywe stosunki, mimo że był dalej położony niż np. Zgierz lub Lutomiernik. (Por. A. Stebelski: *Łódź i klucze łódzki u schyłku Rzeczypospolitej*, w Roczniku Oddziału Łódzkiego Pol. Tow. Hist. Łódź 1929 — 1930, t. II, str. 87) Zależność gminy żydowskiej w Łodzi od kahału strykowskiego zachowała się pod pewnymi względami aż do r. 1811. Por. A. Alperin j. w. str. 18.

Ze spisów tych wynika jasno funkcja gospodarcza, którą spełniali wówczas mieszkańcy żydowscy Łodzi i jej najbliższej okolicy¹. Są to wyłącznie, lub prawie wyłącznie, arendarze i karczmarze. W miasteczku tego typu co Łódź, opierającym byt swych mieszkańców głównie na rolnictwie, przypadają karczmarzom żydowskim dość szerokie funkcje gospodarcze, które nie ograniczają się do wyszynku trunków, lecz ogarniają lwia część cyrkulacji handlowej miasteczka i pobliskich osad. Ciągłe zmiany nazwisk rodzin żydowskich w okresie zaledwie dziesięcioletnim dowodzą znacznej płynności tego elementu żydowskiego w Łodzi i wskazują na to, że zajęcia, którym poświęcali się Żydzi, nie popłycały chyba w tej ubogiej okolicy i nie zachęcały do stałego osiedlenia się.

Otrzymany przez nas obraz uzupełnia statystyka za r. 1793, sporządzona przez władze zaborcze: na 191 mieszkańców liczyła Łódź podówczas 11 Żydów (w samej Łodzi, bez wsi okolicznych)². Tym razem podają nam źródła już pewne zmiany w strukturze gospodarczej tej drobnej zbiorowości żydowskiej: na 11 mieszkańców żydowskich Łodzi składają się 2 rodziny rzemieślnicze — 1 garbarz i 1 krawiec. Oprócz tego była prawdopodobnie w Łodzi jeszcze trzecia rodzina żydowska, arendarza w karczmie dworskiej³. Do tego należy jeszcze doliczyć karczmarzy i arendarzy żydowskich w Chojnach i Bałutach, a otrzymamy obraz typowy, będący do pewnego stopnia miniaturową ówczesnej struktury gospodarczej żydostwa polskiego⁴.

Gdy miasteczko w ciągu najbliższych kilkunastu lat rozrasta się, gdy różniczkują się bardziej zajęcia jego mieszkańców i rozszerzają się ich potrzeby gospodarcze, zachodzą też charakterystyczne zmiany w liczbie i strukturze gospodarczej ludności żydowskiej w Łodzi.

Ogólnokrajowy spis ludności w r. 1808 wykazał w Łodzi 58 Żydów, stanowiących 13,4% ludności miasta⁵.

Sporządzony w r. 1809 przez burmistrza Łodzi spis ludności żydowskiej⁶ wykazuje już 24 rodziny żydowskie, złożone z 98 osób, nie podaje jednak ich zatrudnienia. (Poważne różnice liczbowe między spisem z r. 1808 a 1809 omówimy w następnym rozdziale). Spis z r. 1810⁷ podaje nazwiska i zawody gospodarzy (ojców rodzin) żydowskich, należących do kahału łódzkiego. Jest ich 24 (13 w Łodzi, a 11 we wsiach okolicznych), a oto ich zajęcia:

12 karczmarzy i arendarzy (z tego 8 po wsiach),

1 rolnik i szynkarz,

1 gorzelany,

1 pachciarz (w jednej ze wsi okolicznych),

4 kramarze,

3 krawcy,

1 piekarz,

2 wyrobnicy.

Dokument, z którego czerpiemy powyższe dane, nie zawiera podpisu osób, które go wykonały, ani też żadnej formuły, wskazującej na to, że akt jest zakończony. Powstaje przypuszczenie, że w posiadaniu naszym znajduje się jedna, niewykończona karta dokumentu. Za tem przemawia też liczba 13 ojców rodzin żydowskich w Łodzi, która jest stanowczo za niska. Nie wiemy wogóle, przez kogo spis został dokonany, w jakim celu i na czyje polecenie. Dlatego materiał ten nie nadaje się do szczegółowej analizy. Jest on jednak bardzo ważny, gdyż nawet jego fragmentaryczne i niepełne dane rzucają bogaty snop światła na doniosłe zmiany w łonie drobnej społeczności żydowskiej w Łodzi. Przewszystkiem rzuca się w oczy ciekawy proces dyferencjacji gospodarczej, dokonywający się wśród tej drobnej zbiorowości: arenda i szynkarstwo, które stanowiły niemal wyłączne zajęcia Żydów łódzkich prawie do końca XVIII w., ustępują miejsca innym zawodom, zajęciom handlowym i rzemiosłu. Jest to zresztą zjawisko ogólne wśród Żydów polskich,

¹ Chojny i Bałuty zostały stosunkowo bardzo późno przyłączone do Łodzi (Bałuty w r. 1916, część Chojen w 1930) lecz już znacznie wcześniej ich mieszkańcy, szczególnie żydowscy byli, ściśle związani z życiem gospodarczym Łodzi. Por. A. Stebelski: j. w. str. 82, 86.

² Stebelski: j. w. str. 93. Stebelski kwestionuje dokładność tej statystyki i oblicza rzeczywistą ludność Łodzi na 220 głów. Bielschowsky F: *Die Textilindustrie des Lodzer Rayons*, Leipzig 1912, str. 15 podaje spis z r. 1791 t. zn. przed początkiem okupacji pruskiej, znajdujący się pono w rękach prywatnych, z następującymi cyframi: 212 chrześcijan i 12 żydów w Łodzi; ludność ogólna na obszarze obejmującym Łódź dzisiejszą (r. 1912) — około 650 osób. Spis ten pokrywałby się mniej więcej z obliczeniami Stebelskiego.

³ Stebelski: j. w. str. 94 i 101.

⁴ Podług zestawień statystycznych J. Leszczyńskiego *Das jüdische Volk im Wandel der letzten 100 Jahre*, Schriften für Wirtschaft und Statistik der Juden Berlin 1928, t. I, str. 2 i 66.

⁵ H. Grossman: j. w. str. 26, 42 — 43.

⁶ A. A. D. m. Ł. Nr. kat. 3823: „Tabella wszystkich familij żydowskich, znajdujących się w Miasteczku Łodzi“, datowana z dnia 23.III 1809, sporządzona przez burmistrza m. Łodzi na polecenie podprefekta powiatu zgierskiego.

⁷ A. A. D. m. Ł. Nr. kat. 3822: „Tabella okazująca ilość gospodarzy starozakonnych do parafji kahału m. Łodzi należących podana dn. 15.X 1810.

wynik rozkładu dotychczasowego systemu gospodarki szlacheckiej na wsi, oraz celowej polityki rządu polskiego wobec szynkarzy żydowskich, wzorowanej na polityce rządów państw ościennych¹.

Z okresu lat 1810 — 1820 brak materiałów.

Na dalszy etap tej samej ewolucji wskazuje statystyka r. 1820—1821.

Statystyka w r. 1820: 271 Żydów na 767 głów ludności wogóle wskazuje na rolę, jaką odegrali Żydzi w rozwoju Łodzi i podniesieniu się jej poziomu gospodarczego: w latach upadku i zastoju nie wynosiła ludność żydowska nawet 6% — z rozwojem miasteczka podnosi się do 36% (por. tablicę 1).

Na podstawie kilku spisów statystycznych ogólnej ludności miasta Łodzi oraz ludności żydowskiej z r. 1820, 1821 i lat następnych, po dokładnej analizie materiału², możemy wytworzyć sobie obraz struktury zawodowej ludności chrześcijańskiej i żydowskiej w Łodzi w r. 1821 i roli Żydów w tym organizmie gospodarczym.

Przy porównaniu struktury zawodowej ludności żydowskiej i chrześcijańskiej rzucają się w oczy następujące dwie okoliczności: Żydzi są faktycznymi panami całego życia handlowego w Łodzi; w rzemiośle Żydzi zupełnie opanowali pewne dziedziny, wymagające mniejszego nakładu sił fizycznych, natomiast pozostali całkowicie obcy całemu szeregowi innych rzemiosł. Jeśli porównamy statystykę powyższą z poprzednimi z lat 1775 — 1810 zauważymy znaczny postęp w zróżniczkowaniu się zajęć ludności żydowskiej i silny liczbowy wzrost rzemiosła żydowskiego, które zajmuje już w życiu tej ludności tak samo poważną pozycję jak zajęcia handlowe. Również charakter ogólny miasteczka mocno się zmienił. Przeszło $\frac{1}{3}$, albo nawet połowa mieszkańców — jeśli doliczymy wyrobników i służących — to jeszcze element rolniczy, a również sprawozdanie urzęd-

Tabl. 1. Struktura zawodowa ludności łódzkiej w r. 1821

Structure professionnelle de la population de Łódź en 1821

Grupy zawodowe	Chrześcijaństwo Chrétiens	Żydzi Juifs	Groupes professionnels
I. Handel — Commerce			
Ogółem	3	23	Total
Szynkarze trunków	3	8 ^a	Cabaretiers
Kramarze	—	11 ^b	Boutiquiers
Handel towarów korzennych i wyszynk soli	—	1	Epiceries et débit de sel
Kupcy wełny	—	1	Marchands de laine
Solarze	—	2	Marchands de sel
II. Rzemiosło — Artisanat			
Ogółem	24	23	Total
Krawcy	—	9	Tailleurs
Piekarze	—	8 ^c	Boulangers
Rzeźnicy	3	2 ^d	Bouchers
Garbarze	—	3	Tanneurs
Szklarze	—	1	Vitriers
Szewcy	8	—	Cordonniers
Stolarze	2	—	Menuisiers
Stelmachy	2	—	Charrons
Kowale i ślusarze	2	—	Maréchaux ferrants et serruriers
Sitarze	2	—	Tamisiars
Cieśle	1	—	Charpentiers
Tokarze	1	—	Tourneurs
Bednarze	1	—	Tonneliers
Strycharze	1	—	Briquetiers
Młynarze	1	—	Meuniers
III. Inne zajęcia — Autres occupations			
Ogółem	124	12	Total
Osoby duchowne	1	2 ^e	Cultes
Nauczyciele	—	1	Instituteurs
Rolnicy	74	—	Agriculteurs
Wyrobnicy i służący ^f	49	9	Ouvriers - journaliers et domestiques

^a Z tych 1 zajmuje się też gorzelnictwem, 2 wyszynkiem soli, 1 handlem towarów lokciowych. ^b 4 zajmuje się obok tego wyszynkiem soli. ^c Z tych jeden zajmuje się też wyszynkiem soli. ^d Obaj zajmują się też wyszynkiem soli. ^e Jeden rabin i jeden szkolny, podany też w jednym ze spisów jako cyrulik. ^f Pod tą rubryką figurują zazwyczaj ubożsi rzemieślnicy, parobcy lub czasami ubożsi handlarze.

¹ Por. J. Leszczyński: j. w str. 1. S. Dubnow: *Die neueste Geschichte des jüdischen Volkes*. Berlin 1920, t. I. str. 60, 300, 312. F. Friedman: *Die galizischen Juden im Kampfe um ihre Gleichberechtigung*. Frankfurt n. M. 1929, str. 93—94. L. M. Wisznicer: *Projekt reformy jęwejskawa byta w Hecogstwie Warszawskom i w Carstwie Polskom*, Petersburg 1908, str. 166—172. S. Hirszhorn: *Historja Żydów w Polsce*, Warszawa 1921, str. 75—78, 86. A. Wojtkowski: *Polityka rządu pruskiego wobec Żydów polskich*, Poznań 1923, str. 5, 35 ss.

² Z lat 1819, 1820 i nast. mamy kilka spisów, zawierających niekiedy sprzeczne ze sobą dane: A. A. D. m. Ł.:

Nr. kat. 9: a Lista deklaracyjna osób do szynkowania na r. 1820, z dn. 28.XI 1819.
b Lista imienna obywateli i mieszkańców m. Łodzi z dn. 25.V 1820.

Nr. kat. 22: a Lista szynkarzy trunków krajowych i zagr. z dn. 17.VII 1820,
b Dezygnacja starozakonnych posiadających konsensa admin. na wyszynk trunków kraj. i zagr., handel i roz. maite zarobki w m. Łodzi z dn. 26.VII 1822.

Nr. kat. 3921: Opis statystyczny m. Łodzi sporządz. przez prezyd. m. Łodzi w r. 1860.

dowe, złożone w r. 1820¹, podkreśla: „głównem zajęciem mieszkańców jest rolnictwo”. Ale rzemiosło i handel odgrywają już poważną rolę, co więcej, wyżej wymienione sprawozdanie uważa wręcz za dzwignię postępu i rozwoju miasteczka „dobre jarmarki”, a zatem handel. Jako najważniejsze gałęzie handlu łódzkiego wymienia to sprawozdanie: „handel łokciowy, to jest płócien, perkalów i sukna, jakoteż bydliny na konie i bydło rogate”.

Działalność gospodarcza Żydów łódzkich obracała się jeszcze — rzecz jasna — w granicach dość szczyptych. Tak np. obliczono, że roczny obrót karczmy dworskiej w r. 1793 (której arendarzem był wtedy Żyd) sięgał do 1320 złp.², a było to wówczas najbardziej dochodowe przedsiębiorstwo w mieście. Również kapitały kupców i rzemieślników łódzkich były bardzo nieznaczne. W r. 1821, na polecenie komisarza obwodu łęczyckiego zestawienia spisu najznacniejszych kupców i rzemieślników łódzkich, posiadających powyżej 10 000 złp. majątku, odpisuje burmistrz łódzki, że „nikt z rzemieślników, kupców jako też przełożonych nad czeladzią warsztatową tak w rękodzielnach, w towarach, majątku własnego nietylko 10 000, lecz 200 złp. mających, w mieście tutejszem nie znajduje się”³. Ta odpowiedź burmistrza nie stoi jednak w żadnym stosunku do rzeczywistości. W tymże samym r. 1821 polecił bowiem dozorca miast obwodu łęczyckiego burmistrzowi sporządzić spis ludności żydowskiej. Pomędzy innymi rubrykami była w tym spisie i następująca: „ilość majątku każdej familji bydz może”. Rubrykę tę w spisie burmistrz skrupulatnie wypełnił, opierając się prawdopodobnie na informacjach, uzyskanych drogą specjalnego przesłuchania każdego żydowskiego mieszkańca z osobna, w obecności członków kahału łódzkiego i poważanych obywateli chrześcijan (taka była przynajmniej instrukcja dozorczy miast). Wedle uzyskanych tą drogą informacji majątek Żydów łódzkich przedstawiał się następująco:

2 rodziny żydowskie posiadały po 6000 złp., 2 rodziny po 2500 — 3000, 12 rodzin po 1000 — 1500, 6 po 500 — 1000, 12 po 100 — 500, 23 poniżej 100 złp., 1 rodzina żydowska nie posiadała żadnego majątku⁴.

Nie wiemy coprawda, co przez ten „majątek” rozumieć należy: czy tylko kapitały płynne, czy też majątek w inwentarzu, nieruchomościach i kapitale. W każdym razie cyfry te zdają się bardziej odpowiadać rzeczywistości. Co najwyżej można przypuszczać, że Żydzi podali raczej cyfry niższe od prawdziwych. Innym słabym śladem, mogącym dać pewne pojęcie o wielkości kapitałów żydowskich i zasięgu interesów pieniężnych w Łodzi, są transakcje kupna nieruchomości przez Żydów. Transakcyj takich w latach 1793 — 1821 notują akta łódzkie kilkanaście, sumy kupna są rozmaite, począwszy od 60 złp. aż do 2000 złp. wzwyż⁵. Najpoważniejsze były następujące transakcje: w r. 1806 kupił pewien żydowski karczmarz nieruchomość za 2200 złp., w r. 1809 dwaj współnicy Żydzi za 1776 złp., w r. 1815 kupiec Żyd za 1675 złp.

Z tego wszystkiego wywnioskować można, że majątek najzamożniejszych Żydów łódzkich, w kapitałach i towarach, nie przekraczał w każdym razie sumy kilku tysięcy złotych.

Na podstawie uzyskanego materiału można wysnuć pewne wnioski o roli Żydów w Łodzi w okresie przedprzemysłowym.

Do początków epoki pruskiej znajdujemy w Łodzi i w kilku wsiach okolicznych nieliczne rodziny żydowskich arendarzy i karczmarzy.

W pierwszym ćwierćwieczu XIX wieku znajduje się już w Łodzi znacznie większa ilość Żydów, wśród których rozpoczyna się proces dyferencjacji gospodarczej. Ze wzrostem Łodzi i jej gospodarczego znaczenia rośnie szybko ilość mieszkańców żydowskich i postępuje rażno ich dyferencjacja: opanowują oni zupełnie handel i niektóre rzemiosła.

Struktura gospodarcza Żydów u progu epoki przemysłowej zaważy w pewnym stopniu na roli Żydów łódzkich w przemyśle łódzkim. Ta ludność, stanowiąca przeszło 1/3 ogółu mieszkańców, mająca w swym ręku cały handel, jest predestynowana przedewszystkiem do zajęcia się handlową organizacją wytwórczości łódzkiej (dostawa surowców i zbyt fabrykatów); tędy też znajdzie z czasem drogę do właściwej produkcji (przemysł nakładowy). Natomiast rzemiosło żydowskie, jed-

¹ Archiwum Państwowe w Piotrkowie: Gubernja Mazowiecka, v. I. (bez sygnatury). Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne m. Łodzi w r. 1820, sporządzone przez burmistrza m. Łodzi.

² Stebelski; j. w. str. 101.

³ A.A.D. m. Ł. Nr. Kat. 3881: Raport burmistrza m. Łodzi do komisarza obwodu łęczyckiego z dn. 12.III 1821.

⁴ A.A.D. m. Ł. Nr. Kat. 3823: Tabella wszystkich Familij Żydowskich w m. Łodzi w grudniu 1821.

⁵ A. A. D. m. Ł.: Księgi wieczyste Obywatelstwa miasteczka Łodzi str. 357—358 oraz wolumina; Nr. kat. 1, 3,

nostronnie rozwinięte, na wąskim odcinku kilku zaledwie gałęzi, najbardziej od przyszłej produkcji przemysłowej odległych, nie stanowiło odpowiedniej odskoczni dla żydów łódzkich dla wzięcia bezpośredniego udziału w wytwórczości włókienniczej w pierwszych stadiach jej rozwoju.

Ruch ludności żydowskiej w Łodzi do r. 1863

Już rząd Księstwa Warszawskiego nosił się z myślą zaszczerpienia w kraju przemysłu włókienniczego zapomocą imigracji zagranicznych rzemieślników. Ale dopiero wybitnym działaczom Królestwa Polskiego danem było wcielić w życie ten plan. Wówczas zaczęła się też nowa era w życiu Łodzi. W r. 1820 została Łódź zaliczona do rzędu miast fabrycznych¹, a w końcu 1823 roku przybyli tu pierwsi tkacze ze Śląska. Odtąd rozpoczęła się niezwykle szybki rozwój miasta². Tablice 2 i 3 ilustrują nam ten rozwój, a w jego ramach również wzrost ludności żydowskiej w Łodzi.

Tabl. 2. Wzrost ludności w Łodzi do r. 1863

Accroissement de la population à Łódź

Rok Année	Ludność ogółem Population totale	Ludność żydowska — Population juive		
		liczby bezwzględne nombres absolus	w odsetkach ogółu ludności en p. c. de la population totale	przyrost w liczbach bezwzględnych accroissement en nombres absolus
1775	.	2	.	.
1778	.	3	.	.
1781	.	2	.	.
.	.	7	.	.
1793 ^a	191	11	5,7	.
1808 ^b	434	58	13,4	+ 47
1809	514 ^c	98	19,1	+ 40
1820 ^d	767	271	35,3	+ 173
1823	799	288	36,0	+ 17
1825	1 004	342	24,0	+ 54
1827 ^e	2 837	397	14,0	+ 55
1828	4 273	448	10,4	+ 51
1832	4 238	450	10,6	+ 2
1833	5 217	512	9,8	+ 62
1836	6 571	705	10,7	+ 193
1839	8 559	772	9,0	+ 67
1841	16 415	1 359	8,3	+ 587
1842	16 749	1 439	8,6	+ 80
1843	16 460	1 529	9,3	+ 90
1844	14 601	1 411	9,7	- 118

(dok. — fin)

Rok Année	Ludność ogółem Population totale	Ludność żydowska — Population juive		
		liczby bezwzględne nombres absolus	w odsetkach ogółu ludności en p. c. de la population totale	przyrost w liczbach bezwzględnych accroissement en nombres absolus
1845	14 585	1 457	10,0	+ 46
1846	14 050	1 443	10,2	- 14
1847	14 028	1 424	10,1	- 19
1848	15 058	2 067	13,7	+ 643
1849	15 067	2 060	13,7	- 7
1850	15 565	2 010	12,9	- 50
1851	18 190	2 323	12,8	+ 313
1852	18 976	2 408	12,7	+ 85
1853	21 488	2 425	11,3	+ 17
1854	23 481	2 741	11,7	+ 316
1855	24 560	2 775	11,3	+ 34
1856	24 655	2 886	11,7	+ 111
1857	26 223	3 050	11,6	+ 164
1858	29 450	4 577	15,5	+ 1 527
1859	29 450	4 577	15,5	0
1860	29 756	4 597	15,4	+ 20
1861	32 344	4 982	15,4	+ 385
1862	32 344	5 380	16,6	+ 398
1863	33 417	5 633	16,9	+ 253

^a W r. 1798 liczba ludności Łodzi wynosiła 969 osób. A. Stebelski: *Archiwalia łódzkie z okresu rządów pruskich*, Rocznik Łódzki, t. 1, str. 76.

^b Z. Lorentz: *Narodzinny Łodzi nowoczesnej*, Łódź 1926, str. 8 i A. Stebelski: *Archiwalia łódzkie z okresu rządów pruskich*, str. 76 podają liczbę mieszkańców w Łodzi w r. 1806 na 767 głów, opierając się na mylnych informacjach O. Flatta: *Opis miasta Łodzi*. Warszawa 1863, str. 47—48. Liczba ta (767 mieszk.) odnosi się nie do r. 1806, lecz do r. 1820, jak wykazuje wyżej cytowane „Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne z r. 1820” (Archiwum Piotrkowskie) oraz cały szereg innych przez nas już powyżej omówionych materiałów archiwalnych.

^c Cyfra spisu ludności z r. 1810.

^d W r. 1815 Łódź liczyła tylko 331 mieszkańców (Raport Rembierskiego z r. 1828, w wydaniu Lorentza, str. 181).

^e Dane za r. 1827 wedle Rodeckiego: *Obraz geograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*. Warszawa, 1830, cytow. przez B. Wasiuńskiego: *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*, Warszawa 1930, str. 28.

Tabl. 3. Przyrost ludności w Łodzi w poszczególnych okresach

Accroissement de la population à Łódź au cours des différentes périodes

Okresy Périodes	Ludność chrześcijańska Population chrétienne		Ludność żydowska Population juive	
	liczby bezwzględne nombres absolus	%	liczby bezwzględne nombres absolus	%
1793—1823	331	283,9	277	2618,2
1823—1850	13 044	2652,6	1 722	697,9
1850—1863	14 740	213,0	3 623	280,2

Dla skompletowania obrazu rozpoczynamy tablicę 2 od najwcześniejszych autentycznych cyfr ludności żydowskiej t. j. od r. 1775.

¹ N. Gąsiorowska: *Z dziejów przemysłu w Królestwie Polskiem. 2. Osadnictwo fabryczne*. Ekonomista, Warszawa 1922 t. 1, str. 4—6.

² F. Friedman: *Początki przemysłu w Łodzi*. Rocznik Łódzki t. III, Łódź 1933 str. 97-186. K. J. Wobłyj: *Oczerki po historii polskiej fabrycznej przemysłowości*. Kijów 1809, t. 1, str. 229—32. Z. Lorentz: *Narodzinny Łodzi nowoczesnej*, Łódź 1926, str. 17 E, Grabowski: *Skupienia miejskie w Królestwie Polskiem*. Warszawa, 1914, str. 113—114 i nast.

Cyfry dla lat 1775—1784 wzięte są z taryfy pogłównego żydowskiego, omówionej powyżej, cyfry za r. 1793 ze spisu pruskiego.

Cyfry dla lat 1808 i 1810 zaczerpnięte są ze spisów ludności, sporządzonych przez rząd Księstwa Warszawskiego. Spisów tych nie dokonano w Księstwie w formie jednolitego spisu ludności, lecz przeprowadzano je w ciągu dość długiego czasu. Np. spis ludności w 1808 r. rozpoczął się w maju i trwał do końca tegoż roku. Spis 1810 r. rozpoczął się w starych departamentach Księstwa (a więc zapewne i w Łodzi) jeszcze z końcem roku 1809. Zatem należy cyfrę 514 mieszkańców Łodzi, podaną w tym spisie, odnieść nie do r. 1810, lecz do r. 1809.

Pomiędzy liczbą Żydów wedle ogólnokrajowego spisu ludności z r. 1808, a magistracką statystyką ludności żydowskiej z r. 1809 istnieje rażąca dysproporcja. Wedle ogólnokrajowego spisu ludności z r. 1808 było w Łodzi 58 Żydów, zaś statystyka magistracka naliczyła ich w r. 1809 już 98. Przyrost 40 osób żydowskich w ciągu roku wydaje się mało prawdopodobny, zwłaszcza, że przyrost całej ludności wynosił w sumie zaledwie 80 osób. Przyjmujemy wobec tego, iż wiarygodniejszą jest cyfra statystyki magistrackiej, opierając się na następującem rozumowaniu: 1) spis ludności z r. 1808 podaje cyfrę globalną, zaś spis magistracki z r. 1809 podaje imienną listę wszystkich żydowskich mieszkańców i wymienia szczegółowo przy każdym ojcu rodziny wszystkie dokumenty osobiste, które podczas spisu musiano przedłożyć do ewidencji; 2) statystyka magistracka została sporządzona na polecenie podprefekta powiatu zgierskiego. Podprefekt wydał swe polecenie dnia 11.III 1809, a spis był już gotów dnia 23.III 1809, a zatem trwał niecałe 2 tygodnie. Natomiast spis ludności ogólnokrajowy z r. 1808 rozpoczął się w maju i trwał do końca tegoż roku; 3) należy wogóle przypuszczać, że cyfry spisu ludności z r. 1808 są, odnośnie ludności żydowskiej, niższe od liczb rzeczywistych, gdyż w całym kraju Żydzi starali się uniknąć wciągnięcia na listy wpisowe, sporządzane również dla celów wojskowych. Było to w przededniu nowej wojny i mobilizacji, do wiadomości zaś publicznej dotarły słuchy o projekcie wciągnięcia Żydów do

służby wojskowej. Wieści te wywołały panikę wśród ludności żydowskiej, co wpłynęło ujemnie na wyniki spisu ludności żydowskiej¹.

Liczby dla lat 1820—1860 czerpiemy z urzędowej tabeli statystycznej, załączonej przez prezydenta miasta Łodzi do „Opisu statystycznego m. Łodzi w r. 1860”, sporządzonego na żądanie komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych². Prezydent Traeger nie podaje źródeł, z których czerpał dane dla swego „Opisu statystycznego”. Z materiałów znajdujących się częściowo w Archiwum Akt Dawnych w Łodzi, częściowo w Archiwum Państwowem w Piotrkowie, można wpaść niekiedy na ślad tych źródeł. Tak np. liczby „Opisu statystycznego” dla r. 1820 są identyczne z danymi, zawartymi w „Opisaniu historycznym i topograficzno-statystycznym m. Łodzi” w r. 1820, sporządzonem przez burmistrza C z a r k o w s k i e g o³.

Aby stwierdzić pochodzenie innych cyfr „Opisu”, sięgnęliśmy do znajdujących się w Archiwum Akt Dawnych w Łodzi rocznych sprawozdań magistratu m. Łodzi, przesyłanych władzom wojewódzkim. Dochowały się one w archiwum w oryginałach, kopjach względnie bruljonach, ale tylko od r. 1844 to niezawsze. Zda się, że do r. 1841 magistrat składał sprawozdania nie corocznie, lecz w 2—3 letnich odstępach czasu, gdyż „Opis statystyczny” podaje dla lat poprzednich liczby w takich właśnie odstępach czasu (np. r. 1820, 1823, 1825, 1828, 1832 i t. d.). Natomiast od r. 1841 mamy już co roku nowe liczby. O sposobie zbierania danych statystycznych dla sprawozdań rocznych i terminie spisu informują źródła bardzo skąpo (ob. wyżej rozdział wstępny). Sprawozdania roczne są przeważnie datowane w listopadzie lub grudniu roku sprawozdawczego. Porównanie cyfr „Opisu” ze sprawozdaniami rocznymi, identyczność wszystkich cyfr, wskazuje na to, że „Opis” czerpał z tego źródła swe dane.

W r. 1851 i 1852 podaje „Opis” cyfry młwne: 25 882 i 26 801. Porównanie z rocznymi sprawozdaniami magistratu m. Łodzi⁴ z r. 1851 i 1852 wykazuje, że cyfry te odnoszą się do ludności miasta Łodzi wraz z 5 okolicznymi gminami wiejskimi: Chojny, Bedoń, Stoki, Sikawa i Nowo-

¹ H. Grossman: j. w., str. 17, 42—43. S. Askenazy: *Z dziejów Żydów polskich w dobie Księstwa Warszawskiego*. Kwartalnik poświęcony badaniu przeszłości Żydów w Polsce, Warszawa 1912, zes. 1, str. 11—14. D. Kandel: *Żydzi w r. 1812*, Biblioteka Warszawska Warszawa 1910 t. II zes. 1, str. 168. W. Tokarz: *Z dziejów sprawy żydowskiej za Księstwa Warszawskiego*. Kwartalnik Historyczny Lwów 1902, str. 167. Fr. hr. Skarbek: *Dzieje Księstwa Warszawskiego*. Warszawa 1897, t. II, str. 34, 1000.

² A. A. D. m. Ł. Nr. kat. 3921.

³ Arch. Państwowe w Piotrkowie: Akta Gub. Mazowieckiej t. I. bez sygnatury.

⁴ A. A. D. m. Ł. Nr. kat. 3905.

solna. W r. 1851 wynosiła ludność miasta Łodzi 18 190, a wraz z 5 wsiami 25 882; w r. 1852 wynosiła ludność Łodzi 18 976 a z okolicznymi wsiami 26 801. Na podstawie powyżej przeprowadzonego porównania skorygowaliśmy odpowiednio liczby „Opisu” w tablicy 2.

Dla r. 1858 i 1859 podaje „Opis” tę samą cyfrę. Tkwi w tem widocznie pomyłka, której niestety nie można naprawić, gdyż oryginalne sprawozdania roczne dla lat 1858 — 1859 zaginęły.

Ponieważ „Opis statystyczny” sięga tylko do r. 1860, cyfry dla lat 1861 — 1863 zaczerpnięte zostały wprost ze sprawozdań rocznych. Przytem należy zaznaczyć, że liczby ludności ogólnej na r. 1862 są identyczne z liczbami za r. 1861, co wzbudza pewne wątpliwości.

Dla skontrolowania materiałów statystyki magistrackiej, porównaliśmy je — odnośnie cyfr ludności żydowskiej — z materiałem źródłowym, zawartym w listach podatkowych, sporządzanych przez kahał łódzki. Cyfry niezupełnie zgadzają się ze sobą. Ale musimy wziąć pod uwagę, że do list kahalnych wciągano również podatników żydowskich z sąsiednich wsi (należeli oni pod względem podatkowo-religijnym do kahału łódzkiego): zazwyczaj idzie tu o kilka rodzin żydowskich, liczących co najwyżej 20 — 30 osób. Ponadto były listy kahalne sporządzane i spisywane w innych terminach, niż spisy magistrackie. To tłumaczy pewne odchylenia w obu źródłach.

Dla lepszego zobrazowania sprawy porównajmy dane liczbowe obu źródeł dla kilku rozmaitych dat:

Rok	Statystyka magistracka	Statystyka kahalna
1833	512	
1835		573
1836	705	650
1839	772	1 003
1842	1 439	1 352
1855	2 775	2 454

Poza rokiem 1839 różnice są stosunkowo nieznaczne i nie uprawniają do zbyt pesymistycznej oceny wartości źródeł.

Ruch ludności żydowskiej

Poszczególne lata rozwoju Łodzi i jej ludności żydowskiej występują bardzo wyraźnie na tle danych tablic 2 i 3.

Do r. 1792 Żydzi byli tolerowani w Łodzi wyłącznie jako arendarze i karczmarze. Od r. 1793 Łódź przechodziła trzykrotne zmiany rządów. W latach 1793 — 1806 należała do Prus, w latach 1807 — 1815 do Księstwa Warszawskiego, od r. 1815 do Królestwa Polskiego. Od r. 1792 rozpoczyna się stały wzrost Łodzi. Rząd pruski sekularyzował miasteczko, które było dotychczas własnością biskupów kujawskich i prawdopodobnie rozwój miasta i znaczny napływ ludności żydowskiej znajdują się w ścisłym związku przyczynowym z tym ważnym faktem. W ciągu następnych 30 lat (1793 — 1823) rośnie liczba mieszkańców ze 191 do 1 004, czyli o 420,5%. Lecz podczas, gdy ludność chrześcijańska wzrosła tylko o 285,5% (ze 179 do 511 osób), liczba Żydów podskoczyła z 11 do 342, to znaczy o 2 617,3%. W r. 1793 odsetek ludności żydowskiej wynosił 5,7%, w r. 1823 — bezpośrednio przed początkiem kolonizacji niemieckiej — Żydzi stanowili przeszło 1/3 ludności miasta (36%).

Lata 1823 — 1828 rozpoczynają nową epokę w życiu Łodzi. W r. 1823 rozpoczęła się imigracja zagranicznych majstrów włókienniczych do Łodzi. Podczas gdy z końcem 1823 roku było w Łodzi tylko 10 majstrów włókienniczych, liczba ich w r. 1825 dosięgła 93, w r. 1828 — 182, zaś w roku 1829 — 279. Wraz z siłami pomocniczymi i ludnością bierną wynosiła cała „ludność fabryczna i rękodzielnicza” Łodzi w r. 1828 1 979 dusz. W ciągu pięciolecia 1823 — 1828 rozwinął się w Łodzi przemysł sukienniczy, który wyprodukował w r. 1828 około 130 000 łokci sukna, z czego wysłano do Rosji 338 postawów (1 postaw = 28 do 30 łokci sukna), przedstawiających wartość około 90 000 złp. W przemyśle wełnianym łódzkim miało utrzymanie z końcem 1828 roku 385 osób. Jeszcze bardziej rozwinął się w Łodzi przemysł bawełniany i lniany: w r. 1828 wyprodukowała Łódź około 53 000 funtów przędzy bawełnianej, około 250 000 łokci wyrobów bawełnianych i półbawełnianych, oraz około 50 000 wyrobów lnianych. Z przemysłu bawełnianego i lnianego żyło w Łodzi z końcem 1828 roku 1 594 osób. Obok tkaczy ręcznych istniało w Łodzi w r. 1828 już kilka większych przedsiębiorstw scentralizowanych, poruszanych siłą wodną, a niektóre z nich — jak przedsiębiorstwa bawełny *Wendisch* a i wykończalnia wyrobów lnianych *Kopisch* a — zatrudniały setki robotników¹.

¹ F. Friedman: *Początki przemysłu w Łodzi* str. 172—180.

Wartki strumień migracji zagranicznej znajduje swe odbicie w obrazie statystycznym Łodzi. Liczba ludności miasta wzrasta w tem pięcioleciu przeszło pięciokrotnie, o 534%. Także ludność żydowska również: wzrost absolutny liczby Żydów można nawet określić, jako zadawalający (z 288 na 448), lecz jest on zupełnie bez znaczenia, jeśli zestawimy go ze wzrostem ludności nieżydowskiej. Z 3474 głów ogólnego przyrostu ludności łódzkiej przypada tylko 160 głów na ludność żydowską. Wśród imigrantów z zagranicy nie było wogóle Żydów: po pierwsze dlatego, że w krajach, z których przybywali imigranci, prawie że nie było żydowskich tkaczy lub fabrykantów, po drugie, migracja żydowskich elementów z zagranicy (z wyjątkiem właśnie elementów przemysłowych) podlegała bardzo surowym restrykcjom i ograniczeniom¹. Stosunek procentowy ludności żydowskiej i nieżydowskiej zmienił się w ciągu kilku lat radykalnie na niekorzyść Żydów: odsetek ludności żydowskiej spada do 10%.

Lecz stosunek ten nie utrzymał się i pogarsza się jeszcze bardziej na niekorzyść Żydów w latach następnych pomimo stalego wzrostu ludności żydowskiej. Tempo wzrostu ludności żydowskiej nie jest wprost w stanie dorównać szybszemu o wiele wzrostowi ludności nieżydowskiej. Przyczyna tego leży w ogólnej linii rozwoju Łodzi w tym czasie. Wzrost miasta jest w pierwszym rzędzie skutkiem świetnego rozkwitu przemysłu włókienniczego, który to właśnie ściąga do Łodzi wielkie masy rzemieślników, robotników i fabrykantów. W r. 1835 sprowadza Ludwik Geyer do swej przędzalni bawełny w Łodzi pierwszą w kraju maszynę parową; przedsiębiorstwo jego wysuwa się na czoło całego przemysłu łódzkiego i zatrudnia już w r. 1836 — 216 robotników, a w r. 1841 — 500 robotników, przy produkcji rocznej wartości 200 000 rb. sr. W r. 1840 cała łódzka produkcja włókiennicza przedstawiała wartość około 950 000 rb. sr. A w tej właśnie gałęzi produkcji Żydzi do r. 1840 żadnego prawie bezpośredniego udziału nie biorą². Te zaś zawody handlowe i rzemieślnicze, które stanowiły główne zajęcie ludności żydowskiej, nie dawały pola dla tak intensywnej i masowej

migracji, jak przemysł włókienniczy. Na migrację żydowską wpływały ponadto hamująco i inne czynniki: zaprowadzenie rewiru żydowskiego (ghetta) w Starem Mieście³ i zupełne wzbronienie Żydom zamieszkiwania w dzielnicach fabrycznych (w Nowem Mieście).

Bardzo ciekawe są cyfry dla lat 1839 — 1841. W tych latach ludność żydowska wykazuje wysoki wzrost absolutny (76%), ale mimo to odsetek Żydów w ogólnej liczbie ludności miasta obniża się jeszcze bardziej i osiąga nawet swój najniższy wogóle punkt w XIX wieku (8,3%). Przyczyną tego — bądź co bądź bardzo charakterystycznego — zjawiska było przyłączenie do Łodzi w tym czasie kilku nowych obszarów i założenie nowej dzielnicy, na skutek silnego wzrostu przemysłu łódzkiego⁴. W nowo wcielonych obszarach, zarówno jak wśród nowo osiedlonych imigrantów, znajdowało się z całą pewnością dużo więcej chrześcijan, aniżeli Żydów.

Niezmiernie doniosłym dla rozwoju Łodzi było zniesienie w r. 1842 zakazu wywozu maszyn przędzalniczych z Anglii; skutkiem tego zarządzenia na terenie Łodzi powstało kilka wielkich przędzalni (Grohmana, Landego, Moesa i Petersa) w latach 40-tych. Lecz zbyt silny ruch inwestycyjny nadprodukcja odbiły się wkrótce ujemnie na przemyśle łódzkim. Nastąpiło w latach 1843 — 1847 przesylenie rynku Królestwa wyrobami włókienniczymi, spotęgowane jeszcze przez bardzo znaczne przemysłnictwo zagranicznych towarów włóknistych, zmniejszenie się popytu, ogólną depresję i zastój, brak gotówki, bezrobocie i nędzę wśród tkaczy.

Ciężki kryzys lat 1843 — 1847 wywołał bardzo silną emigrację z Łodzi. Dane statystyczne wykazują, że ruch wychodźczy ogarnął o wiele silniej ludność chrześcijańską, aniżeli żydowską, żydowscy handlarze i rzemieślnicy nie zostali bowiem przed zastój w produkcji włókienniczej tak silnie i bezpośrednio dotknięci, jak chrześcijańscy robotnicy. Okoliczność ta wyraziła się natychmiast w znacznej poprawie odsetka ludności żydowskiej.

Natomiast dla nagłego wzrostu ludności żydowskiej w r. 1848 — przy równoczesnym

¹ K. Schweikert: *Die Baumwollindustrie Russisch-Polens* Zürich-Leipzig, 1913, str. 56. J. Kirsztot: *Prawa Żydów w Królestwie Polskiem*. Warszawa 1917, str. 115 ss.

² Por. F. Friedman: *Żydzi w łódzkim przemyśle włókienniczym w pierwszych stadiach jego rozwoju*. Rocznik Łódzki 1931. T. II str. 332 i nast.

³ K. Konarski: *Archiwalia łódzkie w Państwowem Archiwum Akt Dawnych w Warszawie*, Rocznik Łódzki, Łódź, 1928, t. I str. 93. O. Platt: *Opis m. Łodzi*, Warszawa, 1853, str. 38, 40 — 45.

⁴ E. Rosset: *Rozwój terytorjalny i ludnościowy m. Łodzi w Dzienniku Zarządu m. Łodzi rok IX. Nr. 2*. E. O. Kossman: *Rys geograficzny planu m. Łodzi w Czasopiśmie przyrodniczym Łódź*, 1930, rok IV, zeszyt V—VII, str. 179—181.

prawie zupełnym zastoju wzrostu ludności chrześcijańskiej¹ — brak odpowiedniego wytłumaczenia w znanych nam dotychczas faktach z przeszłości Łodzi².

W r. 1850 zniesiona została polsko-rosyjska granica celna, co umożliwiło wolny, bezcłowy wóz łódzkich towarów włókienniczych do Cesarstwa. Ten zwrot w rosyjskiej polityce celnej wywołał nadzwyczajne ożywienie w przemyśle łódzkim i znaczny wzrost wytwórczości. W r. 1850 ilość maszyn parowych w przedsiębiorstwach łódzkich wynosiła tylko 4, w r. 1851 podniosła się do 10. Produkcja włókiennicza łódzka wzrosła z niepełna miliona rubli w r. 1840 do 2¹/₂ — 3 milionów w r. 1860. Wraz ze wzrostem przemysłu zaznaczył się bardzo silny dopływ mas robotniczych do Łodzi. I tym razem przyrost ludności żydowskiej, wcale poważny w cyfrach bezwzględnych, niknie zupełnie wobec wzrostu ludności nieżydowskiej. W stosunku procentowym ludności chrześcijańskiej i żydowskiej następuje ponowne przesunięcie na niekorzyść Żydów.

Nadprodukcja w przemyśle łódzkim, przemysłnictwo i bankructwa firm handlowych wywołały w latach 1853 — 1854 nowy kryzys. Wielkie fabryki wstrzymały pracę, masy robotnicze i rzemieślnicze poczęły ponownie opuszczać Łódź³. I tym razem kryzys przemysłowy odbił się bardziej na ludności chrześcijańskiej, niż na żydowskiej. Żydowska ludność wykazuje nawet w latach 1853 — 1854 dalszy przyrost i jej stosunek procentowy poprawia się.

Po r. 1854 Łódź powoli dźwiga się w górę i goi rany, kryzysem zadane. Wojna krymska 1853 — 1855 przez zwiększony popyt na towary włókiennicze dla armji oraz zupełne

niemal zatamowanie dowozu zagranicznych wyrobów wskutek blokady, przyczyniła się bardzo do poprawy sytuacji przemysłu łódzkiego. Największe jednak znaczenie dla rozwoju Łodzi w tym okresie miało założenie przez Karola Sch e i b l e r a w latach 1854 — 1856 bardzo dużej przędzalni bawełny o 18 000 wrzecion i tkalni mechanicznej wyrobów bawełnianych. Punkt zwrotny w przewyciężeniu kryzysu stanowi rok 1858, który wykazuje bardzo znaczny przyrost ludności. Lecz w tym wypadku mamy do czynienia ze zjawiskiem wręcz przeciwnym, niż w latach poprzednich. Podczas gdy ogólny przyrost ludności wynosi 12,3%, przyrost ludności żydowskiej dochodzi prawie do 50%. Pośród 3227 osób przybyłych jest 1527 Żydów. Zmienia się wskutek tego również stosunek procentowy. Odsetek ludności żydowskiej podnosi się do 15,5%, a nawet do 16,9% w r. 1863 (w r. 1921 Żydzi stanowili już 34,5% ludności Łodzi). Wzrost ludności żydowskiej prześcignął zatem — w stosunku relatywnym — wzrost ludności chrześcijańskiej, a przyczyn tego należy szukać w kilku okolicznościach: po pierwsze w rozwoju bardzo ożywionego handlu⁴ i eksportu towarów do Rosji, co wpłynęło na silne zwiększenie się elementów handlowych żydowskich w mieście, po drugie w coraz silniejszym udziale Żydów (od lat 50-tych) w łódzkiej produkcji włókienniczej w charakterze rzemieślników, fabrykantów i robotników, co wywołało między innymi znaczny dopływ żydowskich sił roboczych z prowincji⁵; wreszcie ograniczenia mieszkaniowe wobec Żydów coraz bardziej traciły swą moc, coraz oględniej były stosowane, aż w końcu zostały zniesione de-

¹ H. Rosenthal: *Die Auswanderung aus Sachsen im 19 Jahrhundert*. Stuttgart 1931. Zastój w przyroście ludności chrześcijańskiej tłumaczy się ustaniem w r. 1848 imigracji z zagranicy na skutek zakazu wydanego przez rząd rosyjski. Zakaz ten tłumaczy się nietyle względami na sytuację gospodarczą i le raczej obawą rządu rosyjskiego przed zawleczeniem do Rosji przez imigrantów z zachodu idei rewolucyjnych.

² Jedną z przyczyn wzmocnienia się imigracji żydowskiej do Łodzi w latach 40-tych była zapewne następująca okoliczność: Wśród ludności żydowskiej, zamieszkałej nad granicą pruską i austriacką było wielu przemysłników-kupców i tkaczy, podobnie zresztą jak i wśród włościan. Władze walczyły przez szereg lat bezskutecznie z przemysłnictwem, które rozwijało się doskonale na tle prohibicyjnej polityki celnej rządu. Wreszcie ukazał się w r. 1843 ukaz carski, który nakazał wysiedlenie wszystkich Żydów z pasa 50-wiorstowego na granicy pruskiej i austriackiej, zostawiając żydowskim właścicielom nieruchomości termin dwuletni dla zlikwidowania swych spraw majątkowych. Ukaz wyraźnie motywował te represje koniecznością przeciwdziałania przemysłnictwu żydowskiemu. Ale zarządzenie rządu carskiego wywołało liczne petycje i zażalenia ze strony Żydów w kraju i zagranicą, liczne nieprzychylnie dla Rosji głosy prasy zagranicznej na zachodzie, ponadto okazało się ono w całej swej rozciągłości niewykonalne. Rząd rosyjski przedłużył termin wykonania ukazu na 2 lata, w rzeczywistości jednak nigdy go w życie nie wprowadzono. Zastosowano jednak indywidualne represje wobec kupców i tkaczy żydowskich, na których padło podejrzenie kontrabandy; w ten sposób wysiedlono np. wielu żydów z Częstochowy, którzy przenieśli się stamtąd po większej części do Łodzi, np. kupiec przędzy I. Zajdeman w r. 1840, w następnych latach M. Zand, A. Likjernerik, P. Landau i wielu innych, jak np. Salomon Rapaport majster profesji tkackiej, który, z powodu procesu o defraudację, otrzymał rozkaz przesiedlenia się z Częstochowy, osiadł początkowo w Ozorkowie, lecz nie znalazłszy tam pracy, przeniósł się w r. 1847 do Łodzi i tu pracował w fabryce (A. A. D. m. Ł. Nr. kat. 3884).

Nie ulega wątpliwości, że dzięki tym zarządzeniom władz rosyjskich pewna ilość żydów z miast nadgranicznych Królestwa przybyła do Łodzi w latach 40-tych, ale ta imigracja nie odbywała się wyłącznie w r. 1848 i nie znajdujemy żadnego potwierdzenia w źródłach, że w tym właśnie roku miała charakter bardziej masowy niż w latach poprzednich.

M. Philippson: *Neueste Geschichte des jüdischen Volkes*. Leipzig 1911, Bd. III, str. 21—22. S. Dubnow: *Neueste Geschichte des jüdischen Volkes*. Berlin 1920, Bd. II str. 201—202. J. Meisl: *Geschichte der Juden in Polen und Russland*. Berlin 1925, Bd. III, str. 210.

³ A. A. D. m. Ł. Nr. kat.: 3905 „...Od lat trzech nadużyłcia w przemycaniu wszelkiego rodzaju towarów doszły do tak wielkich rozmiarów, że przewidziany jest upadek zupełny fabryk w Królestwie... a ostatni cios i najbardziej szkodliwy zadały fabrykom tu- tejszym liczne bankructwa kupców, z których kilku w samej Łodzi ogłosiło swe upadłości na rsr. 120.000⁰⁰. (Notatka złożona na ręce Delegowanego z Komisji Rządowej Spraw Wewn. przez Zgromadzenie tkaczy w dniu 31.V.1854).

⁴ W r. 1850 posiadala Łódź 265 sklepów z najrozmaitszymi towarami. W r. 1860 było w Łodzi około 60 wielkich składów towarowych, których zapasy obliczano w statystyce urzędowej na 270,000 rb. sr.

⁵ F. Friedman: *Żydzi w łódzkim przemyśle* str. 340 i nast.

kretem margr. Wielopolskiego w r. 1862¹. Z drugiej zaś strony proces mechanizacji, który się rozpoczął w przemyśle łódzkim, wpłynął — w swej pierwszej fazie — prawdopodobnie hamująco na przyrwy chrczcyjankiej ludności robotniczej do Łodzi.

Łódzka gmina żydowska należała jeszcze w r. 1840 do mniejszych żydowskich zbiorowisk w Królestwie Polskim. W r. 1840 liczyła Warszawa około 37,000 Żydów, Lublin 8,500, Łódź zaś z ludnością żydowską, zaledwie 1000 głów sięgającą, znajdowała się na 62-giem kolejnem miejscu w tabeli gmin żydowskich w Królestwie, uszeregowanych według liczebności².

Ale już w r. 1860 prześcignęła Łódź liczne dziesiątki innych gmin żydowskich w Królestwie i zajęła siódme z kolei miejsce³. W r. 1897 zajmowała Łódź drugie z kolei miejsce po Warszawie i utrzymuje je do dzisiaj. Poza Ameryką i Rosją Sowiecką trudno znaleźć gdziekolwiek analogiczny przykład równie szybkiego wzrostu miejskiej ludności żydowskiej.

Z obrazu, który nam daje tablica 1, widzimy, że rola Żydów w Łodzi była szczególnie poważna w okresie przedprzemysłowym (t. j. do 1823). Odsetek ludności żydowskiej wynosił wtedy aż 36%, to zn. był nawet wyższy od przeciętnego odsetka ludności żydowskiej w miastach Królestwa. Przewiętny stosunek wynosił w r. 1808 — 27,9% Żydów w miastach Królestwa⁴. Dla lat późniejszych brak nam dla porównania ogólnych danych, posiadamy tylko cyfry z poszczególnych miast⁵.

W okresie przemysłowego rozwoju Łodzi spada odsetek Żydów znacznie poniżej przeciętnej normy. W r. 1840 stanowili Żydzi przewiętnie w miastach polskich 39,0%⁶, w Łodzi zaś około 9% lub 8,3%. W r. 1840 liczyły np.: Lublin — 59,13% Żydów, Kalwarja — 72,81%, Sochaczew — 76,82%, Łódź — 8,3%.

W r. 1843 stanowili Żydzi w miastach Królestwa 41,28% ludności miejskiej⁷, w Łodzi zaś tylko 9,2%.

Również w r. 1860 Łódź odbija pod tym względem silnie od innych miast Królestwa. Podówczas liczyły: Siedlce — 75,4% Żydów,

Lublin — 57,9%, Piotrków — 44,9%, Łódź — 15,4%.

Widzimy, że Łódź, jako miasto przemysłowe, ma o wiele słabszy odsetek ludności żydowskiej, aniżeli inne przytoczone miasta, mające charakter bardziej handlowy.

Pozostaje jeszcze porównanie Łodzi z takimi miastami, które mają podobnie jak Łódź charakter przewiędszystkiem przemysłowy. Weźmy pod uwagę następujące, dostępne nam cyfry:

W r. 1827 liczą: Pabjanice — 6,3% Żydów, Zgierz — 7,9%, Łódź — 14,0%, Aleksandrów — 16,8%, Zduńska Wola — 17,0%, Ozorków — 19,5%, Kalisz — 28,6%. W roku 1840 liczy Łódź — 8,3%, Aleksandrów — 19,3%, Zgierz — 21,2%; w r. 1856 liczy Łódź — 11,7%, Zgierz — 19,6%, Pabjanice — 17,2%, Zduńska Wola — 26,4%, Konstantynów — 21,0%, Aleksandrów — 27,7%, Kalisz — 35,2%, Tomaszów Rawski — 36,6%, Ozorków — 49,6%; w r. 1860 liczy Łódź — 15,4%, Zgierz — 17,8%, Kalisz — 25,6%.

A zatem prawie wszystkie miasta przemysłowe wykazują odsetek Żydów niższy od przewiętnego.

Lecz i w tym szeregu stoi Łódź — z wyjątkiem r. 1827 — na pierwszym miejscu, t. j. wykazuje najmniejszy odsetek Żydów. Poprzednie nasze wywody statystyczne tłumaczą w pewnej mierze przyczyny tego zjawiska.

Z kwantytatywnie dość małej „wagi” Żydów w Łodzi nie należy jednak wyciągać zbyt pochopnych wniosków o nieznacznej ich roli w życiu gospodarczem miasta. Wpływ Żydów na życie gospodarcze miasta nie stoi w żadnym stosunku do ich nieznacznej procentowej relacji. Jak to w dalszych rozdziałach wykażemy, wpływ ich rozciągał się nietylko na handlową sferę działalności, lecz zaważył mocno na całym rozwoju gospodarczym miasta.

Struktura zawodowa ludności żydowskiej w latach 1820 — 1863

Pogląd ogólny na strukturę zawodową ludności żydowskiej w Łodzi daje tablica 4.

¹ Archiwum Akt Dawnych w Warszawie: Akta Komisji Rządowej Spraw Wewn. Nr. kat. 1325 i 1328. Zamieszkiwania Żydów.

² Tabela ta przytoczona przez W. Dubnowa; *Die Juden in der russischen ethnographischen Literatur*, w *Schriften für Wirtschaft u. Statistik der Juden* Berlin. 1928, t. I, str. 92 jest — zdaje się — pólurzędowem opracowaniem oficjalnych materiałów statystycznych. Dziwnym trafem Łódź jest zupełnie pominięta w tej tabeli.

³ Według tabeli największych gmin żydowskich w Królestwie, ogłoszonej w czasopiśmie warszawkiem *Jutrzenka* Nr. 14 z dnia 4.IV 1862.

⁴ H. Grossman: j. w. str. 25.

⁵ W r. 1810 odsetek żydów wynosił w Warszawie 18%, w Poznaniu 28%, w Kaliszu 31%. Ob. Tokarz j. w. str. 268. W Łodzi wynosił odsetek Żydów w r. 1810 — 18%.

⁶ W. Dubnow: j. w. str. 92.

⁷ E. Frenk: *Zahl und Berufsgliederung der Juden im Koenigreich Polen*, w „*Blätter für Demographie, Statistik und Wirtschaft der Juden*, Berlin, 1923, Nr. 3, str. 188.

Tabl. 4. Struktura zawodowa ludności żydowskiej w latach 1820 — 1863
Structure professionnelle de la population juive dans les années 1820 — 1863

Grupy zawodowe	1820		1830		1842		1850		1855		1861		Groupes professionnels
	liczba nom- bre	%	liczba nom- bre	%	liczba nom- bre	%	liczba nom- bre	%	liczba nom- bre	%	liczba nom- bre	%	
Ogółem	59	100,0	98	100,0	259	100,0	372	100,0	599	100,0	803	100,0	Total
Handel	23	39,0	21	21,4	78	30,1	142	38,2	214	35,7	359	44,8	Commerce
Przemysł i rzemiosło	23	39,0	36	36,7	93	36,0	140	37,6	211	35,2	265	33,0	Industrie et artisanat
Wolne zawody	2	3,4	5	5,1	19	7,3	16	4,3	45	7,5	22	2,7	Professions libérales
Osoby duchowne	1	1,7	—	—	7	2,7	4	1,1	10	1,7	—	—	Cultes
Wyrobnicy i służący	9	15,2	10	10,2	50	19,3	54	14,5	91	15,2	87	10,8	Journaliers et domestiques
Woźnicy	—	—	1	1,1	—	—	14	3,8	24	4,0	38	4,7	Voituriers
Inne zajęcia	1	1,7	25	25,5	12	4,6	2	0,5	4	0,7	32	4,0	Autres occupations

Dla zestawienia niniejszej tabeli oraz dla dalszych statystycznych badań nad strukturą zawodową Żydów łódzkich posługiwaliśmy się następującymi źródłami:

1) Listy składki bożniczej, ułożone przez Dozór Bożniczy m. Łodzi z 30.XI 1825, 8.I 1830, 26.VIII 1833, 11.XI 1837, 17.VIII 1838, 1.X 1842, 8.III 1850, 28.II 1855 i 19.XII 1861¹.

2) Listy podatku rekrutowego, ułożone przez Dozór Bożniczy, z dnia 1.X 1835, 10.IX 1836, 1.X 1837, 7.X 1838, 22.IX 1839, 19.X 1842².

Dane liczbowe zawarte w obu źródłach są prawie zupełnie zgodne, jak na to wskazuje np. następujące porównanie.

rok	statystyka składek bożniczych	statystyka podatku rekrutowego
1837	136 płatników	136 płatników
1838	158 „	144 „
1842	259 „	266 „

Jak już wyżej wspomnieliśmy, były wszystkie listy Dozoru Bożniczego prowadzone imiennie. Zestawiali je każdorazowo Starsi Dozoru Bożniczego wraz z rabinem, przy współudziale kilku poważniejszych obywateli gminy żydowskiej, potwierdzały następnie wiarygodność list władze miejskie (na listach widnieją przeważnie podpisy burmistrza i kilku ławników), wreszcie zatwierdzały je władze powiatowe i wojewódzkie. Wszystkie przez nas badane listy (zachowane w archiwum w kopjach lub bruljonach) noszą podpisy starszych kahalnych i władz municypalnych, niektóre również podpisy władz powiatowych i wojewódzkich.

Zanim przystąpimy do wykorzystania danych liczbowych tablicy 4, należy je poddać ścisłej analizie i krytyce źródłowej. Największe wątpliwości budzą się przy rozbiórce krytycznym dwóch zwłaszcza rubryk: wyrobnicy i żebracy. Obie te rubryki obfitują w jak najdziwniejsze przeskokki w ciągu badanego przez nas czasokresu.

Rok	Wyrobnicy		Żebracy	
	ogółem	w % żydowskiej ludności czynnej	ogółem	w % żydowskiej ludności czynnej
1820	9	15,2	—	—
1825	22	36,1	—	—
1830	10	10,2	19	19,2
1833	3	2,9	9	8,8
1835	27	22,9	25	21,2
1836	21	16,1	7	5,4
1837	14	10,3	28	20,6
1839	31	14,3	9	4,1
1842	49	18,9	—	—
1850	51	13,5	—	—
1855	91	15,5	—	—
1861	87	10,8	—	—

Dowolność tych cyfr rzuca się w oczy. Jeśli mimo to zajmiemy się ich analizą krytyczną, to uczynimy to dla przyczyn natury ogólnej. W bardzo wielu bowiem pracach statystycznych o ludności żydowskiej w XIX wieku spotykamy takie niebywale duże i wyolbrzymione cyfry żydowskich wyrobników i żebraków. Zbadanie tego zjawiska posiada zatem ogólne znaczenie naukowe.

Otóż ścisła analiza wykazała nam, że do rubryki wyrobników i żebraków wpisywano wielu niezamożnych handlarzy i rzemieślników, oraz ludzi, żyjących z niepewnych i nie-

¹ A. A. D. m. Ł. Nr. kat. 5399, 5436, 5436-a, 5472, 5496.

² A. A. D. m. Ł. Nr. kat. 7340.

stałych zarobków, celem zwolnienia ich od podatków. Ponieważ listy podatkowe były prowadzone imiennie, mogliśmy stwierdzić drogą porównania, że te same osoby, które występują raz jako niezamożni wyrobnicy lub żebracy, innym razem są wymieniane jako rzemieślnicy, handlarze, a nawet jako właściciele domu¹. Okoliczność ta nie uszła zresztą uwadze władz, które w drodze urzędowej zwróciły Dozorowi Bożniczemu uwagę na zbyt znaczną liczbę osób, zwolnionych od podatku w jego listach podatkowych.

Wobec tego obie rubryki: wyrobników i żebraków, posiadają dla nas znaczenie przede wszystkim negatywne: zależnie od ich stosunku procentowego w liczbie całej zawodowo czynnej ludności żydowskiej możemy ustalać stopień dokładności i prawdopodobieństwa tej statystyki dla poszczególnych lat. Tak np. uważamy za najmniej wiarogodne dane statystyczne za r. 1835, bowiem w tym roku liczba wyrobników i żebraków wynosi aż 44,1% całej żydowskiej ludności czynnej. Natomiast, począwszy od r. 1839 dane statystyczne są coraz dokładniejsze, gdyż od tego czasu zmniejsza się w listach podatkowych coraz bardziej odsetek wyrobników i opada w r. 1861 do niespełna 11% (rubryka żebraków znikła już zupełnie). Ten znacznie zmniejszony odsetek wyrobników w latach późniejszych (11 — 15%) zawiera zresztą w sobie już pewną liczbę rzeczywistych wyrobników, w związku z postępami różniczkowania zawodowego i społecznego wśród ludności żydowskiej.

Dla zbadania uwarstwienia społeczno-gospodarczego ludności żydowskiej w Łodzi obie rubryki wyrobników i żebraków — z wyżej przytoczonych powodów — również służyć nie mogą i dla tego celu posługiwać się będziemy innymi, pewniejszymi materiałami (ob. rozdział ostatni).

Powyżej wypowiedziane zastrzeżenia stosują się również do rubryk: przy rodzicach i bez podanego zawodu. Obie te rubryki musimy wyeliminować z kręgu naszych rozważań statystycznych, jako niepewne i mało wartościowe. Są one zresztą bardzo ubogie pod względem cyfr.

Podobnie małą wartość posiada rubryka:

właściciele domów. Po zbadaniu źródeł doszliśmy bowiem do wniosku, że jako właściciele domów notowała statystyka kahalna tylko takich ludzi, którzy poza tym nie posiadali żadnego innego stałego źródła zarobkowania, albo takich, u których z najrozmaitszych przyczyn nie chciano wziąć za podstawę klasyfikacji podatkowej ich zawodu, lecz właśnie ich własność nieruchomości. Dlatego rubryka ta jest w listach podatkowych bardzo niekompletna. Dla uzupełnienia więc tych fragmentarycznych i wątpliwych wiadomości, dostarczonych w tej dziedzinie przez statystykę kahalną, przytaczamy poniżej dane statystyczne o żydowskich właścicielach nieruchomości wedle innych materiałów archiwalnych²:

W r. 1810 posiadali Żydzi w Łodzi 7 domów, w r. 1818 — 15 domów i 2 gorzelnie, w 1820 — 16 domów, 4 gorzelnie i 1 plac niezabudowany (należące do 15 właścicieli Żydów), w 1826 — 21 domów (należących do 17 właścicieli Żydów), oraz 14 posesyj miejskich niezabudowanych, należących do prywatnych właścicieli i instytucji żydowskich. Wartość tych 21 domów żydowskich została w protokole urzędowym podana na 20 950 złp., stanowiła zaś 6,7% ogólnej wartości wszystkich domów łódzkich, podanej na 311 300 złp. W ogólnej liczbie 166 domów w Łodzi stanowiło 21 domów żydowskich 12%. W r. 1849 posiadali Żydzi w Łodzi 51 domów na ogólną ilość 957, t. j. 5,3%, w r. 1856 — 62 domy, na ogólną ilość 1253, t. j. 4,9%, w r. 1864 — 129 domów na ogólną ilość 1 234, t. j. 10,4%.

Również rubryka: szynkarze soli, wymaga uzupełnień. Lista podatników kahalnych wymienia w r. 1820 — 2 szynkarzy soli, a w r. 1830 — 4, potem znikają oni z tej listy zupełnie. Otóż inne źródła archiwalne podają nam zupełnie odmienne dane. Wedle tych źródeł było w Łodzi³: w r. 1808 — 7 szynkarzy soli żydów, w 1818 — 11, w 1820 — 15, w 1834 — 18 żydów i 9 chrześcijan, w 1861 — 40 żydów.

Tak wielka rozbieżność i pozorna sprzeczność w liczbach statystyki kahalnej i magistrackich listach podatkowych tłumaczy się następującymi okolicznościami: wyszynk soli nie był w znacznej większości wypadków samodzielną gałęzią handlu, lecz był uprawiany, jako gałąź poboczna przez han-

¹ Np. Mosiek Pilgrim podany jest w liście podatkowej z r. 1830 jako wyrobnik. Tymczasem Pilgrym był dość dobrze sytuowanym kupcem. Lista podatkowa za r. 1844 podaje go jako kramarza i właściciela domu. A. A. D. m. Ł. Nr. kat. 140.

² A. A. D. m. Ł. Nr. kat. 1, 29, 3902, 3904, 3937.

³ A. A. D. m. Ł. Nr. kat. 9, 3819, 3821.

dlarzy i kramarzy, handlujących rozmaitemi artykułami spożywczymi, a czasami stanowił również źródło pobocznego zarobku i w innych zawodach, np. u rzeźników i piekarzy (porównaj strukturę zawodową z r. 1821, str. 467), dlatego też szynkarze soli nie mogą być w komplecie wykazani w listach kahalnych, gdyż wchłaniają ich tam inne rubryki (handlarzy i rzemieślników).

Rubryka: handlarze, sprawa również niemałe trudności; cyfry tej rubryki skaczą w sposób zupełnie dowolny z roku na rok. Przyczyna leży w tem, że w listach kahalnych raz określano wszystkie elementy kupieckie ogólnym mianownikiem handlarzy, innym razem (np. w r. 1842) wymieniano bardzo szczegółowo u każdego podatnika jego specjalną gałąź handlu i nikogo wogóle nie określano ogólnym mianem handlarzy (ogólna rubryka: handlarze w danym wypadku znika zupełnie).

Tę samą płynność wykazują rubryki: pośrednicy (faktorzy) i kramarze. Klasyfikacja tych zawodów wogóle nie jest przeprowadzona konsekwentnie: raz bywa ktoś wykazany jako faktor lub kramarz, a już w następnym roku figuruje pod ogólnym mianem handlarza. Dlatego posiada dla nas znaczenie tylko ogólna suma wszystkich kramarzy, faktorów i handlarzy, bo w tej sumie globalnej znoszą się i niwelują przeciwieństwa i sprzeczności każdej z tych rubryk z osobna.

Do rubryki: kupcy, powrócimy jeszcze w dalszym toku naszych rozważań.

Rubryka: kapitałści, zawierać winna — wedle potocznej mowy owego czasu — lichwiarzy.

W naszych materiałach statystycznych mamy tylko jednorazową wzmiankę o lichwiarzach. Wzmianka ta ma zatem charakter przypadkowy i nie posiada dla nas żadnej realnej wartości. W Łodzi jednak napewno istnieli w owym czasie lichwiarze żydowscy. Zawód ten nie stanowił prawdopodobnie ich jedynej zajęcia, względnie nie był klasyfikowany jako zajęcie główne.

Rubryki: woźnice (furmanj) i strażnicy, znikają w listach kahalnych nagle na szereg lat. Prawdopodobnie zostali oni wniesieni jako wyrobnicy lub żebracy celem zwolnienia ich od podatków.

Niezupełna jest też rubryka urzędników gminnych i osób duchownych. Ponieważ osoby te były zwolnione od podatków kahalnych,

nie kładziono zbyt wielkiej wagi na skrupulatne wnoszenie ich na listę podatników.

Kręgosłup czynnej ludności żydowskiej tworzą zatem dwie wielkie grupy zawodowe: 1) handel i pośrednictwo, 2) rzemiosło i przemysł. Do tego dochodzi jeszcze stosunkowo nieliczna grupa, obejmująca służbę publiczną i zawody duchowne. Obie pozostałe grupy: wyrobników i żebraków, oraz bez określonego zajęcia, musimy wyeliminować z dalszych rozważań, z powodów wyżej wyłuszczonej. Gdyby było możliwym wydobyć na światło dzienne prawdziwe oblicze zawodowe tych „wyrobników i żebraków“, wtedy dałoby się najprawdopodobniej lwia ich część zaliczyć do trzech pierwszych grup zawodowych. Ponieważ jednak tej możliwości nie mamy, tedy musimy się z tem liczyć, że każda z trzech pierwszych grup zawodowych zawiera pewne — nieznanne nam dokładniej — braki.

Handel i pośrednictwo

Liczba osób, zajmujących się handlem i pośrednictwem, jest stosunkowo bardzo wysoka i wynosi często ponad $\frac{1}{3}$ wszystkich zawodowo czynnych Żydów. Od 1842 r. rozpoczyna się nawet stały wzrost odsetka czynnych w handlu i pośrednictwie, który w r. 1861 wynosi już prawie 50% całej czynnej ludności żydowskiej. Ten wzrost elementów handlowych, przy tendencji spadkowej w innych grupach zawodowych, jest charakterystyczny dla rozwoju gospodarczego żydostwa łódzkiego.

Zajmijmy się analizą poszczególnych składników grupy handel i pośrednictwo.

Szynkarze. Do r. 1825 stanowią oni bardzo znaczny i liczebno silny odłam w grupie handel i pośrednictwo. W r. 1825 stanowili szynkarze połowę wszystkich żydowskich elementów handlowych. Od tego czasu rozpoczyna się znaczny spadek, będący wynikiem zakazu szynkowania dla Żydów i coraz bardziej konsekwentnej i stanowczej polityki rządu w tym kierunku (por. wyżej str. 465 i następne). Jeśli w późniejszych latach doliczymy do tej grupy nawet traktjerników — a można to tylko uczynić w drodze dość dowolnej i szerokiej interpretacji — to mimo to grupa ta wynosi u schyłku lat trzydziestych nie więcej jak 10% zawodowo czynnych Żydów.

Handlarze, kramarze i faktorzy. Najczęściej osoby handlujące określała

statystyka kahalna ogólnem mianem handlarzy, a tylko bardzo rzadko wymieniała węższą gałąź ich specjalności handlowej. Zresztą tej specyfikacji nie przeprowadzano prawie nigdy konsekwentnie. Tak np. faktorzy żydowscy są raz wymieniani pojedynczo lub w drobnych ilościach (w latach 1839, 1842, 1850) i w konsekwencji otrzymujemy cyfry: 1,4 i 6 faktorów, innym zaś razem występują w listach kahalnych masowo (1855, 1861) i wówczas otrzymujemy zupełnie różne od poprzednich cyfry: 56 i 47 faktorów. Tę dysproporcję można jedynie w ten sposób wytłumaczyć, że w poprzednich latach lwia część faktorów została w statystyce kahalnej określona ogólnem mianem handlarzy albo może i wyrobników. Tylko w r. 1842 zostały w statystyce kahalnej wszystkie osoby, trudniące się handlem i pośrednictwem, konsekwentnie i ściśle określone wedle swej specjalności. Dzięki temu możemy odtworzyć sobie następujący dokładny obraz rozmaitych zajęć handlowych żydowskich w Łodzi w r. 1842:

handlarze towarów sukiennych, baściku, towarów łokciowych i tasiemek	39
handlarze artykułów spożywczych	15
kramarze i przekupnie	5
handlarze skór	5
handlarze żelaza, mydła, puchu i inni	7
faktorzy	4
szynkarze	3
pachciarze	1
księgowi (buchalterzy)	4
Razem	83

A zatem prawie połowa handlarzy żydowskich żyła z handlu towarami włókienniczymi, to znaczy nie z handlu, zaspokajającego potrzeby miejscowe, lecz z handlu głównie eksportowego, opartego na łódzkiej produkcji przemysłowej (do tej grupy należałoby zresztą zaliczyć i buchalterów). Mała liczba faktorów nasuwa przypuszczenie, że większość osób tego zawodu ukrywa się w r. 1842 w rubryce wyrobników.

Inną, ciekawą niezmiernie specyfikację handlu żydowskiego w Łodzi, przeprowadzoną z innego zupełnie punktu widzenia, daje nam statystyka z lat 1860 — 1862, wykonana przez łódzkie władze municypalne. Statystyka ta daje nam ponadto możliwość porównania żydowskich i chrześcijańskich elementów handlujących.

Poniżej podajemy dane tej statystyki za r. 1862:

	Chrześcijanie	Żydzi
kupcy prowadzący handel zagraniczny	25	45
" " " krajowy	16	40
kramarze	12	21
przekupnie	21	31
tandeciarze ^a	—	5
faktorzy	—	72
komisanci kupieccy	1	2
handlarze drzewem	3	2
" szkłem	2	3
" zbożem	—	1
handlarze świec łojowych	50	75
księgarze	3	1
dystrybutorzy tabaczeni (tabaki i tytoniu)	36	6
kolektorowie loterii	—	3
szynkarze soli	65	45
szynkarze wódki	65	2
traktjernicy	—	10
właściciele kawiarni (utrzymujący kawiarnie)	—	10
oberżysty	8	3
dzierżawcy domów	85	7
" młynów	7	1
pachciarze krów	—	4
kapitałiści i lichwiarze	3	1
Razem	402	390

^a Cyfrę tandeciarzy podajemy wedle statystyki z r. 1860 i 1861. Statystyka z r. 1862 tandeciarzy nie wymienia.

Jakkolwiek liczba elementów handlujących wśród żydów i chrześcijan wydaje się napozór niemalże równa, różnica wewnętrznej struktury zawodowej i roli, jaką odgrywa element handlowy u obu odłamów ludności, jest olbrzymia. U żydów bowiem 390 osób handlujących przypada na 1529 osób czynnych zawodowo wogóle, co stanowi 25,5⁰/₀; u chrześcijan natomiast 402 osoby handlujące przypadają na 12 051 osób czynnych zawodowo, to znaczy stanowią zaledwie 3,3⁰/₀ całej ludności czynnej. Na tle specyfikacji w poszczególnych gałęziach handlu i pośrednictwa występują również charakterystyczne różnice między ludnością żydowską i nieżydowską. Wyłącznie przez żydów jest opanowane faktorstwo, handel tandetą, kawiarnie i traktjernie (natomiast wśród oberżystów przeważają chrześcijanie). Żydzi mają znaczną przewagę w handlu krajowym i zagranicznym (eksport towarów włókienniczych w Królestwie i do Rosji?), oraz jako kramarze i przekupnie. Wyszynk wódki, niegdyś zajęcie par excellence żydowskie, znajduje się prawie zupełnie w ręku chrześcijan, podobnie też sprzedaż tytoniu i tabaki. Chrześcijanie mają również znaczną przewagę w wyszynku soli, dzierżawie domów i młynów.

Kupcy. Ta nomenklatura występuje w naszych źródłach dopiero z początkiem lat 50-tych i odnosi się tylko do zamożnych jednostek, które zostały przyjęte do nowo zało-

zonego w r. 1849 w Łodzi Zgromadzenia Kupców. Wedle ksiąg Zgromadzenia Kupców i innych źródeł archiwalnych należało do gildy kupieckiej¹: w r. 1850 — 17 kupców, w r. 1856 — 37 kupców, w tem 20 Żydów, w r. 1861 — 48 kupców, w tem 38 Żydów.

Są to, jak się przekonywamy z porównania cyfr, liczby wyższe aniżeli te, które podaje statystyka kahalna (w 1856 r. — 8 kupców żydowskich, w 1861 r. — 13). Zapewne większą część kupców żydowskich podawano w listach podatkowych kahału jako handlarzy, by móc ich zaliczyć do niższej klasy podatkowej.

Do grupy: handel i pośrednictwo, zaliczyliśmy również te osoby, których czynności zawodowe mają charakter handlowy (kapitałisci, kolektorzy i dystrybutorzy, dzierżawcy) oraz osoby, które czerpią utrzymanie z rozmaitych zajęć pomocniczych w handlu. Żadna z tych grup nie stanowi poważniejszego odsetka wśród żydowskiej ludności czynnej: jako nieco liczniejsza grupa wysuwają się jedynie od lat pięćdziesiątych księgowi (buchalterzy).

Rzemiosło i przemysł

Odsetek żydowskich elementów pracujących fizycznie utrzymuje się dość stale na poziomie 35—40% (wyjawszy niepewną statystykę 1835 r.) i wykazuje tylko nieznaczne odchylenia od tej normy. Gospodarczy rozwój ludności żydowskiej w Łodzi i jej postępująca dyferencjacja nie przyniosły za sobą wyrażającego się w stosunkach liczebnych relatywnego wzrostu żydowskich pracowników fizycznych kosztem elementów handlujących. Najsilniejszą grupą zawodową wśród żydowskich pracowników fizycznych stanowiła grupa p r z e m y ś l u o d z i e ż o w e g o (krawcy, szewcy, kuśnierze i czapnicy, szmuklerzy, rękawicznicy).

Grupa ta liczyła:

R o k	Ogółem Żydów zatrudnionych w przemyśle odzieżowym	Na 100 Żydów było zatrudnionych w przemyśle odzieżowym
1820	9	37
1830	20	51
1842	56	57
1850	76	47
1855	100	44
1861	120	39

Jakkolwiek operujemy tu tylko bardzo drobnymi liczbami, mimoto uważaliśmy za konieczne zobrazować te liczby w stosunku procentowym, bo liczby absolutne są nic niemówiące, a nawet mogą wprowadzić w błąd przy ciągłym, bardzo silnym i bardzo nierównym wzroście ludności żydowskiej w Łodzi (np. jak zupełnie różne są cyfry dla r. 1820 i 1861 w liczbach absolutnych, a jak podobne w proporcji relatywnej).

Widzimy z naszego zestawienia, że udział Żydów w przemyśle odzieżowym stale rośnie. Ale procentowa przewaga tej grupy wśród ludności czynnej żydowskiej osiąga swój punkt kulminacyjny w r. 1842, a potem opada na korzyść innych grup żydowskich pracowników fizycznych.

Czołowe miejsce w przemyśle odzieżowym u Żydów zajmuje k r a w i e c t w o. Do r. 1861 stanowili krawcy najsilniejszą grupę wśród wszystkich żydowskich elementów rzemieślniczych. Czasami liczba krawców dochodziła nawet do 50% całej żydowskiej ludności rzemieślniczej (np. w r. 1836 — 19 krawców na 33 żydowskich rzemieślników wogóle, w 1842 — 40 krawców na 99 żydowskich rzemieślników). Ta silna przewaga zawodu krawieckiego u Żydów jest zresztą zjawiskiem typowym nie tylko dla Łodzi, ale i dla wielu innych środowisk².

Początkowo było krawiectwo w Łodzi wogóle zmonopolizowane w rękach żydowskich (mniej więcej do r. 1810). Później zaczęli stopniowo pojawiać się krawcy chrześcijanie, Polacy lub imigranci niemieccy. Ale jeszcze do lat 60-tych Żydzi mieli bardzo silną przewagę w tym fachu. Również wśród czeladzi krawieckiej odgrywali Żydzi rolę bardzo poważną, czasami nawet kierowniczą jak np. w czasie buntu czeladzi krawieckiej w r. 1828³. W latach 40-tych założyło kilku krawców żydowskich potajemny cech żydowski, działający poza obrębem oficjalnego Zgromadzenia Krawców m. Łodzi. Wkrótce jednak władze wykryły — z powodu denuncjacji — ten potajemny cech i po dłuższych dochodzeniach rozwiązały go. W latach 50-ch i 60-tych począł się rozwijać w Łodzi — podobnie jak nieco później w sąsiednich Brzezinach — przemysł konfekcji krawieckiej, a inicjatywa w tym kierunku

¹ A. A. D. m. Ł. Nr. kat. 2398 a, 2398, 2391 oraz Księgi Zgromadzenia Kupców.

² Por. J. Leszczyński *Das jüdische Volk im Wandel der letzten 100 Jahre*, str. 67 ss.

³ Por. F. Friedman *A socialist konflikt in Łodz unhojb dem XIX Jahrhundert*, w „Iwo-Bleter”, Wilno 1931, tom II, zeszyt 1—2.

wyszła od żydowskich rzemieślników i kupców¹.

Drugą co do wielkości grupę stanowił początkowo przemysł spożywczy (piekarze, rzeźnicy, młynarze, piernikarze). W przemyśle tym było zatrudnionych:

R o k	Ogółem Żydów zatrudnionych w przemyśle spożywczym	Na 100 Żydów było zatrudnionych w przemyśle spożywczym
1820	10	42
1830	8	21
1842	8	8
1850	15	10
1855	19	9
1861	28	10

Obserwujemy w tej grupie szybki spadek w latach 1820 — 1842. Od lat 40-tych ustala się odsetek Żydów zatrudnionych w tej dziedzinie w wysokości około 10⁰%. Lecz i z tych 10% stanowią przeważną część rzeźnicy, t. j. zawód, który naskutek przepisów rytualnych religii żydowskiej musi być skoncentrowany w rękach żydowskich.

Reasumując, możemy stwierdzić, że odsetek osób, zatrudnionych w przemyśle spożywczym, jest wśród rzemieślniczej ludności żydowskiej minimalny. W tym wypadku odbiega struktura gospodarcza żydostwa łódzkiego zupełnie od ogólnego, typowego uwarstwienia żydowskiej ludności czynnej w innych miejscowościach.

Przemysł metalowy. Jest to grupa zawodowa, do której Żydzi stosunkowo późno znaleźli dostęp i to w nieznacznej ilości. Dopiero w r. 1850 spotykamy pierwszego żydowskiego kasiarza i mosiężnika, a w r. 1861 pierwszego ślusarza i kowala. Wcześniej natomiast i w większej liczbie spotykamy Żydów jako blacharzy (od 1830), szpilkarzy (od 1837) i w obróbce metali szlachetnych (złotnicy od r. 1839, zegarmistrze od r. 1850).

Jak widzimy, zwłaszcza zawody cięższe, wymagające więcej siły i wysiłku fizycznego, pojawiają się u Żydów dopiero w latach 50-tych. Cyfrowo wyraża się odsetek Żydów, czynnych w całym przemyśle metalowym, w bardzo skromnych liczbach, dopiero w r. 1861 osiąga on cyfrę 18 osób, t. j. 6,1⁰% wszystkich żydowskich pracowników fizycznych.

Przemysł włókienniczy. O udziale Żydów w przemyśle włókienniczym opublikowaliśmy osobną obszerniejszą pracę, do której odsyłamy po dalsze szczegóły². W niniejszej pracy zadowolimy się szkieletowym zarysem.

Rozwój udziału Żydów w przemyśle włókienniczym ilustrują następujące cyfry: od r. 1835 spotykamy w Łodzi pierwszych Żydów waciarzy, od r. 1836 pierwszych tasiemkarzy, od 1837 drukarzy, od 1842 farbiarza i tkaczy.

A więc pierwsze kroki w tej gałęzi produkcji poczynili Żydzi dopiero około 1835 r. Wprzód znaleźli zajęcie w dziale przeróbki odpadków (waciarstwo), potem w jednej z gałęzi pobocznych (tasiemkarstwo), i w dwóch gałęziach pomocniczych (drukowanie i farbowanie tkanin), a w końcu w głównej gałęzi wytwórczości włókienniczej (tkactwo). Liczba Żydów czynnych w produkcji włókienniczej rośnie bardzo szybko:

R o k	Ogółem Żydów zatrudn. w przem. włókienniczym	Na 100 Żydów było zatrudn. w przemyśle włókienniczym
1835	1	3
1842	9	9
1850	21	14
1855	42	20
1861	67	22

A zatem z zupełnie niepokąźnych początków rozwinął się przemysł włókienniczy wśród Żydów tak dalece, że po 25 latach zatrudniał już przeszło 1/5 część wszystkich Żydów zajętych w przemyśle i rzemiośle.

Waciarstwo³ było zmonopolizowane wyłącznie w rękach żydowskich. Była to praca bardzo ciężka i dla zdrowia szkodliwa. Z czasem rozwinął się z tego cały przemysł odpadkowy o dość znacznym zasięgu. Przemysł ten zakwitł tylko w Łodzi i nieznanym był w innych ośrodkach przemysłu włókienniczego w Polsce i w Rosji⁴.

Również tasiemkarstwo było zawodem prawie wyłącznie żydowskim. Cyfry statystyki kahalnej należy w tym względzie uzupełnić danymi statystyki zawodowej, sporządzonej przez łódzkie władze municypalne: w r. 1841, 1842 i 1844 było w Łodzi po 7 tasiemkarzy,

¹ A. A. D. m. Ł. Nr. kat. 3822, 2308, 225, ponadto księgi majstrów, podmajstrów i uczniów cechu krawieckiego w Łodzi, *Monografia Cechu Mistrzów kunsztu krawieckiego*, Łódź 1917, E. Arnekker *System nakładowy w krawiectwie Brzezin* w Roczniku W. S. H. Warszawa, rok II, zeszyt 2.

² F. Friedman: *Żydzi w łódzkim przemyśle włókienniczym w pierwszych stadiach jego rozwoju*, w Roczniku Łódzkim. Łódź 1931, t. II.

³ Przygotowywanie z odpadków bawełnianych t. zw. waty, służącej głównie na podkładkę do ubrań.

⁴ F. Bielschowski: j. w. str. 76.

w tem 6 Żydów. Były to przeważnie małe przedsiębiorstwa: 2 największe liczyły po 6 warsztatów, inne po 2—3 warsztaty. W latach 60-tych liczba tasiemkarzy znacznie spada, a przyczyny tego należy najprawdopodobniej szukać w wypieraniu tasiemkarskiej produkcji rzemieślniczej przez nowopowstający fabryczny przemysł wstążkarski¹.

Jako drukarze i farbiarze tkanin występują Żydzi tylko pojedynczo. Głównej przyczyny należy szukać prawdopodobnie w negatywnym ustosunkowaniu się do Żydów cechu drukarzy i farbiarzy.

Na uwagę zasługuje szczególnie szybki wzrost liczby tkaczy Żydów (w r. 1842 — 1, w 1850 — 4, w 1855 — 28, w r. 1861 — 60).

Do początku lat 40-tych prowadzili Żydzi zaciętą walkę o dopuszczenie ich do cechu tkackiego, względnie o prawo wykonywania zawodu tkackiego poza cechem (jako wolno-praktykujący rzemieślnicy). Dopiero w latach 50-tych udało im się przeniknąć w większej liczbie do tego zawodu. Cyfry naszej statystyki podają nie tylko rzemieślników tkaczy, lecz również właścicieli większych zakładów rękodzielniczych i fabrycznych. Jako uzupełnienie tych zatem danych służą nam liczby statystyki z r. 1860, 1861 i 1862, sporządzonej przez łódzkie władze miejskie, z których możemy uzupełnić sobie obraz struktury społecznej ludności żydowskiej, zatrudnionej w przemyśle włókienniczym.

R o k	Fabrykanci wyrobów lnianych i bawełnianych		Siły pomocnicze		Fabrykanci wyrobów wełnianych		Siły pomocnicze	
	ogółem	w tem Żydów	ogółem	w tem Żydów	ogółem	w tem Żydów	ogółem	w tem Żydów
1860	2 437	22	4 859	66	71	6	492	164
1861	2 501	31	4 880	65	81	6	550	175
1862	1 860	35	3 890	75	81	6	560	180

Mianem „fabrykantów” określała statystyka tego okresu zarówno samodzielnych tkaczy majstrów jak i przemysłowców we właściwym tego słowa znaczeniu. Znaczne wahania liczby tych fabrykantów w ciągu lat 1860 — 1862 są prawdopodobnie wynikiem ówczesnego kryzysu przemysłowego.

Jak z powyższego zestawienia wynika stanowili Żydzi:

w r. 1860 — 1,1% ogólnej liczby „fabrykantów” (t. j. samodzielnych majstrów tkackich i przemysłowców) oraz 4,3% sił pomocniczych; w 1861 — 1,4% i 4,4%; w 1862 — 2,3% i 6,1%.

Liczba elementów proletariackich w r. 1860 przewyższała przeszło 8-krotnie liczbę elementów samodzielnych (28 na 230), zaś w r. 1861 i 1862 już tylko 6-cio krotnie. Przytem należy jednak poczynić pewne zastrzeżenie: pomiędzy siły pomocnicze są zapewne wliczeni też członkowie rodziny, pomagający w pracy.

Wśród chrześcijan liczba elementów proletariackich przewyższała w latach 1860 — 1862 naogół tylko dwukrotnie liczbę tkaczy samodzielnych.

Z innych grup zawodowych rzuca się szczególnie w oczy rosnący udział Żydów w komu-

nikacji i transporcie. W r. 1861 doszła liczba żydowskich woźniców (furmanów) do 38 t. j. do 12,9% całej żydowskiej ludności, zatrudnionej pracą fizyczną.

Ciekawy jest również proces infiltracji Żydów do zawodów wymagających znacznej siły fizycznej. Już wskazaliśmy powyżej na ślusarzy i kowali Żydów. Oprócz tego przeniknęli Żydzi do niektórych działów budownictwa i t. zw. „czarnej roboty”. W r. 1842 notuje statystyka pierwszego Żyda brukarza, w r. 1850 pierwszego murarza, w 1861 kamieniarza i 10 trażarzy Żydów. Trażarzy żydowskich notuje tylko statystyka magistracka, statystyka kałalna prawdopodobnie umieściła ich pod ogólnym mianem wyrobników. Ogółem liczba Żydów zatrudnionych „czarną robotą” wynosiła w r. 1861 — 13 osób: 10 trażarzy, 1 kamieniarz, 1 brukarz i 1 murarz. Stanowili oni 4,4% żydowskich pracowników fizycznych.

Zmiany zasadnicze, jakie zaszły w uwarstwieniu żydowskich pracowników fizycznych w ciągu lat 1820 — 1861 ilustruje nam następująca tablica porównawcza z 4 przekrojowych lat 1820, 1842, 1850 i 1861.

¹ A. A. D., m. Ł., Nr. kat. 2348 i 3687.

Tabl. 5. Struktura zawodowa żydowskiej ludności zatrudnionej w przemyśle, rzemiośle i innych działach pracy fizycznej

Structure professionnelle de la population juive, occupée dans l'industrie, l'artisanat et dans d'autres catégories de travail physique

Grupy zawodowe	1820		1842		1850		1861		Groupes professionnels
	liczba nombre	%	liczba nombre	%	liczba nombre	%	liczba nombre	%	
Ogółem	24	100,0	99	100,0	159 ^a	100,0	303(313)	100,0	Total
Przem. odzieżowy	9	37,5	56	56,6	76	47,2	120	39,7	Industrie du vêtement
„ włókienniczy	—	—	9	9,1	21	13,6	67	22,1	„ textile
Transport	—	—	—	—	14	8,8	38	12,6	Transport
Przem. spożywczy	10	41,7	8	8,1	15	9,4	28	9,2	Industrie alimentaire
„ metalowy	—	—	5	5,0	13	8,2	18	5,9	„ des métaux
Szklarze	—	—	7	7,1	—	—	14 ^b	4,6	Vitriers
Cyrulicy	—	—	5	5,0	—	—	7	2,3	Barbiers
„Czarna robota“	—	—	—	—	—	—	3(13) ^c	1,0(4,4)	Ouvriers occupés de gros travaux
Inne zajęcia	5 ^d	20,8	9 ^e	9,1	20 ^f	12,8	8 ^g	2,6	Autres occupations

^a Nie wliczyliśmy zupełnie 2 fabrykantów, o których wspomina statystyka, gdyż nie znamy wogóle ich gałęzi produkcji.

^b W tem 4 stolarze.

^c W nawiasie doliczyliśmy w tej rubryce 10 tragarzy, o których wspomina statystyka magistracka, a których przemilcza statystyka kahałna.

^d 3 garbarze, 1 cyrulik i 1 szklarz.

^e 3 garbarze, 2 grzebieniarze, 2 brukarze, 1 introligator i 1 służący.

^f 5 cyrulików, 4 szklarze, 3 służący, 2 garbarze, po 1 introligatorze, brukarzu, szcztokarzu, stolarzu, mydlarzu i murarzu

^g 4 fabrykanci mydła i krochmalu, 1 introligator, 1 grzebieniarz i 2 garbarze.

A zatem w r. 1820 panowały jeszcze niepodzielnie w rzemiośle żydowskim przemysł spożywczy i odzieżowy. Około r. 1842 przemysł odzieżowy prześcignął przemysł spożywczy i wysunął się na pierwsze miejsce. Od lat 40-tych wysuwa się na drugie miejsce w coraz rosnącym stosunku procentowym przemysł włókienniczy. Również transport i przemysł metalowy zdobywają coraz to pocześniejsze pozycje. Natomiast zawody „lżejsze”, o charakterze raczej drobno - rzemieślniczym, nie wykazują postępów z biegiem lat.

Zawody wolne i służba publiczna nie były systematycznie notowane w listach podatkowych kahału, dane statystyczne są zatem w tej dziedzinie bardzo fragmentaryczne. Bardziej szczegółowe liczby zachowały się jedynie z lat 1839 i 1842. Wedle tych danych grupa ta liczyła około 5—6% całej żydowskiej ludności czynnej. Naogół przeszło połowę tej grupy tworzyli żydowscy nauczyciele prywatni (mełamedzi).

Proces różniczkowania się zawodowego ludności żydowskiej w Łodzi ilustruje nam ilość rubryk zawodowych, notowanych w poszczególnych latach wśród ludności żydowskiej:

w r. 1820 — 15, 1830 — 27, 1842 — 48, 1850 — 46, 1861 — 45.

Jedną okoliczność umniejsza co prawda wartość tego zestawienia: rubryki zawodowe nie były wszak prowadzone systematycznie i konsekwentnie: np. duża ilość rubryk zawodowych w r. 1842 powstała dzięki temu, że w roku tym nie zostali handlarze potraktowani jako jedna grupa zawodowa, lecz zostali wyszczególnieni wedle swych specjalnych branż. Jednak wszelkie niedokładności niwelują się w długim szeregu liczb i lat. Dlatego uważamy, że zestawienie powyższe uprawnia nas do następującego wniosku: gospodarcza dyferencjacja ludności żydowskiej w Łodzi postąpiła w latach 1820 — 1861 naprzód w stosunku trzykrotnym, w latach 1830 — 1861 w stosunku mniej więcej dwukrotnym.

Tempo i rytm rozwoju tej dyferencjacji gospodarczej otrzymamy, notując, jakie nowe dotychczas przez ludność żydowską w Łodzi niewykonywane zawody doszły w poszczególnych czasokresach.

Otóż w latach 1820 — 1825 doszedł 1 nowy zawód, 1825—1830 — 7, 1830—1842 — 20, 1842—1850 — 7, 1850—1861 — 4.

A zatem tempo rozwoju jest coraz intensywniejsze od r. 1825 i osiąga swój punkt kulminacyjny w latach 1830 — 1842. by następnie opaść ponownie.

Szczególnie charakterystyczna dla gospodarczego rozwoju i gospodarczej funkcji żydów łódzkich jest okoliczność, że mimo coraz

to silniejszego przenikania Żydów do nowych gałęzi przemysłu i rzemiosła, mimo coraz intensywniejszego różniczkowania zawodowego, liczba pracowników fizycznych nie jest w stanie prześcignąć w swym rozwoju elementów handlowych. Żydowskie życie gospodarcze jest oparte tak jak dawniej, nawet od lat 50-tych silniej niż dawniej, w przemyśle Łodzi na preponderencji handlu i pośrednictwa.

Dopóki rozważania nasze obracają się jednak w zamkniętym kole żydowskiego życia gospodarczego, ten przeważający charakter handlu w żydowskim życiu ekonomicznym nie występuje jeszcze dość dobitnie. Cecha ta nabiera dopiero wyrazistości i uwypukla się w pełni przy porównaniu ekonomicznej struktury ludności żydowskiej i chrześcijańskiej.

Struktura zawodowa ludności chrześcijańskiej i żydowskiej w Łodzi w latach 1860 — 1862

Doskonałym uzupełnieniem opracowanych powyżej materiałów źródłowych są sprawozdania roczne prezydenta miasta Łodzi z dnia 11.XII 1860, 2.XII 1861 i 19.XII 1862. Raporty te zawierają „wykaz ludności ułożony wedle profesji i zatrudnienia w m. Łodzi i gminach sąsiednich” (Bedoń, Chojny, Nowosolna, Sikawa i Stoki). Ludność objęta wykazem za r. 1860 wynosi 39 404 głów, podczas gdy ludność samej Łodzi w r. 1860 wynosiła jedynie 29 756 głów.

Zatem ludność gmin sąsiednich wyraża się pokazną cyfrą 9 648 osób. W r. 1861 raport prezydenta obejmuje 41 264 głów; ponieważ zaś Łódź sama liczy tylko 32 344 osób, więc na gminy okoliczne przypada 8 920 głów, w tem tylko 38 Żydów. Dołączenie zatem gmin okolicznych do statystyki zawodowej raportów prezydenckich zaciemnia nam nieco nasze porównanie, gdyż we wsiach ludność żydowska znajduje się w zupełnie odmiennym stosunku procentowym do ogółu ludności, niż w mieście Łodzi. Lecz z faktem tym, w braku innych źródeł, pogodzić się musimy, tembardziej że znaczna część ludności wiejskiej znajdzie się w rubryce rolnicy, która to rubryka przy porównaniu struktury zawodowej ludności żydowskiej i chrześcijańskiej odgrywa podrzędną rolę.

Raporty prezydenta zawierają następujące rubryki: profesja; chrześcijanie; osoby czynne główne i pomocnicze, ich familje; niechrześcijanie; osoby czynne główne i pomocnicze,

ich familje. Materiał statystyczny tych raportów zestawiliśmy w tablicy 6.

Ponieważ o metodach, jakimi przeprowadzono magistrackie spisy statystyczne, wiemy bardzo mało (por. wyżej str. 464), szukać musimy innych dróg dla zbadania wiarygodności statystyki magistrackiej. Doskonałą sposobność do zbadania wartości i dokładności statystyki magistrackiej z r. 1861 następcza porównanie jej z listami podatkowymi kahału za tenże rok (naturalnie tylko odnośnie do danych, tyjących ludności żydowskiej). Statystyka magistracka i statystyka kahalna dają następujący obraz osób czynnych głównych w r. 1861.

	Statystyka magistracka	Statystyka kahalna
Handlarze i kramarze	214	351
Dzierżawcy, arendarze, szynkarze i restauratorzy	80 <small>(w tem 40 szynkarzy soli, 6 dystrybutorów tytoniu)</small>	8
Rzemieślnicy	186 <small>(w 25 zawodach, w tem 47 krawców)</small>	203 <small>(w 30 zawodach, w tem 80 krawców)</small>
Fabrykanci	44	62 <small>(w tem 60 tkaczy)</small>
Transport	49 <small>(w tem 10 trażarzy)</small>	38
Wyrobnicy	101	87
Kapitałiści i właściciele posesyj miejskich	206 <small>(w tem 205 właścicieli posesyj)</small>	—
Służący	496	—
Nauczyciele	—	22
Przy rodzicach	—	31
Inne zajęcia	11	1
Razem osób czynnych głównych	1387	803

Jeżeli ze statystyki magistrackiej odejmiemy cyfrę 496 służących żydowskich, otrzymamy liczbę 891 osób czynnych, t. j. sumę, zbliżoną już do cyfr statystyki kahalnej. Rzeczywiście wydaje się dość prawdopodobnem, że statystyka kahalna, mająca na oku tylko cele podatkowe, nie uwzględniła wogóle służby żydowskiej, jako niepłatnej podatków. Jednak mniej prawdopodobnem jest, by liczba tej służby była aż tak wielka. Jest to naszym zdaniem najbardziej zagadkowy punkt statystyki prezydenckiej.

Po tem działaniu arytmetycznym pozostaje jeszcze między statystyką kahalną a magistracką różnica około 90 osób, Ponadto są znaczne

różnice w poszczególnych rubrykach. Lecz te różnice dają się wytłumaczyć: w obu źródłach statystycznych klasyfikowano bowiem wedle zupełnie odmiennych zasad i w zupełnie odmiennym celu. Dzięki temu powstały znaczne różnice i przesunięcia w poszczególnych grupach zawodowych. Zilustrujemy to na kilku przykładach:

Oto np. niezwykle wysoka cyfra żydowskich kramarzy i handlarzy w statystyce kahalnej, wyższa przeszło o 50% od cyfr statystyki magistrackiej. Różnica ta bierze się stąd, że znaczna część żydowskich kramarzy i handlarzy została w statystyce magistrackiej wniesiona do rubryki szynkarzy (np. 40 szynkarzy soli) i do rubryki właścicieli posesyj miejskich.

Również część fabrykantów została w statystyce magistrackiej najprawdopodobniej wniesiona do rubryki właścicieli posesyj miejskich zamiast do rubryki fabrykanci. Różnice w cyfrach grupy: rzemieślnicy dadzą się już po części wytłumaczyć zupełnie różnymi cyframi krawców w obu źródłach: różnica ta bierze się prawdopodobnie stąd, że statystyka magistracka zamieściła zapewne część krawców wśród osób pomocniczych a nie głównych, a może nawet umieściła ich w zupełnie innej rubryce (wyrobników?). Różnice cyfrowe w grupie: transport tłumaczą się tem, że statystyka magistracka przytacza 10 tragarzy żydowskich, których znów nie wymienia statystyka kahalna. Grupy: przy rodzicach, którą zna statystyka kahalna — prawdopodobnie ze względów podatkowych — zupełnie brak w statystyce magistrackiej. Brakuje w ten sposób spora ilość osób (31), która w statystyce magistrackiej zapewne została rozdzielona między rozmaite inne rubryki zawodowe. Grupy: nauczyciele, brak zupełnie w statystyce magistrackiej. Jest to tem dziwniejsze, że w owym czasie żydowscy nauczyciele religijni (mełamedzi), a nawet nauczyciele świeccy, znajdowali się w Łodzi w dość znacznej ilości, jak o tem świadczą rozmaite źródła¹.

Powyższe wywody tłumaczą w pewnym stopniu przesunięcia cyfr w poszczególnych rubrykach, ale nie tłumaczą, dlaczego ogólna suma listy magistrackiej jest o 88 osób wyższa od globalnej sumy w statystyce kahalnej. Uważamy za główną przyczynę tej różnicy znaczną liczbę żydowskich właścicieli posesyj miejskich, występującą w statystyce magistrackiej. Cyfra ta (205 właśc. posesyj) jest zresztą zupełnie niezgodna z cyframi i danymi

źródłowymi, któreśmy już na innym miejscu podali. Przepuszczalnie statystyka magistracka tytułem właściciela posesji szafowała dość hojnie, obdarzając nim nie tylko właścicieli domów i placów miejskich, ale również wymienając, w wypadkach gdy było kilku współników do jednej nieruchomości (wypadki takie do rzadkości bynajmniej nie należały), wszystkich w rubryce właścicieli. Część właścicieli nieruchomości figuruje prawdopodobnie w statystyce magistrackiej podwójnie: raz jako właściciele nieruchomości, drugim razem w swej właściwej grupie zawodowej i z tego źródła pochodzi najprawdopodobniej nadwyżka kilkudziesięciu osób w statystyce magistrackiej.

Pozytywne naogół rezultaty naszej analizy krytycznej pozwalają nam użyć statystykę magistracką jako podstawę dla dalszych dociekań statystycznych i naukowej rekonstrukcji.

Przedewszystkiem zaobserwować możemy, że wedle statystyki magistrackiej jest cały szereg zawodów i zajęć, w których Żydzi w latach 1860—1862 wogóle nie byli zatrudnieni. Żydzi nie byli zupełnie zatrudnieni w rolnictwie, które zatrudniało w r. 1861 w Łodzi i w gminach sąsiednich 1023 osób głównych chrześcijan (831 kolonistów niemieckich, 175 rolników, 6 owczarzy, 5 właścicieli dóbr, 3 dzierżawców dóbr, 3 ogrodników). W 31 rzemiosłach, zatrudniających 301 osób głównych chrześcijan, brakło zupełnie żydów: było to następujące zajęcia: 6 gałęzi przemysłu metalowego (kowale, gwoździarze, kotlarze, nożownicy, ślusarze, sztycharze, razem 70 osób głównych); 4 gałęzi przemysłu włókienniczego (pończosznicy, powroźnicy, postrzygacze i tkacze lnu, razem 35 osób gł.); 9 gałęzi przemysłu drzewnego (tracze, tokarze, cieśle, bednarze, sitarze, koszykarze, kołodzieje, stelmachy i szczotkarze, razem 102 osoby główne). Brakło też Żydów w całym szeregu innych zajęć jak: dekarze, kominiarze, murarze, pompierze, zduni, strycharze, garncarze, siodlarze, rymarze, kapelusznicy, rakarze. W przemyśle brakło Żydów w następujących 8 gałęziach: wśród fabrykantów oleju, octu, tabaki i tytoniu, destylatorów, gorzelników, piwowarów, młynarzy i fabrykantów pojazdów (razem 17 osób gł. czynnych). W zawodach wolnych nie było Żydów pomiędzy aptekarzami, akuszerkami, kownowałami, muzykantami i architektami (19 os.

¹ Ob. Z. Ellenberg: *Żydzi i pocztki szkolnictwa powszechnego w Łodzi*, Łódź, 1980, str. 24.

gł.). Nie było Żydów pomiędzy 6 właścicielami pensyj („pense utrzymujący”), nauczycielami szkolnymi (31), guwernerami i guwernantkami (6), oraz między oficjalistami publicznymi i prywatnymi (98). Brak też Żydów w niektórych kategoriach służby, jak: lokaje (55), panny do dzieci (45), służba browaru (6) i t. d.

A zatem brak Żydów we wszystkich gałęziach rolnictwa, prawie we wszystkich zawodach wolnych (w tej dziedzinie Żydzi byli czynni tylko pojedynczo jako lekarze, oraz jako nauczyciele prywatni), w przeszło połowie rzemiosł (Żydzi są zatrudnieni w 29 rzemiosłach, a brak ich w 31 rzemiosłach), oraz w niektórych kategoriach służby.

Z drugiej strony istniały niektóre zawody, w których zatrudnieni byli wyłącznie Żydzi. Są to następujące zajęcia: 7 gałęzi handlu, zatrudniających razem 105 osób głównych Żydów, a mianowicie:

handlarze mąką	1
faktorzy	72
kolektorzy loterji	3
utrzymujący kawiarnie	10
traktjernicy	10
pachciarze krów	4

6 gałęzi rzemieślniczych, zatrudniających 20 osób głównych Żydów, a mianowicie:

złotnicy	5
waciarze	4
pieczętarze	1
piernikarze	4
szmuklerze	4
szpilkarze	2

Ponadto wyłącznie z pośród Żydów rekrutowali się tragarze w liczbie 15 osób czynnych głównych i szmciarze w liczbie 10 osób czynnych głównych.

To zestawienie zajęć i zawodów, zmonopolizowanych bądź to wyłącznie w ręku chrześcijan, bądź to w ręku Żydów, przemawia do nas w sposób bardzo wyraźny. Jednostronność struktury gospodarczej Żydów, zupełny brak ich w rolnictwie i wielu gałęziach zawodów wolnych i służby, ciasna i dość jednostronnie ograniczona ich pozycja w rzemiosle i ich pełna preponderancja w handlu są aż nadto wymowne. Różna zupełnie struktura gospodarcza obu odłamów ludności uwydatnia się jeszcze bardziej w następującej tablicy.

Tabl. 6. Struktura zawodowa ludności chrześcijańskiej i żydowskiej w r. 1861

Tabl. 6. Structure professionnelle de la population chrétienne et juive en 1861

Grupy zawodowe	Liczby bezwzględne Nombres absolus	%	Groupes professionnels
Ludność chrześcijańska czynna ogółem	11 057	100,0	Population active chrétienne — total
Służba	3 198	28,9	Domestiques
Fabrykanci	2 615	23,7	Fabricants
Wyrobniicy	2 125	19,2	Journaliers
Rolnicy	1 023	9,3	Agriculteurs
Kapitałiści i właściciele posesyji miejskich	920	8,3	Capitalistes et propriétaires d'immeubles urbains
Rzemieślnicy	640	5,8	Artisans
Arendarze szynkarze i restauratorzy	174	1,6	Fermiers de cabarets, cabaretiers et restaurateurs
Wolne zawody i służba publiczna	170	1,6	Professions liberales et service public
Handlarze i kramarze	83	0,7	Commerçants et boutiquiers
Dzierżawcy	82	0,7	Fermiers
Inne zajęcia	15	0,1	Autres occupations
Transport	12	0,1	Transport
Ludność żydowska czynna ogółem .	1 387	100,0	Population active juive — total
Służba	496	35,8	Domestiques
Handlarze i kramarze	214	15,4	Commerçants et boutiquiers
Kapitałiści i właściciele posesyji miejskich	206	14,8	Capitalistes et propriétaires d'immeubles urbains
Rzemieślnicy	186	13,4	Artisans
Wyrobniicy	101	7,3	Journaliers
Arendarze, szynkarze i restauratorzy	69	5,0	Fermiers de cabarets et restaurateurs
Transport	49	3,5	Transport
Fabrykanci	44	3,2	Fabricants
Dzierżawcy	11	0,8	Fermiers
Inne zajęcia	8	0,6	Autres occupations
Wolne zawody i służba publiczna	3	0,2	Professions liberales et service public

Struktura obu odłamów ludności jest zupełnie różna.

Czołowe miejsce zarówno wśród ludności chrześcijańskiej jak i żydowskiej zajmuje służba, lecz u Żydów odsetek jej jest znacznie wyższy. Już powyżej wypowiedzieliśmy przypuszczenie, że wogóle ta wysoka cyfra służby nie odpowiada rzeczywistemu stanowi rzeczy. Jeżelibyśmy jednak pomimo to cyfry te przyjęli jako wiarogodne, w takim razie wyższy odsetek służby żydowskiej świadczyłby o tem, że ludność żydowska zatrudniała stosunkowo o wiele więcej służby, aniżeli ludność chrześcijańska, t. zn. że wśród Żydów było stosunkowo więcej elementów zamożnych, które mogły sobie pozwolić na utrzymanie służby¹. Z drugiej strony wysoka cyfra służby żydowskiej świadczyłaby o istnieniu wśród Żydów stosunkowo licznej warstwy proletarjackiej, która zmuszona była właśnie w tym zawodzie a nie w innych (np. rzemiosło, robotnicy fabryczni) szukać źródła utrzymania. Żydowscy służący zatrudnieni byli najprawdopodobniej wyłącznie u Żydów. Nie jest pewnem, czy Żydzi zatrudniali u siebie również służbę chrześcijańską. W każdym razie obowiązywał podówczas jeszcze państwowy zakaz utrzymywania przez Żydów mamek chrześcijańskich², z drugiej zaś strony proboszcz łódzki pilnie przestrzegał, by kościelne przepisy, zabraniające chrześcijanom wogóle przyjmowania służby domowej u Żydów, były ściśle przestrzegane³.

Przemysłowy charakter ludności chrześcijańskiej uwydatnia się odrazu na pierwszy rzut oka na tablicę 6. Fabrykanci (t. zn. przede wszystkim tkacze) zajmują drugie miejsce w tablicy i stanowią przeszło 1/5 część ludności czynnej chrześcijańskiej, ale do kategorii osób czynnych w przemyśle można śmiało doliczyć i wyrobników chrześcijan, a wówczas liczba osób czynnych w przemyśle wyniesie około połowę całej chrześcijańskiej ludności zawodowo czynnej. Ciekawem jest również, że w przemysłowej Łodzi statystyka wykazuje 10% ludności chrześcijańskiej, zatrudnionej w rolnictwie, należy jednak pamiętać, że statystyka ta obejmuje oprócz Łodzi jeszcze 5 gmin okolicznych, na które przypada lwią część rolników, w samym zaś mieście Łodzi gospo-

darstwem rolnem miało się zajmować — wedle raportu prezydenta miasta Łodzi z r. 1860⁴ — 110 mieszkańców Starego Miasta.

U Żydów na drugim miejscu po służbie domowej znajduje się handel, następnie właściciele posesyj, a wreszcie na czwartym miejscu rzemiosło. U chrześcijan odgrywa rzemiosło (wyjąwszy przemysł włókienniczy) o wiele mniejszą stosunkowo rolę niż u Żydów, handel zaś zatrudnia minimalny wprost odsetek ludności czynnej. Grupa: handel, jest wśród ludności żydowskiej w stosunku relatywnym przeszło 20 razy silniejsza, niż wśród ludności chrześcijańskiej. Charakterystycznym jest, że u ludności chrześcijańskiej grupa: zawody wolne i służba publiczna jest dwakroć liczniej reprezentowana, aniżeli handel. U Żydów ta grupa zawodowa nie odgrywa natomiast żadnej roli. Rubryka: właściciele nieruchomości i kapitaliści wykazuje, że elementy tego rodzaju były wśród ludności żydowskiej stosunkowo liczniej zastąpione, niż pośród chrześcijan.

O ile struktura gospodarcza Żydów łódzkich odbiegała od przeciętnej budowy gospodarczej ogółu ludności łódzkiej wskazuje nam tablica 7.

Żydzi są najsilniej powyżej normy zatrudnieni w handlu (7-krotnie), w rzemiosle (2-krotnie), wśród służby i wśród właścicieli posesyj i kapitalistów, w transporcie, w zawodzie restauratorskim i pokrewnych mu gałęziach. Mocno poniżej normy są Żydzi zatrudnieni w przemyśle i w zawodach wolnych. Właściwie poza dzierżawcami niema ani jednej grupy zawodowej, w którejby Żydzi byli zatrudnieni w stosunku przeciętnej normy.

Ciekawe jest też skonstatować, w jakim stopniu poszczególne grupy i zajęcia są opanowane przez ludność żydowską, lub chrześcijańską. Wgląd w tę sprawę daje nam tablica 8.

Żydzi opanowują zatem handel, transport i zawód restauratorski w Łodzi niemal w 4/5, w arendzie i rzemiosle są dwukrotnie silniej zatrudnieni niż wynosi ich odsetek wśród ludności czynnej wogóle. Ponad 11,1% Żydów widzimy wśród właścicieli nieruchomości i wśród służby.

¹ Wedle trafnej uwagi p. A. Langkansa mała ilość służby u chrześcijan tłumaczy się tem, że pewna ilość służby chrześcijańskiej została zaliczona w poczet czeladzi i figurowała w rubryce „sił pomocniczych“.

² Art. 13, Postanowienia Rady Administracyjnej z dnia 24.V.1857 (D. P. T. L. str. 313), Zawadzki Stan.: *Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskiem*. Warszawa 1860, T. I, str. 905.

³ Rekursy proboszcza łódzkiego X. Platera z r. 1857 i X. Jakubowicza z r. 1859 do mag. m. Łodzi. A. A. D. m. Ł. Nr. kat. 2372.

⁴ A. A. D. M. Ł. Nr. kat. 8921. Raport ten, znajdujący się w 2 kopjach w archiwum łódzkim i w Archiwum Państwowem w Piotrkowie został opublikowany in extenso przez J. Raciborskiego w *Roczniku Łódzkim*. Łódź 1951, t. II, str. 396—413.

Tabl. 7. Struktura zawodowa ludności czynnej chrześcijańskiej i żydowskiej w r. 1861 i odchylenie od przeciętnego odsetka

La structure professionnelle de la population active chrétienne et juive en 1861 et les écarts du pourcentage moyen

Grupy zawodowe	Ludność czynna ogółem		Ludność czynna chrześcijańska Population active chrétienne		Ludność czynna żydowska Population active juive		Groupes professionnels
	Population active total		%	Różnica między % chrześc. ludności czynnej a % przeciętnym Différence entre le pourcentage de la population active chrétienne et le pourcentage moyen.	%	Różnica między % żyd. ludności czynnej a % przeciętnym Différence entre le pourcentage de la population active juive et le pourcentage moyen	
	Liczyby bezwzględne Nombres absolus	%					
Służba	3 694	29,7	28,8	- 0,9	36,0	+ 6,3	Domestiques
Fabrykanci	2 659	22,2	23,6	+ 1,4	3,2	- 19,0	Fabricants
Wyrobniicy	2 226	17,9	19,2	+ 1,3	7,3	- 10,6	Journaliers
Właściciele posesyj i kapitaliści	1 126	9,0	8,3	- 0,7	14,8	+ 5,8	Propriétaires d'immeubles et capitalistes
Rolnicy	1 023	8,2	9,3	-	0,0	-	Agriculteurs
Rzemieślnicy	826	6,6	5,8	- 0,8	13,4	+ 6,8	Artisans
Handlarze	301	2,4	0,7	- 1,7	15,4	+ 13,0	Commerçants
Arendarze, szynkarze i restauratorzy	243	1,9	1,6	- 0,3	5,0	+ 3,1	Fermiers de cabarets, cabaretiers et restaurateurs
Wolne zawody i służba publiczna	165	1,3	1,5	+ 0,2	0,1	- 1,2	Professions libérales et service public
Dzierżawcy	93	0,7	0,7	-	0,8	+ 0,1	Fermiers
Transport	61	0,5	0,1	- 0,4	3,5	+ 3,0	Transport

Tabl. 8. Procentowe porównanie ludności chrześcijańskiej i żydowskiej zatrudnionej w danym zawodzie w r. 1861^aComparaison des pourcentages de la population chrétienne et juive, occupée dans la profession donnée, en 1861^a

Grupy zawodowe	Chrześcijanie Chrétiens %	Żydzi Juifs %	Groupes professionnels
Transport	19,7	80,3	Transport
Handlarze i kramarze	27,6	72,4	Commerçants et boutiquiers
Restauratorzy	30,8	69,2	Restaurateurs
Arendarze i szynkarze	77,0	23,0	Fermiers de cabarets et cabaretiers
Rzemieślnicy	77,5	22,5	Artisans
Kapitaliści i właściciele posesyj	81,7	18,3	Capitalistes et propriétaires d'immeubles
Służba	86,6	13,4	Domestiques
Dzierżawcy	88,2	11,8	Fermiers
Wyrobniicy	95,5	4,5	Journaliers
Fabrykanci	98,4	1,6	Fabricants
Zawody wolne i służba publiczna	98,8	1,2	Professions libérales et service public
Inne zajęcia	71,1	28,9	Autres occupations
Rolnicy	100,0	-	Agriculteurs

^a W r. 1861 stanowili chrześcijanie 88,9%, żydzi 11,1% całej ludności czynnej w Łodzi.^a En 1861 les chrétiens faisaient 88,9% et les juifs 11,1% du total de la population active à Łódz.

Za wysoki udział w handlu, rzemiośle, transporcie, arendzie i restauratorstwie, wśród kapitalistów i służby, za niski wzgl. prawie żaden udział w zawodach przemysłowych, wolnych i rolniczych — oto cechy charakterystyczne uwarstwienia zawodowego Żydów łódzkich w tym czasie.

O społecznej strukturze żydowskiej i chrześcijańskiej ludności daje nam wyobrażenie tablica 9 (ob. str. 489), zestawiona na podstawie cyfr statystycznych raportu prezydenta miasta Łodzi na rok 1860.

Według tablicy 9, grupa „a” (osoby główne) stanowiła: wśród żydów 25,1% całej ludności żydowskiej, wśród chrześcijan 33,7% całej ludności chrześcijańskiej.

Wysoki odsetek osób głównych wśród chrześcijan wpływa między innymi stąd, że w przemyśle jest u chrześcijan bardzo znaczna liczba samodzielnych fabrykantów (tkaczy).

Grupa „b” (osoby pomocnicze) wynosi wśród żydów 11,4%, wśród chrześcijan — 17,0%.

Jeśli odliczymy ludność rolniczą (w której niema wogóle żydów), wówczas grupa „b” stanowić będzie: wśród żydów — 11,4%, wśród chrześcijan — 20,1%.

W r. 1860	{	stanowili żydzi	9,6 %	a chrześcijanie	90,4 %	całej ludności czynnej w Łodzi i 5 gminach sąsiednich			
		„	15,4	„	84,6	„ ogółu ludności miasta	„	„	„
W r. 1861	{	„	11,1	„	88,9	„ ludności czynnej	„	„	„
		„	15,4	„	84,6	„ ogółu ludności miasta	„	„	„
W r. 1862	{	„	11,3	„	88,7	„ ludności czynnej	„	„	„
		„	16,6	„	83,4	„ ogółu ludności miasta	„	„	„

A zatem udział Żydów w pracy zawodowej jest o wiele mniejszy, niż ich odsetek w ogólnej ludności miasta. Innymi słowami: na każdego zawodowo czynnego żyda w Łodzi przypada w r. 1861 — 3,5 osób, członków rodziny. Jeśli zaś odliczymy służbę domową, która wedle statystyki magistrackiej nie utrzymuje żadnych członków rodziny, przypada na każdego zawodowo czynnego żyda 4,5 głów ludności biernej. Natomiast na każdego zawodowo czynnego chrześcijanina przypada tylko 2,9 głów, a po odliczeniu służby 3,7 głów. A zatem żydowska ludność czynna jest o wiele silniej obciążona, aniżeli ludność chrześcijańska.

Bliższa analiza liczb, dotyczących wzajemnego stosunku liczbowego osób głównych, pomocniczych i członków rodzin mogłaby prowadzić do niezmiernie ciekawych wniosków. Niestety, ten materiał statystyczny budzi poważne wątpliwości co do swej wiarygodności i nie nadaje się do tego, by oprzeć na nim dalsze dociekania statystyczne. Jeśli bowiem statystyka osób głównych, podawana przez magistrat, jest naogół dość ścisła, już choćby ze względu na obfite materiały, posiadane przez magistrat w dziedzinie podatkowej i klasyfikacji zawodowej mieszkańców miasta, to liczby osób pomocniczych i członków rodzin nie są w źródłach magistrackich nigdzie indziej notowane poza sumarycznymi tylko raportami prezydenta miasta. Na dokładność tych cyfr mniejszą zapewne kładły wagę zarówno władze miejskie, jak i przełożone władze administracyjne.

Z drugiej strony przy statystyce osób głównych mieliśmy materiały dla porównania i

skontrolowania cyfr raportów magistrackich. Dla skontrolowania natomiast cyfr, dotyczących osób pomocniczych i członków rodzin, brak odpowiednich materiałów porównawczych. Pozostaje zatem analiza krytyczna samych tylko cyfr raportów prezydenckich za lata 1860, 1861 i 1862, a ta analiza właśnie wzmacnia poważnie nasze wątpliwości, jak to ilustrują następujące przykłady:

Raporty prezydenta m. Łodzi podają:

w r. 1860 — 202 żydowskich właścicieli posesyj i 1080 członków rodzin, w r. 1861 — 205 żydowskich właścicieli posesyj i 673 członków rodzin, w r. 1862 — 220 żydowskich właścicieli posesyj i 360 członków rodzin; w r. 1860 — 94 żydowskich wyrobników i 168 członków rodzin, w r. 1861 — 101 żydowskich wyrobników i 355 członków rodzin, w r. 1862 — 80 żydowskich wyrobników i 100 członków rodzin; w r. 1860 — 22 żydowskich fabrykantów wyr. bawełnianych, 66 sił pomocniczych i 99 członków rodzin, oraz 6 żydowskich fabrykantów wyr. wełnianych, 164 sił pomocniczych i 52 członków rodzin.

Nie trzeba tłumaczyć, że te tak dowolne i niekonsekwentne cyfry nie wzbudzają żadnego zaufania. Dlatego ograniczyliśmy się do ogólnego zestawienia rubryk osób głównych, pomocniczych i członków rodzin w tablicy 9, bez wyciągania z tego materiału dalej idących wniosków. Te zaś wnioski, któreśmy z tego materiału jednak wysnuli, znajdują swoje uzasadnienie i uwierzytelnienie w porównaniu z innymi bardziej pewnymi materiałami źródłowymi, których analizą i wykorzystaniem zajmiemy się w następnym rozdziale.

Tabl. 9. Struktura społeczna ludności Łodzi i gmin okolicznych (Chojny, Bedoń, Stoki, Sikawa, Nowosolna) w r. 1860

a = osoby główne, b = osoby pomocnicze, c = członkowie rodziny

Structure sociale de la population de Łódź et des communes rurales d'alentour (Chojny, Bedoń, Stoki, Sikawa, Nowosolna) en 1860

a = chefs, b = personnel auxiliaire, c = membres de famille

Grupy zawodowe	Chrześcijaństwo Chrétiens	Żydzi Juifs	Groupe professionnel
Ludność ogółem	35 619	4 815	Population totale
a	11 951	1 209	a
b	6 097	550	b
c	17 571	3 056	c
Rolnictwo	5 863	—	Agriculture
a	910	—	a
b	6	—	b
c	4 947	—	c
Handel	1 395	1 346	Commerce
a	296	247 ^a	a
b	87	104	b
c	1 012	995	c
Przemysł i rzemiosło	16 222	1 319	Industrie et artisanat
a	3 148	199 ^b	a
b	5 965	410	b
c	7 109	710	c
Zawody wolne	597	12	Professions libérales
a	146	2 ^c	a
b	20	—	b
c	431	10	c
Duchowieństwo	23	19	Cultes
a	6	1	a
b	4	3	b
c	13	15	c
Wyrobnicy i służba	9 020	697	Journaliers et domestiques
a	6 542	521	a
b	—	—	b
c	2 478	176	c
Transport	61	128	Transport
a	10	34	a
b	15	30	b
c	36	64	c
Właściciele posesyj i kapitaliści	2 427	1 282	Propriétaires d'immeubles et capitalistes
a	886	202	a
b	—	—	b
c	1 541	1 080	c
Inne zajęcia	11	12	Autres occupations
a	7	3	a
b	—	3	b
c	4	6	c

^a Ob. wyszczególnienie na str. 477—479. ^b Żydzi są zatrudnieni w następujących gałęziach przemysłu i rzemiosła: fabrykanci wyrobów bawełnianych, wełnianych i lnianych, fabryk. świec, lojowych i krochmalu, młynarze, blacharze, piekarze, brukarze, introligatorzy, garbarze, szklarze, złotnicy, rękawicznicy, wacia-rze, fabrykanci mydła, zegarmistrzowie, stolarze, malarze, modniarze i modniarki, mosiężnicy, farbiarze, felczerzy i chirurdzy, kuśnierze i czapnicy, rzeźnicy, szewcy, szmuklerze i pasamonicy, krawcy, szpilkarze. ^c Medycy.

Spółeczna struktura ludności żydowskiej w Łodzi

Na podstawie list podatników kahału łódzkiego możemy sobie odtworzyć obraz społecznej struktury ludności żydowskiej w Łodzi. W listach podatkowych kahału wszyscy płatnicy podzieleni są na 5, względnie 6 klas, zależnie od majątku i zdolności płatniczej. Podziału na klasy podatkowe dokonywał Dozór Bożniczy wspólnie z rabinem i kilku poważniejszymi członkami gminy żydowskiej, następnie przedkładał ten elaborat do zatwierdzenia władzom municypalnym i administracyjnym. Zdarzały się naturalnie wypadki samowoli lub niesłusznej klasyfikacji podatników, bywały też skargi pojedynczych płatników łódzkich na niesprawiedliwy rozkład podatków¹. Przede wszystkim jest bardzo prawdopodobne, że zbyt duża ilość osób została zaliczona do klasy podatkowej 5-ej lub 6-ej (zwolnionej w zupełności od podatków żydowskich), jako żebracy lub wyrobnicy. Ale pojedyncze nieścisłości i indywidualne odchylenia znoszą się w liczbie globalnej i naogół można uważać to źródło za co najmniej równie wiarogodny materiał dla zobrazowania struktury społecznej i stosunków majątkowych Żydów łódzkich jak np. oficjalne materiały urzędu skarbowego, gdyż klasyfikacja i oszacowanie, idące od wewnątrz t. j. od członków gminy żydowskiej, napewno opierały się na źródłach bardziej pewnych i informacjach poufnych.

Celem lepszej orientacji podajemy jeszcze poniżej wysokość składki bożniczej dla każdej klasy podatkowej w omawianych przez nas latach. Składka ta wynosiła:

w r. 1830 (6 klas)	1 klasa	83 złp.	10 groszy
	2	48	—
	3	30	—
	4	16	—
	5	8	—
	6	wolna od opłat	

w r. 1838 (6 klas)	1 klasa	65 złp.	15 groszy
	2	36	—
	3	24	—
	4	8	—
	5	4	—
	6	wolna od opłat	

w r. 1850 (6 klas)	1 klasa	od 18.— do 35.—	rubli srebr.
	2	4.—	12.—
	3	2.—	6.—
	4	1.—	1,50
	5	0,60	0,80
	6	wolna od opłat	

¹ A. A. D. m. Ł. Nr kat. 5450, 7340.

w r. 1855 (5 klas)	1a klasa	25.—	rubli srebr.
	1b "	18.—	" "
	1c "	12.—	" "
	1d "	8.—	" "
	2a klasa	6.—	rubli srebr.
	2b "	4.—	" "
	2c "	3.—	" "
	—	—	—
	3a klasa	2.—	rubli srebr.
	3b "	1.—	" "
	3c "	0,60	" "
	—	—	—
	4 klasa	0,30	rubli srebr.
	—	—	—
	—	—	—
	5 klasa		wolna od opłat

w r. 1861 (5 klas)	1a klasa	25.—	rubli srebr.
	1b "	15.—	" "
	1c "	12.—	" "
	—	—	—

w r. 1861 (5 klas)	2a klasa	10.—	rubli srebr.
	2b "	8.—	" "
	2c "	6.—	" "
	2d "	5.—	" "
	3a klasa	4.—	rubli srebr.
	3b "	3.—	" "
	3c "	2.—	" "
	3d "	1,50	" "
	4a klasa	1.—	rubli srebr.
	4b "	0,80	" "
	4c "	0,50	" "
	4d "		wolna od opłat
	5 "		wolna od opłat

Jak widzimy, od początku lat 50-tych rozszerzono podział ludności żydowskiej z 5—6 klas podatkowych do dalej idącego zróżnicowania poszczególnych klas na drobniejsze grupy.

W wyniku naszych badań otrzymujemy następujący obraz struktury majątkowej poszczególnych grup zawodowych wśród Żydów:

Platnicy podatkowi kahału łódzkiego

R o k	R a z e m	1 klasa		2 klasa		3 klasa		4 klasa		5 klasa		6 klasa	
		liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Handel i pośrednictwo													
1830	25	3	12,0	3	12,0	4	16,0	8	32,0	5	20,0	2	8,0
1838	44	3	6,8	5	11,4	16	36,4	12	27,3	6	13,6	2	4,5
1850	142	5	3,5	16	11,3	47	33,1	42	29,6	9	6,3	23	16,2
1855	221	21	9,5	28	12,7	69	31,2	42	19,0	61	27,6	—	—
1861	359	16	4,4	47	13,1	136	37,9	136	37,9	24	6,7	—	—
Pracownicy fizyczni													
1830	39	—	—	3	7,7	4	10,3	8	20,5	20	51,2	4	10,3
1838	60	—	—	—	—	2	3,3	9	15,0	28	46,7	21	35,0
1850	158	—	—	4	2,5	18	11,4	47	29,7	29	18,4	60	38,0
1855	240	2	0,4	6	2,5	44	18,3	30	12,5	158	65,8	—	—
1861	303	1	0,3	4	1,3	37	12,2	166	54,8	95	31,4	—	—

Już na pierwszy rzut oka staje się widocznym, że najbogatsi ludzie w gminie należą do grupy: handel i pośrednictwo. W pierwszej klasie figurują do lat 50-tych tylko ludzie tej grupy zawodowej, dopiero później dochodzą tu pojedynczy fabrykanci. W grupie: handel i pośrednictwo, wogóle przewagę mają elementy bogate (1 i 2 klasa — ponad 20% wszystkich płatników tej grupy zawodowej) i średnie (3 i 4 klasa — od 48—76%), a tylko 6—28% tej grupy zawodowej zaliczone zostały do elementów ubogich (5 i 6 klasa). Natomiast elementy pracujące fizycznie, posiadają bardzo nielicznych przedstawicieli w 2 najbogatszych klasach (2—7%), liczniej są zastąpione w klasie trzeciej, ale w olbrzymiej swej większości zaliczają się do trzech ostatnich klas podatkowych (ich odsetek dochodzi w tych klasach czasami do 80%).

Nauczyciele zaliczani byli w gminie do elementów najuboższych i stale są wnoszeni do ostatniej klasy podatkowej. Podobnie wszyscy urzędnicy, dostojnicy i duchowni gminy żydowskiej wnoszeni są do ostatniej klasy podatkowej, wolnej od opłat, naskutek przysługującego im ustawowo zwolnienia od składek bożniczych¹.

Ciekawe rezultaty daje ściślejsza analiza struktury majątkowej grupy: handel i pośrednictwo. Najbogatszym elementem są tutaj kupcy, którzy bez wyjątku należą do 2 pierwszych klas podatkowych. Element przeważnie zamieszany stanowią kramarze: w r. 1830 należało do 1—3 klasy podatkowej 4 kramarzy, do 4—6 klasy podatkowej 2 kramarze; w r. 1838 należało do 1—3 klasy podatkowej 8 kramarzy, do 4—6 klasy podatkowej 1 kramarz; w r. 1850 należało do 1—3 klasy podatkowej 42 krama-

¹ J. Kirsztrot: *Prawa Żydów w Królestwie Polskiem*. Warszawa, 1917. str. 46.

rzy, w 4—6 klasie nie było kramarzy (w latach następnych kramarze nie są wymieniani).

Grupa handlarzy wykazuje wszystkie stopnie zróżnicowania majątkowego od elementów najbogatszych do najuboższych, przeważają jednak klasy średnie 3 i 4.

Rok	Liczba handlarzy w kl. 1 i 2	kl. 3 i 4	kl. 5 i 6
1830	—	1	—
1838	3	10	5
1850	—	40	22
1855	34	74	14
1861	47	197	12

Najuboższym elementem w grupie: handel i pośrednictwo są faktorzy; z nielicznymi wyjątkami należą oni do mniej zamożnych i uboższych klas:

Rok	Liczba faktorów w kl. 1	kl. 2	kl. 3	kl. 4—6
1830	—	—	—	2
1838	—	—	—	2
1850	—	—	2	6
1855	—	—	6	50
1861	—	2	8	37

R o k	Wszyscy płatnicy		1 klasa		2 klasa		3 klasa		4 klasa		5 klasa		6 klasa	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
1830	98	100,0	3	3,1	6	6,1	8	8,2	17	17,3	29	29,6	35	35,7
1838	160	100,0	3	1,9	5	3,1	18	11,2	21	13,1	34	21,3	79	49,4
1850	367	100,0	5	1,3	20	5,4	65	17,7	90	24,6	38	10,4	149	40,6
1855	589	100,0	23	3,9	34	5,8	113	19,2	72	12,2	347	58,9	—	—
1861	803	100,0	17	2,1	51	6,3	173	21,5	302	37,6	260	32,5	—	—

A zatem społeczeństwo żydowskie w Łodzi stanowi rodzaj piramidy, w której

1 klasa stanowi od	1,3 do	3,9%, przeciętnie	3,0%
2 „ „ „	3,1 „	6,3 „	5,3 „
3 „ „ „	8,1 „	21,5 „	15,6 „
4 „ „ „	13,1 „	37,6 „	20,2 „
5 „ „ „	10,4 „	29,4 „	20,3 „
6 „ „ „	35,5 „	49,4 „	41,7 „

W latach 1855 i 1861, w których nie było 6-ej klasy podatkowej, klasa 5-ta wynosiła przeciętnie 45%.

Twierdzenie, że ogół ludności żydowskiej w Łodzi był zamożnym, byłoby, po zapoznaniu się z powyższym zestawieniem, bezpodstawne. Obok warstwy bogatej, liczącej około 8% żydowskiej ludności czynnej, istniała warstwa zamożna, stanowiąca około 16%, warstwa średnia, stanowiąca około 20%, wreszcie niezamożne i ubogie masy, liczące około 60%.

Listy podatkowe kahału, wymieniające również członków rodziny (niektóre listy wymieniają imiennie wszystkich członków rodziny, nie ograniczając się do podania sumarycznej liczby członków rodziny, przy każdym podatniku) pozwalają nam również wnikać w stosunki rodzinne w związku ze strukturą gospodarczą i społeczną. Wedle list podatkowych kahału z r. 1855, przypadało w tym ro-

Wśród pracowników fizycznych zwraca uwagę grupa tkaczy, gdyż wykazuje ona szybkość i dość znaczny proces dyferencjacji.

Rok	Liczba tkaczy w kl. 1	kl. 2	kl. 3	kl. 4	kl. 5—6
1850	—	—	—	2	2
1855	1	4	5	3	15
1861	1	1	10	37	11

W r. 1861 odnajdujemy niektóre grupy zawodowe tak dalece zróżnicowane, że ich członkowie znajdują się we wszystkich 15 pododdziałach bogatej skali podatkowej kahału. Taką grupę tworzą właśnie handlarze (którzy również w latach poprzednich 1838, 1850 i 1855 byli najbardziej majątkowo zróżnicowaną grupą wśród Żydów). Silne zróżnicowanie wykazują również faktorzy, tkacze, oraz krawcy i woźnice.

Ogólny obraz struktury majątkowej całej żydowskiej ludności czynnej w Łodzi przedstawia się następująco.

ku na każdego czynnego zawodowo Żyda 4,3 głów ludności biernej, co zgadza się niemal zupełnie z rezultatami statystyki magistrackiej w r. 1861 (4,5 głów).

Jeśli zanalizujemy stosunki rodzinne poszczególnych grup społecznych w r. 1855, spotrzęjemy pewne, niezbyt duże odchylenia od normy przeciętnej u poszczególnych grup. I. klasa podatników kahału liczyła na każdego czynnego zawodowo Żyda 5,1 głów, II. — 3,7, III. — 4,6, IV. — 4,4, V. — 4,1.

A zatem najbogatsza klasa jest naogół o 25% silniej obciążona rodziną, aniżeli najuboższa klasa piąta. Najkorzystniejszą proporcję między elementem zawodowo czynnym a zawodowo biernym wykazuje klasa druga.

Obciążenie rodzinne, uszeregowane wedle grup zawodowych, daje następujący obraz: w grupie handel i pośrednictwo przypada na każdą osobę zawodowo czynną 4,3 głów, w grupie pracowników fizycznych — 4,4, w grupie wyrobników — 3,7, w innych zawodach (głównie zaw. wolnych) 4,3.

Oprócz grupy wyrobników, gdzie element bierny znajduje się poniżej normy przeciętnej, inne grupy zawodowe wykazują normalne obciążenie.

Dr. FILIP FRIEDMAN

La population juive de Łódź jusqu'à 1863, sous le jour des chiffres

Resumé

Les sources sur lesquelles le présent ouvrage est basé, se trouvent, en partie majeure, dans les Archives des Actes Anciens de la ville de Łódź, les Archives d'Etat des Actes Anciens, les Archives du Ministère des Finances, les Archives Centrales à Varsovie et les Archives d'Etat à Piotrków. De plus, l'auteur s'est servi de diverses sources imprimées. Bien que la valeur des matériaux statistiques du XIX siècle ait été souvent mise en doute à cause de l'imperfection des méthodes appliquées à cette époque-là aux travaux statistiques, néanmoins l'abondance et la continuité des données statistiques, ainsi que les nombreuses listes nominatives des membres de divers groupes professionnels et sociaux et de contribuables permettent de contrôler les sources et de reconstruire l'état réel de choses. Les matériaux cités par l'auteur se réfèrent à la population résidante de la ville de Łódź. La population non résidante, qui, en 1864, constituait 16,3% de la population totale de la ville de Łódź, n'est pas prise en considération dans la plupart des relevés et des évaluations statistiques de cette époque-là.

Łódź, qui compte aujourd'hui (9.XII 1931) 605 457 habitants, n'était, en 1793, qu'une petite ville de 191 habitants. On y rencontre les premiers juifs au début du XVIII siècle. Les registres de capitation juive des années 1775—1781 comportent quelques fermiers juifs (tenant à bail une auberge, un cabaret, etc) avec leurs familles: l'enregistrement prussien de 1793 a relevé, à Łódź, deux familles juives, composées de onze personnes (un tailleur et un tanneur). Au cours des années 1793—1820, Łódź s'accroît, grâce au développement du commerce avec les localités voisines et compte

en 1820, déjà 767 habitants dont 271, soit 35,3%, sont des juifs.

A cette époque une certaine différenciation s'accuse déjà dans la structure de la population juive. Le commerce est entièrement entre les mains des juifs qui, en outre, constituent 50% des artisans lodziens. Les capitaux des commerçants juifs les plus riches ne se chiffrent que par quelques milliers de zlotys et les échanges commerciaux sont minimes.

En 1820 Łódź fut classée parmi les villes destinées à la colonisation industrielle. Dès 1823, des tisseurs et des fileurs étrangers commencèrent à affluer à Łódź. Dans l'espace de 5 ans (1823—28) la population de Łódź s'est accrue de 3 474 personnes, soit de 534%. Cet accroissement a été provoqué surtout par l'immigration étrangère qui ne comportait pas de juifs. En conséquence, l'accroissement de la population juive à la période mentionnée ne comprenait que 160 personnes et le pourcentage de la population juive tomba jusqu'à 10%. Le développement ultérieur de l'industrie lodzienne et l'afflux, à Łódź, des masses artisanales et ouvrières provoquèrent une nouvelle réduction du pourcentage des juifs par rapport à la population non juive (jusqu'à 8,3% en 1843), nonobstant le considérable accroissement absolu de la population juive. Les crises industrielles des années 1843—47 et 1853—54, provoquèrent un reflux des masses ouvrières et artisanales. L'émigration de la population juive non rattachée directement à l'industrie était bien plus faible.

Cette circonstance, de même que l'élargissement considérable du commerce et — après l'abolissement, en 1850, de la frontière douanière polono-russe — aussi des exporta-

tions vers la Russie, l'accroissement de la participation des juifs à l'industrie et la suppression, en 1862, des restrictions de domicile entravant jusqu'alors les juifs, avaient amélioré le pourcentage de la population juive, lequel, déjà en 1863, s'élevait à 16,9%. En général, la population juive de Łódź avait sensiblement augmenté au cours de la période de développement industriel; de 288 personnes en 1823, elle s'était élevée jusqu'à 5 633 en 1863, soit d'environ 20 fois. Néanmoins cet accroissement restait en arrière de l'accroissement général de la population łodzienne, qui, se chiffrant par 799 personnes en 1823, comptait, en 1863, 33 417 habitants, c. à d. 40 fois autant.

Appartenant au début du XIX siècle, aux agglomérations urbaines juives les plus petites du Royaume de Pologne, la communauté juive de Łódź occupait en 1860 la septième et en 1897 la deuxième place parmi les communautés juives les plus nombreuses du Royaume. Le pourcentage des juifs à Łódź, ville industrielle par excellence, était bien au-dessous du pourcentage moyen de la population juive urbaine du pays; alors qu'en 1840 les juifs constituaient en moyenne 39% de la population urbaine du Royaume, celui des juifs à Łódź n'était que d'environ 9%.

La population juive de Łódź se divisait en deux grands groupes professionnels: 1) le commerce et l'entremise et 2) l'artisanat et l'industrie. En outre un groupe peu nombreux réunissait les professions libérales et le service public; un autre groupe plus nombreux que celui-ci, mais très inconstant comme le démontrent les sources statistiques, embrassait les ouvriers-journaliers, les mendiants et les personnes sans occupation quelconque (tabl. III).

Le tiers de la population juive active s'adonnait au commerce et à l'entremise, cependant déjà en 1861, ce groupe embrassait presque la moitié de la population juive active. Seul le nombre des cabaretiers accuse une tendance à diminuer, en conséquence de la politique du gouvernement qui tendait à éliminer les juifs du débit de boissons. 50% des commerçants juifs exerçaient le commerce des textiles. Les courtiers étaient aussi très nombreux. Le nombre total des commerçants juifs (390) égalait, en 1862, presque celui des commerçants chrétiens (402). Cependant, ces derniers ne constituaient que 3,3% de la popu-

lation active chrétienne, tandis que le pourcentage correspondant des commerçants juifs s'exprimait par 25,5%.

La friperie, l'entremise, les cafés et les restaurants étaient entièrement entre les mains des juifs et, en partie majeure, le commerce des produits nationaux et étrangers, ainsi que le commerce des bougies de suif. Par contre, les commerçants chrétiens s'étaient emparés presque entièrement du débit de boissons, de tabac à fumer et à priser et de sel, de l'affermage de maisons et de moulins.

35 — 40% de la population juive exerçaient un métier ou une industrie; 37— 56% de la totalité des artisans juifs sont occupés dans l'industrie du vêtement (tailleurs, cordonniers, pelletiers et casquettiers, passementiers, gantiers). Dans l'industrie mentionnée, ce sont les tailleurs qui forment le groupe le plus nombreux. Au début, le métier de tailleur était, à Łódź, presque monopolisé par les juifs qui, après l'apparition de tailleurs polonais et allemands, sûrent cependant maintenir leur rôle prédominant dans ce métier. À côté de la corporation de tailleurs officielle, les tailleurs juifs fondèrent, vers le milieu du XIX siècle une corporation de tailleurs clandestine qui fut découverte et dissoute par le gouvernement. À la même époque, s'est développée à Łódź, sur l'initiative des tailleurs et des commerçants juifs, l'industrie des vêtements tout faits. L'industrie alimentaire qui, en 1820, occupait 40% des artisans juifs, n'en comptait en 1862 que 9,5% dont la plupart bouchers. En général, dans l'industrie alimentaire, les juifs exerçaient des métiers qui, pour des raisons d'ordre confessionnel, devaient se trouver entre les mains des juifs en tant que les produits étaient destinés pour des consommateurs juifs (bouchers, boulangers, fabricants de pains d'épice, meuniers). On ne rencontre que rarement des ouvriers juifs dans l'industrie des métaux; c'est seulement vers 1850 que paraissent les premiers dinandiers et fabricants juifs de boîtes en métal. On a noté, en 1861, un serrurier et un forgeron juifs. Par contre, bien plus tôt, on rencontre quelques juifs dans le travail des métaux précieux, dans la ferblanterie, et dans l'épingleterie.

À cause des restrictions corporatives, les juifs n'ont trouvé accès à l'industrie textile que vers 1840—1850, et ce, d'abord, seulement dans les branches accessoires et auxiliaires de

cette industrie, comme p. ex. dans les fabriques d'ouate (1835) et de rubans et tresses (1837), les ateliers d'impression de tissus (1837), les teintureries (1841) et, seulement depuis 1842, dans les tissages.

En 1835 il n'y avait qu'un seul juif dans l'industrie textile, en 1861 il y en avait 67, soit 22,7% de la totalité des artisans juifs. En 1862, 41 juifs étaient propriétaires des établissements de l'industrie lainière et cotonnière, (soit 2,3% du nombre total des propriétaires d'établissements industriels). Le nombre des travailleurs juifs occupés dans ces deux branches de l'industrie textile s'élevait à 225, soit à 6,1% de la totalité des travailleurs.

En même temps s'est accrue la participation des juifs dans la communication et le transport; tandis qu'en 1830 il n'y avait qu'un seul voiturier juif à Łódź, il y en avait 38 en 1861 (soit 12,9% de la population industrielle et artisanale juive). Les juifs avaient pénétré aussi dans la sphère de gros travaux physiques, comme paveurs (1842), maçons (1850), tailleurs et casseurs de pierres (1861) et porte-faix dont il y avait 10 en 1861 et 15 en 1862. Alors qu'en 1820, les travailleurs physiques juifs n'étaient occupés que dans l'industrie du vêtement et l'industrie alimentaire, on les rencontre en 1861, aussi dans l'industrie textile et le transport.

Le processus de différenciation de la population juive au point de vue de sa structure professionnelle est très accusé. Tandis qu'en 1820 la population juive se répartissait en 15 groupes de professions, en 1861 le nombre de ces groupes s'élevait à 45. L'allure de cette différenciation a été la plus rapide au cours des années 1830—1842. Toutefois il est à souligner que le développement économique de la population juive et la différenciation qui en fut résultat, n'ont pas été suivis d'un accroissement du nombre des travailleurs physiques aux dépens de la partie de la population juive occupée dans le commerce. La comparaison de la structure professionnelle de la population juive et non juive à Łódź des années 1860—62, suggère des observations intéressantes. Il n'y a point de juifs dans l'agriculture qui compte 9,3% de la population active chrétienne. On les trouve dans 29 métiers; par contre ils font défaut dans 31 métiers, en particulier dans ceux qui ont trait au travail du bois, des métaux et des textiles, ainsi que dans 8 branches d'industrie. En ce

qui concerne les professions libérales, on trouve des juifs parmi les médecins, mais il n'y en a point dans la pharmaceutique, l'obstétrique, l'architecture, la musique, etc. On n'en trouve point parmi le personnel enseignant des écoles, les précepteurs, les fonctionnaires et les employés, ni dans certaines catégories de service personnel. Par contre, dans certaines branches du commerce (6) et de l'artisanat (6), on ne trouve que des juifs; de même les portefaix sont tous juifs.

On est frappé de la prépondérance de juifs dans le commerce et le transport et aussi parmi les restaurateurs, de leur situation dans l'artisanat et l'industrie, qui se limite à un nombre restreint de branches de professions, de leur participation minime dans les professions libérales et de leur absence totale dans le service public et l'agriculture. La structure professionnelle de la population juive diffère, en général, largement de la structure professionnelle de la population chrétienne (tabl. V et VI).

Il ressort de la comparaison de la structure de la population juive et non juive (tabl. VIII) que la population passive à la charge de la population active était de beaucoup plus nombreuse chez les juifs que chez les chrétiens.

Le pourcentage des chefs de famille par rapport à la totalité s'élevait, en 1861, pour les juifs, à 25,1% et pour les chrétiens, à 33,7%; celui des membres de famille aidants était de 11,4% et de 17,0% respectivement. Il y avait, en 1861, par chaque juif professionnellement actif, 3,5 membres de famille, ou 4,5 après déduction des domestiques n'ayant pas de membres de famille à leur charge, tandis que par chaque chrétien professionnellement actif, il n'y avait que 2,9 et, après déduction des domestiques, 3,7 personnes professionnellement passives.

On pourrait établir la structure sociale et financière de la population juive en se basant sur les données de la statistique des impôts perçus par le consistoire israélite qui répartissait les contribuables juifs en 6 classes. A la I-e classe, la plus aisée, appartenaient presque exclusivement les commerçants en dehors de quelques fabricants. En général, dans le groupe: commerce et entremise, prédominaient les contribuables des classes I—II, les plus aisées (plus de 20%), et des classes moyennes — III-e et IV-e — (50—75%); les moins nombreux étaient les contribuables

appartenant aux classes les plus pauvres (6—28%). La classe la moins aisée du groupe de commerce était celle des courtiers.

L'industrie et l'artisanat n'avaient que peu de représentants dans la I-e et la II-e classe des contribuables (2—7%), la majorité des industriels et artisans appartenant à la III-e, la IV-e et la V classe. La VI classe comprenait, entre autres, les instituteurs juifs, classés parmi les membres les plus pauvres de la communauté juive. La population juive de Łódź représentait une espèce de pyramide

sociale, dont 3% étaient constitués par la I-e classe c. à d. celle des contribuables les plus aisés, 5,3% par la II-e classe, 13,6% par la III-e, 20,2% par la IV-e, 20,3% par la V-e et 41,7% par la VI-e.

Il s'ensuit donc que l'affirmation, que la population juive était riche, est dénuée de tout fondement, vu que les classes aisées ne représentaient que 8% de la population juive, les classes moyennes 32%, et que le reste, c. à d. 60%, c'étaient des masses très peu aisées voire pauvres.

M. KALECKI

Odpowiedź na „Uwagi Krytyczne o jednej z matematycznych teoryj Konjunktury“ Aleksandra Rajchmana¹

Szanowny autor poddał moją „Próbe teorii konjunktury“ surowej i pełnej temperamencie krytyce. Nawiasem mówiąc, nie uważam, by arbitralne orzeczenia, jak „inflacja wzorów matematycznych“, „sensacyjne założenia“, „kiepskie kpiny z determinizmu“, oraz obrazowe porównania z „saneczkującymi uczniami“ wpływały dodatnio na rzeczowość dyskusji. Postaram się poniżej odpowiedzieć na zarzuty autora, korzystając przytem z okazji, by wyjaśnić szczegółowiej niektóre punkty mojej teorii.

I.

1. Swój „zabieg deflacyjny“, t. zn. oczyszczenie od „inflacji wzorów matematycznych“ zaczyna autor od „ujawnienia tego, że jedna z sensacyjnych tez M. Kaleckiego, wieńczących w końcu (str. 45) jego pracę, wynika bezpośrednio z niemniej sensacyjnych zresztą w istocie założeń podanych na str. 10 — 16“. Chodzi tu o twierdzenie, że wahania konjunkturalne udziału zysku kapitalistów w dochodzie społecznym kształtują się niezależnie od walk o płace (twierdzenie to opatrzyłem zresztą poważnymi zastrzeżeniami, o których dokładnie mowa niżej). Przedewszystkiem trudno zrozumieć, na czem polega tu oczyszczenie od „inflacji wzorów matematycznych“. Przeciwnie twierdzenie to wyprowadzone jest przeze mnie na str. 43 i 44 zupełnie niezależnie od „Rozwinięcia matematycznego“² z wyników otrzymanych w „Zarysie ogólnym teorii“ (i z twierdzenia o zależności funkcjonalnej między marżą zysku brutto i stopniem zatrudnienia). To też „zabieg deflacyjny“ sprowadza się w

zasadzie do powtórzenia mojego biegu myśli włącznie z założeniami podstawowemi.

2. P. Rajchman wyprowadza całkiem słusznie z moich założeń, że „zysk realny kapitalistów w okresie jednostkowym t jest jednoznacznie wyznaczony przez zamówienia inwestycyjne w okresach poprzednich“, które to twierdzenie uważa za „sensacyjne“. Bieg myśli, prowadzący do tego twierdzenia, przedstawia się w ogólnych zarysach jak następuje. Zysk realny brutto Z czyli całkowity realny dochód kapitalistów wraz z odpisami amortyzacyjnymi składa się z części konsumowanej S i części zaoszczędzonej A , którą nazywamy akumulacją brutto:

$$Z = S + A \quad (1)$$

A obejmuje — rozpatrujemy układ izolowany i abstrahujemy od oszczędzania robotników — całkowitą produkcję dóbr kapitałowych oraz przyrost zapasów. Zakładamy, że zapasy zachowują w przebiegu konjunkturalnym wielkość stałą, wobec czego akumulacja brutto A jest równa produkcji dóbr kapitałowych. Zakładamy dalej, że konsumpcja kapitalistów S rośnie, względnie maleje wraz z całkowitym zyskiem realnym Z , t. zn. jest funkcją Z . Wyróżając S przez Z w równaniu (1) otrzymujemy, że zysk globalny Z jest funkcją produkcji dóbr kapitałowych A . Ponieważ zaś wielkość tej ostatniej wyznaczona jest przez uprzednie zamówienia inwestycyjne, których wykonanie wymaga czasu δ , więc również i zysk realny kapitalistów Z w danej chwili wyznaczony jest przez zamówienia inwestycyjne z poprzednich okresów.

¹ Obacz Kwartalnik Statystyczny r. 1933, zeszyt 2—3, str. 325.

² W przedmowie wyraźnie zaznaczam, że „Rozwinięcie matematyczne“ może być bez uszczerbku dla zrozumienia całości opuszczone.

Otóż chciałbym wiedzieć, która z przesłanek tego „sensacyjnego” twierdzenia uważana być może za sensacyjną. Wątpię, czy wzbudzi sprzeciw abstrahowanie od oszczędzania robotników. Założenie co do stałości zapasów w przebiegu konjunkturalnym nie jest oczywiście ściśle, ale przy rozpatrywaniu — zgodnie z wszystkimi poważnymi teoriami konjunktury — wahań konjunkturalnych, jako wywołanych procesami reprodukcji i akumulacji kapitału stałego może być uważane za uprawnione uproszczenie tem bardziej, że na podstawie danych empirycznych ruch ogółu zapasów w układach w przybliżeniu izolowanych nie wykazuje wyraźnych wahań konjunkturalnych. To, że konsumpcja kapitalistów jest funkcją ich całkowitego zysku realnego (przyczem w moich założeniach przyjmuje się, że waha się ona słabiej niż całkowity zysk brutto — patrz str. 9 mojej pracy), nie jest, zdaje się, również czymś niezwykłym. Wreszcie nie ulega wątpliwości, że produkcja dóbr kapitałowych w danej chwili zależy od uprzednich zamówień inwestycyjnych, których wykonanie wymaga dłuższego czasu.

Jak na tle moich założeń przedstawia się przebieg obniżania płac? Jeśli kapitaliści obniżają płace robocze, to na tem nie kończy się jeszcze wcale proces przewłaszczenia dochodu robotniczego na rzecz dochodu ogółu kapitalistów. By to przewłaszczenie było dokonane, ogół kapitalistów zwiększyć musi swą konsumpcję i produkcję dóbr kapitałowych łącznie o sumę uzyskaną z obniżki płac. Ogół kapitalistów bowiem zarabia nie „pieniądze”, lecz tę sumę dóbr, którą konsumuje lub też w postaci produkcji dóbr kapitałowych akumuluje. Ponieważ produkcja dóbr kapitałowych A wyznaczona jest przez uprzednie zamówienia inwestycyjne, więc nie może ona ulec zmianie. Dalej według naszych założeń suma konsumpcji kapitalistów i produkcji dóbr kapitałowych $S + A$ jest funkcją A , skąd wynika, że nie zmieni się także i konsumpcja kapitalistów S . Zysk realny kapitalistów nie ulegnie zwiększeniu wskutek obniżki płac — spadek popytu ze strony robotników nie skompensowany przez odpowiedni wzrost popytu kapitalistów wywołuje taki spadek cen i obrotów¹, że anuluje to wpływ obniżki płac na rozmiar y globalnego zysku².

Z naszych dotychczasowych założeń, których „niesensacyjność” podkreśliśmy wyżej, wynika jedynie, że obniżka płac nie wpływa na tych miast na zwiększenie zysku kapitalistów. Pozostaje jednak jeszcze możliwość oddziaływania na wielkość zamówień inwestycyjnych w danej chwili i tem samym na powiększenie zysku realnego w przyszłości. Kwestję tę rozpatrzmy w następnym paragrafie.

3. Od czego zależy wielkość zamówień inwestycyjnych dawanych w danej chwili? Zakładamy — niewątpliwie zgodnie z rzeczywistością — że od przewidywanej rentowności netto. Zakładamy, i to znów jest, zdaje się, zupełnie prawdopodobne, że ta przyszła rentowność netto jest szacowana według rentowności brutto istniejących zakładów i stopy procentowej w danej chwili. Jeśli oznaczyć wielkość globalnego aparatu produkcyjnego w danej chwili przez K , zysk realny brutto wyżej przez Z , a stopę procentową przez p , to powiemy, że działalność inwestycyjna będzie funkcją rosnącą bieżącej rentowności brutto $\frac{Z}{K}$ — ponieważ jest faktem, że przedsiębiorca przyszłą rentowność brutto ocenia na podstawie bieżącej rentowności brutto — i malejącą — stopy procentowej p , ponieważ im większe odsetki płaci się od inwestowanego kapitału, tem mniejsza będzie rentowność netto przyszłego przedsiębiorstwa. Jeśli oznaczymy volumen zamówień inwestycyjnych w danej chwili przez I , to za miarę nasilenia działalności inwestycyjnej uważać można $\frac{I}{K}$ t. zn. wielkość zamówień inwestycyjnych przypadających na jednostkę istniejącego kapitału stałego. Otrzymamy więc:

$$\frac{I}{K} = f\left(\frac{Z}{K}, p\right)$$

gdzie f jest funkcją rosnącą $\frac{Z}{K}$ i malejącą p . Po założeniu, że p jest funkcją rosnącą rentowności brutto $\frac{Z}{K}$ — a to przy abstrahowaniu od t. zw. kryzysów zaufania — otrzymujemy, że $\frac{I}{K}$ jest funkcją rentowności brutto $\frac{Z}{K}$. W tekście mojej książeczki powiedziałem, że

¹ Jak zobaczymy później, przy całkowicie wolnej konkurencji występuje tylko spadek cen, przy „czystym” monopolizmie — tylko spadek obrotów, w formacji o charakterze mieszanym — jedno i drugie.

² Oczywiście, że mowa cały czas o zysku ogółu kapitalistów. Obniżka płac w jakiejś gałęzi przemysłu, przy nieobniżaniu płac w innych wywoła oczywiście zwiększenie zysku kapitalistów tej gałęzi na koszt pozostałych kapitalistów.

$\frac{I}{K}$ jest funkcją rosnącą $\frac{Z}{K}$. P. Rajchman zupełnie niepotrzebnie przekonywa mnie za pomocą „banalnego kontrprzykładu”, że to nie jest logicznym wnioskiem z poprzednich moich założeń, gdyż wiem o tem doskonale. Ale nowe założenie, które tu milcząco wprowadziłem brzmiałoby następująco: jeżeli natężenie działalności inwestycyjnej $\frac{I}{K}$ jest funkcją samej tylko rentowności brutto $\frac{Z}{K}$, to $\frac{I}{K}$ musi być funkcją rosnącą $\frac{Z}{K}$. Otóż założenie to jest merytorycznie tak oczywiste, że mogło nie zostać zgłoszone formalnie.

W rezultacie poprzednich rozważań otrzymaliśmy więc, że stosunek volumenu zamówień inwestycyjnych I w danej chwili do wielkości aparatu produkcyjnego K jest funkcją rosnącą rentowności brutto $\frac{Z}{K}$. Otóż Z zysk realny brutto jest w myśl rozważań zawartych w poprzednim ustępie wyznaczony przez zamówienia inwestycyjne z poprzednich okresów. Przy założeniu, że zapotrzebowanie na uzupełnienie aparatu produkcyjnego pozostaje w przebiegu cyklu konjunkturalnego na poziomie stałym, wykazać można że wielkość tego aparatu w danej chwili jest również wyznaczona przez zamówienia inwestycyjne w poprzednich okresach (i przez wielkość aparatu produkcyjnego w jakimś określonym momencie przeszłości). Okazuje się więc, że volumen zamówień inwestycyjnych w chwili danej określony jest przez wielkość zamówień inwestycyjnych w okresie poprzednim, nie należy przeto do walki o płacę, a tem samem ta ostatnia nie może też oddziaływać na przyszłą produkcję dóbr kapitałowych, a więc i na przyszły zysk realny kapitalistów.

4. Ostatecznie więc wynika z naszych założeń, że obniżka płac nie może powiększyć zysku realnego kapitalistów ani w teraźniejszości ani w przyszłości. Nie wiem tylko, dlaczego mój krytyk formułuje to w ten sposób, że „tem samem nie mam(y) prawa rozważać przypuszczenia obniżki płac, jako sprzecznego z innymi poprzednio zrobionymi przypuszczeniami”. Takie sformułowanie może wprowadzić w błąd czytelnika: przecież właśnie rozważaliśmy tu obniżkę płac, wykazując, że wpływ jej na zysk kapitalistów zostanie anulowany przez spadek cen i

obrotów, który nastąpi naskutek skurczenia popytu robotników nieskompensowanego przez wzrost popytu kapitalistów. Tem, czy i w jakich warunkach ulegnie naskutek obniżki płac zmniejszeniu globalny dochód robotniczy, zajmujemy się w jednym z następných paragrafów.

5. Dlaczego wszystkie powyższe rozważania to „kiepskie kpiny z determinizmu”, przyznam się, że nie rozumiem. Ma to wyjaśnić obrazowe porównanie z „saneczkującym uczniem”. Nieboraczek tak długo uczył się mechaniki, aż doszedł do wniosku, że, ponieważ bieg saneczek jest jakoby określony przez ich położenie początkowe i szybkość początkową, więc, jeżeli np. kolega kopnie jego saneczki z boku, to w niczem nie może zmienić ich toru ani szybkości. Mnie osobiście to porównanie nic nie wyjaśnia oprócz tego, że p. Rajchman nie zrozumiał w jakim stosunku pozostaje obniżka płac do moich założeń. Do założenia „saneczkującego ucznia” trzeba dodać „jeśli na saneczki nie działa żadna siła zewnętrzna”; do moich zaś założeń nie trzeba dodawać „jeśli nie zajdzie obniżka płac”, natomiast wynika z nich, że ta obniżka płac nie wpłynie na zysk realny kapitalistów. Gdyby uczeń mechaniki, jadąc dorożką, twierdził, że niema poco kopać dla przyspieszenia biegu w przednią jej ściankę, to miałby rację, bo założenie, że bieg dorożki jest całkowicie określony przez położenie początkowe, szybkość początkową i działanie sił zewnętrznych wyłącza możliwość oddziaływania na ten bieg sił wewnętrznych.

Dalej autorowi „nasuwa się natrętnie” porównanie moich rozważań z rozumowaniami „mniej konsekwentnego saneczkowicza”, a to z tego powodu, że „słusznie wywodzę”, iż „kryzysy zaufania zaliczyć wypada do czynników powodujących zaburzenia w regularnem funkcjonowaniu naszego mechanizmu cyklu konjunkturalnego”, a nie zaliczam do takich czynników perturbacyjnych obniżki względnie podwyżki płac. Znowu to samo nieporozumienie. Przecież w założeniach moich mówię wyraźnie (patrz wyżej paragraf 3, jak również str. 16 mojej pracy), iż abstrahuję od kryzysów zaufania; bez tego abstrahowania nie można założyć, że stopa procentowa p jest funkcją (rosnącą) rentowności brutto $\frac{Z}{K}$ i wobec tego nie można wywnioskować z równania $\frac{I}{K} = f\left(\frac{Z}{K}, p\right)$, że $\frac{I}{K}$ jest funkcją $\frac{Z}{K}$.

Natomiast w założeniach teorii nie abstrahuje od obniżki względnie podwyżki płac — przyjmuję ich istnienie i dowodzę, że z założeń tych wynika niezależność globalnego zysku realnego kapitalistów od obniżki względnie podwyżki płac, których wpływ na globalny zysk kapitalistów kompensować przeto muszą przeciwstawne zmiany poziomu cen i produkcji. Abstrahowanie od „kryzysów zaufania” to założenie niezależne od innych założeń; oddziaływanie obniżek i podwyżek płac na zysk realny kapitalistów to wniosek z innych założeń. Wystąpienie „kryzysu zaufania” podważa jedno z założeń podstawowych i dlatego jest czynnikiem perturbacyjnym w stosunku do „mechanizmu cyklu koniunkturalnego”. Zwyżki i zniżki płac nie są sprzeczne z założeniami podstawowymi, lecz przeciwnie z założeń tych wynika, jakie jest oddziaływanie tych czynników na zysk realny kapitalistów i dlatego nie powinny one być uważane za czynniki perturbacyjne.

6. Dotychczas była mowa jedynie o wpływie obniżek i podwyżek płac na zysk realny kapitalistów, nie rozważaliśmy natomiast oddziaływania ich na dochód realny robotników. „Obowiązek rzetelności sprawozdawczej narzuca tu jednak jeszcze pewne uzupełnienie” pisze pan Rajchman, poczem cytuję z mojej pracy: „Realny zysk brutto Z wraz z wielkością aparatu produkcyjnego K decyduje jednak też o wielkości produkcji ogólnej P ponieważ stopień zatrudnienia $\frac{P}{K}$ jest funkcją rentowno-

ści brutto $\frac{Z}{K}$ ”. Jeżeli P jest produkcją ogólną, a Z zyskiem realnym kapitalistów, to $P-Z$ jest dochodem realnym robotników. Ponieważ P , a więc i $P-Z$ wyznaczone jest przez Z i K , które znow w myśl powyższego nie zależą od podwyżek i obniżek płac, to wynikałoby stąd, że dochód realny robotników $P-Z$ także od nich nie zależy. Szkoda jednak, „że obowiązek rzetelności sprawozdawczej” „nie narzucił” mojemu krytykowi przytoczenia z mojej pracy (str. 46) następującego zastrzeżenia:

„Należy tu zaznaczyć, że zależność między stopniem zatrudnienia i rentownością brutto wyprowadzona została w rozdziale poprzednim przy milczącym założeniu wolnej konkurencji. Realny zysk brutto Z , wyznaczony całkowicie przez poprzednie zamówienia inwestycyjne, nie ulega wpływowi ruchu płac także i w ustroju częściowo skartelizowanym — nie można tego jednak powiedzieć o wielkości

produkcji globalnej P , a więc i o dochodzie realnym robotników $P-Z$. Kwestje te zbadamy dokładniej w rozdziale „Konjunktura a kartele”, i dalej z rozdziału „Konjunktura a kartele” (str. 54 i 55):

„Również w układzie całkowicie skartelizowanym kapitaliści przez podwyżkę cen lub obniżkę płac nie mogą zwiększyć globalnego zysku realnego; obniżają tu jednak przytem w przeciwieństwie do gospodarki „wolnej” dochód realny robotników.

Podobne procesy zachodzą też będą w układzie częściowo skartelizowanym”.

Cóż więc się okazuje: oto tylko przy całkowicie wolnej konkurencji zniżka płac nie wpływa na dochód realny robotników. W formacjach całkowicie lub częściowo monopolistycznych kapitaliści nie mogą przez obniżki płac roboczych zwiększyć globalnego zysku realnego brutto, lecz tem niemniej redukują dochód realny robotników. Przy wolnej konkurencji wpływ obniżki płac na zysk kapitalistów kompensowany jest przez spadek cen przy pozostawianiu ogólnej produkcji P i dochodu robotniczego $P-Z$ na niezmiennym poziomie. Przy „czystym monopolizmie” ceny się nie obniżają i wpływ obniżek płac na zysk realny kompensowany jest przez sam tylko spadek obrotów, t. zn. produkcji P . Ponieważ P obniża się przy niezmiennym Z , więc kurczy się dochód realny robotników $P-Z$. Przy „częściowym monopolizmie” obniżają się ceny i produkcja ogólna. Także i tu kurczy się dochód robotniczy $P-Z$, ale mniej niż przy „czystym monopolizmie”.

W tem oświetleniu twierdzenie mojego krytyka, że: „W tym determinizmie koniunkturalnym niema miejsca na skuteczne walki zarobkowe” przestaje być słuszne z chwilą, gdy nie jest zachowany warunek wolnej konkurencji.

II.

1. Przechodzimy do części matematycznej „Uwag krytycznych”. P. Rajchman wyprowadza przedewszystkiem równanie podstawowe mojej „teorii” nie czyniąc mi przytem naogół zarzutów. W jednym tylko miejscu omawiając zależność wolumenu zamówień inwestycyjnych I od produkcji dóbr kapitałowych A i wielkości aparatu produkcyjnego K ujętą w równaniu (10 a).

$$I = m (B_0 + A) - nK$$

gdzie m , n i B_0 są to stałe, krytyk mój stwierdza „ Z tego, że φ jest funkcją rosnącą $\frac{B_0 + A}{K}$ ”

M. Kalecki słusznie wnioskuję o dodatniości m ; natomiast rzekomego dowodu dodatniości n nie jestem w stanie zrozumieć. Przyjmijmy to jako nowe założenie". Nie zrozumieć nie znaczy jeszcze obalić. Postaram się wyjaśnić tu mój dowód szczegółowiej. Pole zmienności I jako volumenu zamówień inwestycyjnych rozciąga w dół aż do zera. Weźmy pod uwagę wartości I mniejsze od dodatnich wielkości $m B_0$. Dla tych wielkości otrzymamy z równania (10a), że:

$$n > \frac{mA}{K}$$

t. zn. że dla nich n jest dodatnie, gdyż m , A i K są dodatnie, a ponieważ n jest stałe, więc jest zawsze dodatnie. Muszę jeszcze zaznaczyć dla porządku, że warunek $m > 0, n > 0$ jest mi potrzebny tylko dla przedstawienia „mechanizmu cyklu konjunkturalnego” bez pomocy wyższej matematyki w rozdziale 3 części I, ale nie robię z niego użytku przy ułożeniu i rozwiązaniu równania zasadniczego w części II.

2. Z kolei przechodzi p. Rajchman do krytyki rozwiązania „równania podstawowego”, t. zn. określenia z niego zamówień inwestycyjnych I jako funkcji czasu t . W rozwiązaniu tem wzoruję się na rozwiązaniu przez Tinbergena w jego „Ein Schiffbauzyklus” równania:

$$f'(t) = -af(t - \vartheta) \quad (T)$$

To też ostrze krytyki p. Rajchmana zwraca się przeciw metodzie rozwiązania Tinbergena.

Stosując rozwinięcie na szereg Fouriera p. Rajchman dowodzi przedewszystkiem, że równanie to ma rozwiązanie okresowe dla $f(t)$ tylko w wypadku istnienia pewnej określonej zależności między stałymi a i ϑ oraz że jest ono wówczas harmoniczne proste, t. zn. ma postać $C \sin(\beta t - \gamma)$.

Podkreślając „szczegółowość” tego rozwiązania p. Rajchman zupełnie słusznie wskazuje, że ogólne rozwiązanie otrzymamy, jeśli w przedziale początkowym $(0, \vartheta)$ założymy dla $f(t)$ dowolną funkcję, poczem na podstawie równania (T) wyznaczyć możemy funkcję $f(t)$ w przedziale $(\vartheta, 2\vartheta)$, dalej na podstawie jej przebiegu w tym przedziale i tegoż równania określimy funkcję f w przedziale $(2\vartheta, 3\vartheta)$ i t. d.

P. Rajchman dowodzi dalej, że jeśli $a\vartheta > 1$ to wyznaczona w ten sposób krzywa przecina

oś w nieskończonej ilości punktów odległych od siebie mniej niż o 3ϑ .

Swojemu postępowaniu przeciwstawia p. Rajchman metodę rozwiązania równania $f'(t) = -af(t - \vartheta)$ przez Tinbergena, którą opisuje krytycznie, jak następuje: „Zamiast tego bada (Tinbergen) szczegółowo rozwiązanie specjalne typu:

$$e^{\alpha t} \sin(\beta t - \gamma)$$

(α, β, γ — stałe, t — zmienna niezależna) i powiada, że rozwiązanie ogólne da się rozwinąć na szereg rozwiązań specjalnych tego typu.

Tego rodzaju wynik nie mówi nic o rozkładzie pierwiastków $t_1, t_2, \dots, t_n$ gdyż poza nie mającym w danym razie zastosowania przypadku wspólnych pierwiastków dla wszystkich składników, niema żadnego prostego związku między pierwiastkami składników i pierwiastkami sumy”.

Zarzut ten jest, jak się postaram wykazać, tylko pozornie słuszny. Rozwiązanie Tinbergena przedstawia się jak następuje:

$$f_i(t) = C_1 e^{\alpha_1 t} \sin(\beta_1 t - \gamma_1) + C_2 e^{\alpha_2 t} \sin(\beta_2 t - \gamma_2) + \dots + C_3 e^{\alpha_3 t} \sin(\beta_3 t - \gamma_3) \dots$$

$\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3 \dots$ i $\beta_1, \beta_2, \beta_3$ są to wielkości stałe otrzymane przez Tinbergena z rozwiązania równania $\frac{z}{a\vartheta} = e^z$, gdzie $z = \alpha + i\beta$, metodą graficzną

na str. 157 „Schiffbauzyklus”²; $C_1, C_2, C_3 \dots$ i $\gamma_1, \gamma_2, \gamma_3 \dots$ natomiast są to stałe wynikające z warunku, że powyższe wyrażenie dla $f(t)$ ma być w przedziale $(0, \vartheta)$ rozwinięciem danej tam dowolnie funkcji. Otóż ze wspomnianego już rozwiązania równania $\frac{z}{a\vartheta} = e^z$ metodą

graficzną na str. 157 „Schiffbauzyklus” wyprowadzić można łatwo, że: $\alpha_2 < \alpha_1$; $\alpha_3 < \alpha_1$; i t. d. Celem znalezienia pierwiastków funkcji $f(t)$ przyrównajmy ją teraz do zera i podzielmy przez $C_1 e^{\alpha_1 t}$; otrzymamy wówczas:

$$\sin(\beta_1 t - \gamma_1) + \frac{C_2}{C_1} e^{(\alpha_2 - \alpha_1)t} \sin(\beta_2 t - \gamma_2) +$$

$$+ \frac{C_3}{C_1} e^{(\alpha_3 - \alpha_1)t} \sin(\beta_3 t - \gamma_3) \dots = 0$$

Ponieważ w myśl powyższego $\alpha_2 - \alpha_1 < 0$; $\alpha_3 - \alpha_1 < 0$; i t. d., więc dla dostatecznie dużego t suma wszystkich wyrazów poza pierw-

¹ W tekście p. Rajchmana zamiast t figuruje wszędzie u , co pozostaje w związku z przekształceniem, jakiemu poddał on równanie (T).

² Weltwirtschaftliches Archiv, 34,1. Wielkości oznaczone u nas przez α i β figurują u Tinbergena jako π i μ .

szym okaże się równa dowolnie małej wielkości ω :

$$\sin(\beta_1 t - \gamma_1) + \omega = 0$$

stąd zaś wynika, że pierwiastki $f(t)$ dla dostatecznie dużego t będą dowolnie bliskie do pierwiastków $\sin(\beta_1 t - \gamma_1)$

Podobnie można wykazać, że względne odchylenie $f(t)$ od $C_1 e^{\alpha_1 t} \sin(\beta_1 t - \gamma_1)$ t. zn.:

$$\frac{f(t) - C_1 e^{\alpha_1 t} \sin(\beta_1 t - \gamma_1)}{C_1 e^{\alpha_1 t} \sin(\beta_1 t - \gamma_1)}$$

dla dostatecznie wielkich wartości t jest dowolnie małe, jeśli $\sin(\beta_1 t - \gamma_1) \neq 0$. Ostatecznie więc możemy stwierdzić:

W czasie dostatecznie oddalonym od przedziału $(0, \vartheta)$ funkcja $f(t)$ upodabnia się z dowolną dokładnością do funkcji $C_1 e^{\alpha_1 t} \sin(\beta_1 t - \gamma_1)$, której okres wahań nie zależy zupełnie od warunków początkowych¹. Wynik ten wydaje mi się ważniejszy niż wyniki otrzymane metodą p. Rajchmana.

3. Wszystkie te rozważania dają się też zastosować do rozwiązania mojego równania podstawowego. Możemy więc stwierdzić, że w czasie dostatecznie oddalonym od przedziału $(0, \vartheta)$ funkcja $I(t) - I_0$ (odchylenie wolumenu zamówień inwestycyjnych od położenia równowagi) upodabnia się dowolnie do $C_1 e^{\alpha_1 t} \times \sin(\beta_1 t - \gamma_1)$, gdzie stałe α_1 i β_1 zależą od parametrów m , n i ϑ , a stałe C_1 i γ_1 od warunków początkowych:

$$I(t) - I_0 = C_1 e^{\alpha_1 t} \sin(\beta_1 t - \gamma_1)$$

Moje założenia nie wymagają przytem wcale bezwzględnie, by $\alpha_1 = 0$, jak to się zdaje przypuszczać p. Rajchman. Wystarczy szerzej interpretować pojęcie „beztrendowości” uważając za „beztrendowy” nietylko taki układ, który po każdym cyklu wraca całkowicie do stanu pierwotnego, lecz i taki, w którym wszystkie elementy podstawowe oscylują koło stałego położenia równowagi².

Jeśli następnie przy obliczeniu długości cyklu koniunkturalnego kładę jednak $\alpha_1 = 0$, to tylko dla dostosowania się do empirycznego stanu rzeczy, który nie wykazuje zjawiska wy-

rażnej regularnej regresji albo progresji amplitudy wahań (patrz str. 30 mojej pracy).

To też nie muszę wcale suponować, że warunek

$$\cos \sqrt{n\vartheta} (2m + n\vartheta) = \frac{m}{m + \vartheta n} \quad (N_1)$$

niezbędny, by $\alpha_1 = 0$ jest w rzeczywistości ściśle spełniony. Może on być spełniony tylko w grubym przybliżeniu tak, że nasilenie wahań koniunkturalnych bardzo wolno spada lub bardzo wolno się podnosi. Oczywiście, że przeprowadzone obliczenie okresu ma w zastosowaniu do tych wypadków tylko wartość przybliżenia, jest ono jednak wogóle zarówno z powodu niedokładności danych statystycznych, jak i przybliżoności założeń podstawowych i działania czynników egzogenicznych tylko niezmiernie grubym szacunkiem. To też oczywiście ważne jest nie to, że z obliczenia otrzymałem dla okresu cyklu 10 lat — co dokładnie odpowiada rzeczywistości — lecz że nie otrzymałem 100 lat.

Muszę zresztą przyznać, że w tej części moich rozumowań jest jedna istotnie poważna luka: należałoby nie zadowolnić się skonstruowaniem tego, że w rzeczywistości nie daje się zauważyć wyraźna regularna progresja lub regresja amplitudy wahań koniunkturalnych, lecz w y t ł u m a c z y ć to zjawisko stałości nasilenia wahań.

Natomiast zarzut p. Rajchmana polegający na tem, że spełnienie warunku (N_1) nie przesądza jeszcze o okresowości funkcji $I(t) - I_0$, a to ze względu na wpływ warunków początkowych, — w myśl powyższych rozważań odpada, jeśli chodzi o czas dostatecznie oddalony od przedziału początkowego $(0, \vartheta)$. Funkcja bowiem $C_1 e^{\alpha_1 t} \sin(\beta_1 t - \gamma_1)$ — która w rozpatrywanym tu szczególnym wypadku przechodzi w $C_1 \sin(\beta_1 t - \gamma_1)$ — oddaje nam w czasie dostatecznie oddalonym od przedziału $(0, \vartheta)$ z dowolnym przybliżeniem rozwiązanie ogólne dla funkcji $I(t) - I_0$.

W końcu nadmieniam p. Rajchman, że nie wchodzi w merytoryczną krytykę moich założeń ekonomicznych. Według mnie tylko właśnie taka krytyka mogłaby ewentualnie wykryć istotne braki mojej teorii, zarzuty natomiast formalno-logiczne i matematyczne p. Rajchmana chybiam, mojem zdaniem, celu.

¹ Twierdzenie to sprawdziłem w następujący sposób na przykładzie. Założyłem, że w okresie początkowym $(0, \vartheta)$ funkcja $f(t) = \text{const.}$ i wyliczyłem ją dla wypadku $a = \frac{\pi}{2}$ według wzorów podanych przez p. Rajchmana dla następujących przedziałów — okazało się, że już bardzo prędko krzywa $f(t)$ zlewa się z sinusoidą o okresie 4ϑ odpowiadającą „rozwiązaniu Tinbergena”.
² Przy takiej interpretacji I_0 , A_0 , D_0 i K_0 odpowiadające położeniom równowagi poszczególnych elementów nie są już przeciętnymi z dowolnego cyklu, lecz przeciętnymi cykliów o odpowiednio dobranej, (a dla każdego z elementów innej) fazie. Z zależności, na których opierało się wyprowadzenie równania podstawowego wynika jednak, że i przy tej interpretacji $I_0 = A_0 = D_0 = U$.

Przegląd artykułów statystycznych w polskich czasopismach

W zeszyte poprzednim Kwartalnika Statystycznego zapoczątkowano druk przeglądu prac statystycznych, ogłaszanych w polskich czasopismach. Przegląd ten, jak już poprzednio zaznaczono, obejmuje prócz prac, dotyczących teorii, metody i techniki statystycznej, również prace, zawierające analizę wyników oraz publikację źródłowego materiału statystycznego (poza materiałem, ogłaszanym przez Główny Urząd Statystyczny).

W zeszyte niniejszym przegląd ten ukazuje się po raz drugi. Nie jest on jeszcze kompletny. W porównaniu z zeszytem poprzednim zaszły zmiany w ujęciu zasadniczym przeglądu, zaniechano mianowicie podawać streszczenia artykułów, z których tytułu można wnioskować o treści,

REDAKCJA

Wykaz czasopism uwzględnionych:

Gazeta Administracji i Policji Państwowej.
Lekarz Wojskowy.
Nawozy Sztuczne.
Nowotwory.
Oszczędność.
Palestyna i Bliski Wschód.
Polska Gospodarcza.
Poradnik Gospodarczy.
Prace Instytutu Badania Konjunktur
Gospodarczych i Cen.
Przegląd Górniczo-Hutniczy.
Przegląd Gospodarczy.
Przegląd Intendencki.
Przegląd Mięsny.
Przegląd Trachomatologii i Okulistyki
Społecznej.
Przegląd Ubezpieczeniowy.
Przegląd Ubezpieczeń Społecznych.
Przegląd Naftowy.
Rolnictwo.
Rolnik Ekonomista.
Samorząd Miejski.
Spółdzielczy Przegląd Naukowy.

Gazeta Administracji i Policji Państwowej, miesięcznik, r. 1933.

Nr 10.

Antoni Robaczewski: Budżety ministerstw w latach 1926/27, 1929/30 i 1933/34 (str. 319 — 326).

Nr. 12.

Stefan Stosyk: Działalność inspekcji wojewódzkiej w świetle cyfr (395 — 406).

Lekarz Wojskowy, dwutygodnik, Warszawa, 1933, tom XXII,

Nr. 1, 2, 3, 4.

Doc. Dr. Jan Mydlarski: Budowa fizyczna młodzieży męskiej roczników 1906 do 1909 w świetle materiałów komisji poborowych (str. 14 — 27, 77 — 86, 116 — 126, 195 — 203).

Nr. 4.

Prof. Dr. T. Janiszewski: Właściwe statystyki zachorowalności. Ogólny i biologiczny wskaźnik zdrowia (str. 158 — 177).

Nawozy Sztuczne, miesięcznik, 1933, Nr. 10.

Szczęśny Jaxa - Bykowski: Na marginesie pewnej publikacji, dotyczącej statystyki nawozowej (str. 221 — 226). Uwagi autora dotyczą pracy Stefanji i Józefa Poniatowskich p. t. Zużycie nawozów sztucznych w sezonach wiosennych 1931/32, jesiennym 1932, wiosennym 1932/33: odbitka z zeszytu 3 tomu II kwartalnika „Prace Instytutu Badania Konjunktur Gospodarczych i Cen”.

Nowotwory, kwartalnik, 1933.

Tom VIII, Nr. 1 (37).

Dr. Kazimierz Węchowski: Statystyka chorych na raka i inne nowotwory złośliwe z obszaru całej Rzeczypospolitej Polskiej (str. 1 — 28).

Oszczędność, dwutygodnik, 1933.

Nr. 10.

St. M.: Banki komunalne w 1932 r. (str. 120 — 123).
Nr. 11.

Dr. J. Piekałkiewicz: Ruch wkładów oszczędnościowych zagranicą w 1932 r. (str. 135 — 137).
Nr. 12 — 13.

B. Obszyński: Komunalne kasy oszczędności w r. 1932 w świetle zamknięć rachunkowych (str. 145 — 148).

Ryszard Chodnikiewicz: Ruch oszczędnościowy emigracji polskiej przed i po wojnie światowej (str. 148 — 155).
Nr. 14 — 15.

F. Ś.: Komunalne kasy oszczędności woj. wołyńskiego (str. 167 — 171).

Palestyna i Bliski Wschód, miesięcznik, Warszawa, 1933.

Nr. 3.

E. Rajnfeld: Zarys bilansu płatniczego Palestyny za lata 1921 — 1930 (str. 143 — 149).
Nr. 6, 7/8.

Dr. A. Ruppін: Skład zawodowy ludności Palestyny według spisu ludności w Palestynie z roku 1931 (str. 326 — 336), (385 — 389).
Nr. 7/8.

E. Rajnfeld: Haifa — pierwszy nasz port (str. 381 — 385). W artykule podane są liczby ruchu portowego w Haifie.

— Handel zagraniczny Palestyny i innych krajów średniego wschodu w latach 1930 — 1931 (str. 390 — 393).

Polska Gospodarcza, tygodnik, 1933.

Zeszyt 27.

Inż. Tadeusz Zamoyski: Polskie surowce chemiczne (str. 833 — 836).

Zeszyt 30.

Al. K. Iwánka: Kompresja budżetów samorządu terytorjalnego (str. 921 — 923).

Zeszyt 34.

R. Piłsudski: Dalszy rozwój Gdyni (str. 1033 — 1035).

Zeszyt 36.

W. G. Sytuacja handlu zagranicznego (str. 1083 — 1085).

Poradnik Gospodarczy, tygodnik, Poznań, r. 1933, Nr. 25.

Inż. K. Ruczyński: Kształtowanie się dochodów i rozchodów w gospodarstwach wielkorolnych za okres 5-cioletni (str. 277 — 279).

Inż. Marjan Trojanowski i Lucjan Rychłowski: Przychody gotówkowe z produkcji roślinnej i zwierzęcej gospodarstw wielkorolnych i małorolnych woj. poznańskiego w latach 1926/27 — 1931/32 (str. 279 — 283).

Lucjan Rychłowski: Kształtowanie się cen żyta, pszenicy, jęczmienia i owsa w roku 1931/32 (str. 283 — 287).

Inż. K. Ruczyński: Koszty stałe i ruchome gospodarstw rolnych oraz ich zadłużenie (str. 287 — 289).

M. Zeyland: Udział maszyn rolniczych oraz budynków gospodarczych w rozchodach pieniężnych majątków wielkorolnych i małorolnych w okresie pięcioletnim (1927/28 — 1931/32) (str. 289 — 290).

Lucjan Rychłowski: Zużycie nawozów sztucznych w gospodarstwach wielkorolnych w woj. poznańskim w latach 1928/29 — 1931/32 (str. 290 — 292).

Osadnik, Nr. 23, dodatek do Nr. 25 Poradnika Gospodarczego z r. 1933.

Dr. Wiktor Schramm i Inż. Trojanowski: Wyniki rachunkowe 24 gospodarstw osadniczych poznańskich w r. 1930/31 (str. 45 — 46).

Doc. Dr. T. Konopiński: O poprawienie jakości naszego bekonu (str. 545 — 549). W artykule zestawione są dane o produkcji poszczególnych kategorii bekonu w r. 1931 według danych Polskiego Związku Bekonowego. Artykuł stanowi referat, wygłoszony na zebraniu przedstawicieli przemysłu bekonowego Zachodniej Polski w Poznaniu w dn. 20.VIII 1932.

Prace Instytutu Badania Konjunktur Gospodarczych i Cen, kwartalnik, 1932. Zeszyt 2.

Ludwik Landau: Łagodzenie wahań konjunkturalnych przy pomocy zamówień publicznych (str. 3 — 10) — rozdziały: istota zagadnienia i zasadnicze trudności, rozmiary zamówień państwowych dla przedsiębiorstw przemysłowych w Polsce.

Józef Zagórski: Ruch likwidacyjny przedsiębiorstw w świetle liczb upadłości (str. 18 — 19).

Maciej L. Drybiński: Międzynarodowe obroty towarowe w latach 1926 — 1931 (str. 20 — 24).

Blanka Winawerówna: Wywóz wyrobów przemysłowych w latach 1930 i 1931 (str. 25 — 31).
Zeszyt 3 — 4.

Jan Wiśniewski: Dyspersja cen hurtowych (str. 23 — 29).

Michał Kalecki i Ludwik Landau: Handel włókienniczy w Polsce, zarys struktury (str. 30 — 42) — opracowanie wyników ankiety Instytutu Badania Konjunktur Gospodarczych i Cen, przeprowadzonej w 1930 r. — tytuły rozdziałów: ogólna charakterystyka warunków badania, ankieta pisemna wśród przedsiębiorstw handlu włókienniczego, informacje rzeczoznawców, wnioski ogólne.

Józef Buczkowski i Jan Wiśniewski: Statystyka drobnych ogłoszeń w jednym z dzienników warszawskich (str. 43 — 47).

1933. Tom II, Zeszyt 2.

Jan Wiśniewski: Współzależność pomiędzy wahaniami sezonowymi a konjunkturalnymi (str. 1 — 15). Autor przeprowadza sprawdzenie na materiale statystycznym polskim hipotezy Jobana Akermana, dotyczącej współzależności sezonowości i konjunktury.

Maciej I. Drybiński: Międzynarodowe obroty towarowe w 1932 roku (str. 16 — 19).

Ludwik Landau: Metody badań produkcji przemysłowej i zatrudnienie w przemyśle (str. 20—25). Opis budowy wskaźników produkcji przemysłowej i zatrudnienie w przemyśle, obliczanych przez Instytut Badania Konjunktur Gospodarczych i Cen.

Zeszyt 3.

Michał Kalecki: Udział karteli w działalności przemysłowej na rynku polskim (str. 3 — 6).

Ludwik Landau: Wpływy skarbowe z podatków i monopolu w czasie obecnego kryzysu (str. 7 — 12).

Stefanja i Józef Poniatowscy: Zużycie nawozów sztucznych w sezonach: wiosennym 1931/32 r., jesiennym 1932 r., wiosennym 1932/33 r. (str. 13 — 19).

Józef Zagórski: Wywóz wyrobów fajansowych z Polski w latach 1929 — 1932, jako przykład „konjunktury szczególnej” (str. 20 — 22).

Wacław Skrzywan: Nowe obliczenia rentowności pożyczek państwowych (str. 23 — 25).

Przeгляд Górniczo - Hutniczy, miesięcznik Katowice, 1933, Nr. 7.

Inż. Andrzej Jałowicki: Brytyjski przemysł węglowy 1926 — 1932 (str. 404 — 415).

Przeгляд Gospodarczy, dwa razy na miesiąc, 1933.

Zeszyt 8.

M. H.: Polski przemysł węglowy w 1932 r. (291—300). Zeszyt 16.

Antoni Dzik: Hutnictwo żelazne w 1932 r. (586—590).

J. Bolesta: Płace robotnicze w przemyśle (str. 725 — 731).

Przeгляд Intendencki, kwartalnik, 1933.

Zeszyt 1.

Edward Arnekker: Struktura polskiej wytwórczości przemysłowej w zakresie produkcji odzieży a sprawa organizacji tejże na wypadek wojny (str. 80 — 96).

Przeгляд Mięśny, tygodnik, 1933.

Nr. 3 — 4.

Inż. St. Skibiński: Udział Polski w tymczasowym kontyngencie angielskiego importu bekonów i szynek (str. 1 — 3).

Nr. 5 — 6.

Marjan Mickiewicz: Sól w przemyśle mięsny i hodowli (str. 1 — 2).

W. S.: Eksport gęsi w roku 1932 (str. 6 — 7). W artykule omawiane są przyczyny i skutki zmniejszenia się eksportu gęsi na podstawie danych statystycznych Polskiego Związku Eksporterów Drobiu. Nr. 9 — 10.

Inż. Tadeusz Kłossowski: Nowe możliwości i nowe obawy (str. 1 — 3). Przy omawianiu zagadnienia wywozu artykułów produkcji hodowlanej autor zestawia liczby eksportu tych artykułów z Polski według krajów przeznaczenia. Nr. 11 — 12.

Inż. Zygmunt Lipowski: Na marginesie projektu preferencji dla skór surowych pochodzenia krajowego (str. 4 — 6). W artykule przytaczane i analizowane są liczby, dotyczące handlu zagranicznego skórami w Polsce. Nr. 13 — 14, 15 — 16, 17 — 18, 19 — 20.

Inż. St. Skibiński: Zagraniczny handel towarowy Polski i Anglii (str. 3—6, 2—4, 6—7, 4—6). Nr. 17 — 18.

Jarosław Litwinowicz: Sprawa ożywienia obrotów materiału rzeźnego w Polsce (str. 1 — 4). Nr. 20 — 21.

Inż. Tadeusz Kłossowski: Wywóz szynek w puszkach (str. 1 — 2).

August Iwański: Stan rynku mięsnego we Francji (str. 3. — 4). Nr. 29 — 30.

Inż. Tadeusz Kłossowski: O eksporcie szynek w puszkach, konserw mięsnych i wędlin (str. 6 — 8).

Przeгляд Trachomatologii i Okulistyki Społecznej, kwartalnik, Warszawa, 1933.

Nr. 1.

Dr. Marja Seidler - Dowbuszowa: Przyczynki do statystyki jaglicy (str. 5 — 12). Autorka zestawia statystykę jaglicy na podstawie zgłoszeń w ambulatorjach kliniki okulistyki Uniwersytetu Jana Kazimierza i analizuje otrzymane liczby. Nr. 2 — 3.

Dr. Marjan Zachert: Występowanie i zwalczanie jaglicy w 1930 i 1931 r. (str. 36 — 49). W artykule omówione i zestawione zostały liczby zachorowań i zapadalności na jaglicę oraz ujęta liczbowo działalność poradni przeciwjagliczych, zakładów jagliczych oraz lotnych oddziałów okulistyki Wileńskiego Okręgu Polskiego Czerwonego Krzyża.

Przeгляд Ubezpieczeniowy, dwumiesięcznik, Warszawa, 1933.

Zeszyt 3 — 4.

Dr. P. Smolensky: Europejska tablica śmiertelności (str. 9 — 24).

Przeгляд Ubezpieczeń Społecznych, miesięcznik, Warszawa, 1933.

Zeszyt 8.

Dr. Jan Wernicki: Nieszczęśliwe wypadki przy pracy w latach 1925 — 1930 w świetle cyfr, a rola lekarzy domowych (str. 429 — 433).

Zeszyty 9, 10.

Dr. Jerzy Bujalski: Personel pomocniczo-lekarski w instytucjach ubezpieczenia na wypadek choroby w 1931 r. (str. 483 — 489, 537 — 541).

Przemysł Naftowy, dwutygodnik, 1933.

Zeszyt 6.

Wincenty Waligóra: Polski przemysł naftowy w świetle cyfr (str. 159 — 160).

Jan Fryc: Kryzys przemysłu naftowego w świetle bilansów (str. 161 — 164).

Inż. Tadeusz Welfeld: Bilans gospodarki drogowej (str. 161 — 166).

Zeszyt 11.

Inż. Damian Wandycz: Obrót produktami naftowymi (str. 309 — 315).

Rolnictwo, miesięcznik, 1933.

Tom IV, zeszyt 1.

Włodzimierz Skarbek - Borowski: Zagadnienie polskiej polityki zbożowej (str. 1 — 14).
Artykuł oparty jest na materiale liczbowym

Głównego Urzędu Statystycznego, dotyczącym produkcji, spożycia, handlu zagranicznego pszenicą, żytem, jęczmieniem i owsem.

Rolnik Ekonomista, dwa razy na miesiąc, Warszawa 1933.

Nr. 10.

— Katastrofa eksportu rolniczego (str. 241 — 246)

Nr. 18.

Władysław Komorowski: Zamorski import rolniczy a bilans handlowy Europy (str. 447 — 449).

Samorząd Miejski, dwa razy na miesiąc, Warszawa, 1933.

Nr. 3.

Jan Strzelecki: Miasta w Polsce, wykazujące spadek i największy przyrost ludności w okresie 1921 — 1931 (str. 103 — 116).

Nr. 6.

M. Porowski: Gospodarka miast w świetle budżetów miejskich na rok 1932/33 i wykonanie budżetów za lata ubiegłe (str. 313 — 319).

Nr. 18.

J. W.: Gospodarka miast w świetle liczb — Krynica — źródło (str. 986 — 989).

Spółdzielczy Przeгляд Naukowy, miesięcznik, 1933.

Zbigniew Kozłowski: Na marginesie zagadnień kolektywizacji w Z. S. R. R. (str. 9—17).

Przegląd obcych czasopism statystycznych

Niniejszy Przegląd obejmuje zeszyty czasopism, które ukazały się w II i III kwartale 1933 r. i nadeszły do biblioteki Głównego Urzędu Statystycznego przed 15 października, oraz, jak zwykle, niektóre uzupełnienia z okresów poprzedzających.

Wykaz uwzględnionych czasopism, umieszczony w zeszycie 4 Kwartalnika za rok 1932 i uzupełniony w zeszycie 1 za rok 1933, należy w dalszym ciągu uzupełnić następującymi czasopismami: w dziale A: *Revue de l'Institut International de Statistique* (La Haye); w dziale B: *Archiv für Wanderungswesen und Auslandkunde* (Leipzig), *Le Assicurazioni Sociali* (Roma), *Barometro Economico* (Roma), *Econometrica* (Menasha, Wis, USA).

Na końcu Przeglądu znajduje się skorowidz (autorów i rzeczowy), obejmujący Nr. Nr. 387 — 1059.

B. BUCZYŃSKI i S. FOGELSON

A.

Allgemeines Statistisches Archiv, Organ der Deutschen Statistischen Gesellschaft, Jena, 1933, tom 23, (kwartalnik).

Zeszyt 2.

812. F. Burgdörfer, *Die Volks —, Berufs — und Betriebszählung 1933* (Spis ludności, spis zawodowy i spis przemysłowy 1933 r.). Artykuł, zakończony 30 maja 1933 r. omawia znaczenie, organizację, program dochodzenia spisowego i opracowania spisu, który odbył się w Rzeszy 16 czerwca 1933 r. Organizacja spisu naogół bez zmian. Honorowy personel spisowy (1 komisarz na 40 gospodarstw domowych) rekrutował się przeważnie z urzędników publicznych i nauczycieli. Zmianą jest rozdział druków przez właścicieli nieruchomości w gminach od 10 000 mieszkańców na zasadzie odnośnych wykazów przez nich przy-

gotowanych. Spis ludności i zawodowy odbył się na arkuszach gospodarstwa domowego. Spisowi podlegają obecni z uwzględnieniem czasowo obecnych, oraz czasowo nieobecni. Wprowadzono nowe rubryki dla kobiet zamężnych, dotyczące czasu trwania ostatniego małżeństwa oraz liczby dzieci urodzonych w tem małżeństwie. Pierwsze tymczasowe wyniki podadzą ludność obecną, następne — ludność zamieszkałą. Zamierza się wydać wykaz gmin Rzeszy. Bezrobotni mają podać, czy są zgłoszeni w Urzędzie Pośrednictwa Pracy. Zachowano naogół klasyfikację 1925 r. (zawód indywidualny w ramach obiektywnego). Zmniejszono liczbę rodzajów zawodu obiektywnego do 100 (w 1925 r. — 170, powiększono — dla zawodu indywidualnego do 250—300 (w 1925 r. — 180). W stanowisku społecznym oddzielono urzędników publicznych od innych pracowników umysłowych. Zmieniono pojęcie „zarobkujących” ze względu na bezrobotnych. Wykazani będą oddzielnie rzeczywiście zatrudnieni i bezrobotni. Zwężono zakres spisu przemysłowego. Wprowadzono podział osób zatrudnionych w zakładzie na fachowych (*gelernte*), przyuczonych (*angelernte*) i pozostałych. Dla zakładów 1—5 osobowych wprowadzono pytania, dotyczące członków rodziny. Zwiększono liczbę klas wielkości zakładów. Klasyfikacja przemysłowa obejmuje 3 działy (w 1925 r. — 5), 29 grup (28), 221 klas (163) i 623 rodzaje (555).

813. A. Zwick, *Die Handelsspanne in der Statistik* (Rozpiętość cen handlowych w ujęciu statystycznym). Porównania z obliczeniami wartości produkcji przemysłowej, rolnej oraz transportu wykazują, że pod względem wysokości obrotów w gospodarce społecznej dominuje obrót handlowy, stąd wynikają powszechnie prowadzone badania nad możliwością i środkami potanienia aparatu handlowego. Autor definiuje ogólne pojęcie rozpiętości cen (*Preisspanne*), która stanowi różnicę między ceną nabycia (*Ein-*

- s t a n d p r e i s) i ceną zbytu (A b s a t z p r e i s) oraz jej dwa składniki: rozpiętość kosztów produkcji (P r o d u k t i o n s k o s t e n s p a n n e) i rozpiętość cen handlowych (H a n d e l s s p a n n e), która obejmuje jedynie koszty, powstałe przy nagromadzeniu, przygotowaniu i podziale towarów, nie zawierając przytem żadnych kosztów właściwych procesów produkcji. Autor omawia charakterystyczne cechy handlu hurtowego i detalicznego, produkcji rolniczej, przemysłowej i rzemieślniczej, ze szczególnem uwzględnieniem kalkulacji w tych zakładach wytwórczych, wykazując wpływ poszczególnych czynności handlowych i produkcyjnych na rozpiętość cen handlowych oraz trudności, związane z jej ustaleniem, z uwagi na ciągłą ruchomość jej składników. Właściwą drogą badania jest ankieta, przeprowadzona na zasadzie reprezentacji w różnych zakładach, dotycząca różnych towarów.
814. *Verhandlungen der Deutschen Statistischen Gesellschaft in Berlin am 10 Mai 1933* (Zjazd Niemieckiego Towarzystwa Statystycznego w Berlinie 10 maja 1933 r.) ob. Kwartalnik Statystyczny 1933, zes. 2—3, str. 393.
815. K. F r e u d e n b e r g, *Die Ursachen des Sterblichkeitsrückganges* (Przyczyny spadku umieralności).
816. A. B r u g g e r, *Die Witterungsverhältnisse und ihr Einfluss auf Kaufwillen, Umsatz und Inserat-erfolg* (Wpływ warunków atmosferycznych na nastroje, sprzyjające zakupom, na obrót i skuteczność ogłoszeń). Autor omawia wpływ ciśnienia atmosferycznego, temperatury, opadów i zachmurzenia na obroty przedsiębiorstwa, porównując krzywą obrotów taniemi (masowemi) artykułami, otrzymaną po wyeliminowaniu czynników ubocznych, niezwiązanych z pogodą, jak zmiany cen, personelu, reklamy i t. d., z krzywą średnich obrotów przedsiębiorstwa z kilku lat temi samymi artykułami za te same dni. Zwyżka ciśnienia wpływa dodatnio na zakupy, duże odchylenia od średniej temperatury w obie strony wpływają ujemnie.
817. F. Z a h n, *Die Organisation der amtlichen Statistik in den Hauptkulturstaaten* (Organizacja statystyki urzędowej w główniejszych państwach kulturalnych). Autor daje porównawczy przegląd trzech typów organizacji statystyki: scentralizowanej, zdecentralizowanej „poziomo rzeczowej” (np. biura statystyczne resortowe) i zdecentralizowanej „pionowo geograficznej” (np. biura statystyczne krajowe, komunalne) z uwzględnieniem ich zalet i wad. Jako wniosek autor poleca usunięcie szkodliwego pod względem rzeczowym i finansowym rozproszenia statystyki oraz jej skonsolidowanie w centralnym urzędzie z zachowaniem krajowych i komunalnych urzędów statystycznych, przy organicznem ich związku z centralnym urzędem Rzeszy.
818. J. M ü l l e r, *Die Entwicklung der deutschen Hochschulstatistik in den letzten Jahren* (Rozwój statystyki niemieckich wyższych uczelni w ostatnich latach). Początki statystyki sięgają 1909 roku. Od 1928 r. zarządy wyższych uczelni drukują serję wydawnictw p. n. „Deutsche Hochschulstatistik”, pomieszczającą również badania analityczne; w 1932 zaczęła nadto wychodzić nowa serja, poświęcona badaniom nad położeniem zawodów akademickich (*Untersuchungen zur Lage der akademischen Berufe*). Statystyka obejmuje studentów (w 1928 r. — 9 cech, w 1932 — 5 cech: czas studjów, wyznanie, wykształcenie przy rozpoczęciu studjów, zawód i stanowisko społeczne ojca, obywatelstwo państwowe), wykładowców, wykłady, egzaminy i warunki rynku pracy zawodów akademickich. Mimo ogólnych ograniczeń finansowych zakres statystyki uległ rozszerzeniu.
819. F. Z a h n, *Die Statistik als Lehr — und Prüfungsfach* (Statystyka, jako przedmiot nauczania oraz jako przedmiot egzaminacyjny). Artykuł streszcza referat Z i z e k ' a, wygłoszony 26 września ub. r. na zjeździe profesorów nauk ekonomicznych i społecznych niemieckich szkół wyższych. Referat omawia konieczność studjów dla pewnych grup studentów, przedmiot stuajów, znaczenie studjum statystycznego dla ogólnego wykształcenia, konieczność wyszkolenia zawodowych statystyków.
820. F. Z a h n, *Der Lebenskostenindex — ein zuverlässiges Messinstrument?* (Wskaźnik kosztów utrzymania jako miarodajny miernik). Autor uważa, że dla posługiwania się wskaźnikiem kosztów utrzymania, jako względnie najlepszym miernikiem siły nabywczej konsumenta wewnątrz kraju, a jednocześnie dla międzynarodowej porównywalności tego wskaźnika należy spełnić 3 podstawowe warunki: 1) zaniechać brania za podstawę przedwojennych cen i przedwojennych ilości konsumowanych artykułów jako przestarzałych, 2) uwzględnić we wskaźniku zarówno niezbędne życiowo wydatki, jak też wydatki na potrzeby kulturalne oraz 3) obliczać wskaźniki oddzielnie dla poszczególnych warstw społecznych, a przynajmniej oddzielnie dla gospodarstw robotniczych i pracowników umysłowych.
821. F. Z a h n, *Eine neue Zeitschrift des Internationalen Statistischen Instituts* (Nowe czasopismo Międzynarodowego Instytutu Statystycznego). Autor wita nowe pismo p. n. *Revue de l'Institut International de Statistique*, cytuje wstęp, napisany przez siebie w charakterze prezesa Instytutu, a omawiający historję powstania i cel pisma, oraz podaje streszczenie artykułów.

The Annals of Mathematical Statistics, published quarterly by the American Statistical Association, vol. IV, Ann Arbor (Mich), 1933 (kwartalnik).

Zeszyt 2 (maj).

822. A. L. O'Toole, *A Method of Determining the Constants in the Bimodal Fourth Degree Exponential Function* (Metoda wyznaczania stałych dla funkcji wykładniczej czwartego stopnia o dwu wierzchołkach). Nawiązując do swej poprzedniej pracy w zeszycie 1 tegoż czasopisma (ob. poz. 606) autor podaje wzory dla wyznaczania stałych krzywej częstości o równaniu:

$$y = \exp[-a^2(x^4 + p_1 x^3 + p_2 x^2 + p_3 x + p_4)]$$

posiadającej dwa *maxima*.

823. C. C. Craig, *On the Tchebycheff Inequality of Bernstein* (O nierówności Czebyszewa-Bernsteina).
824. C. H. Fischer, *On Correlation Surfaces of Sums with a Certain Number of Random Elements in Common* (O powierzchniach korelacyjnych dla sum, mających pewną liczbę wspólnych składników przypadkowych).
825. A. T. Craig, *On the Correlation Between Certain Averages from Small Samples* (O korelacji pomiędzy niektórymi przeciętnymi w małych populacjach próbnych). Autor podaje wzory dla powierzchni korelacyjnej następujących par zmiennych ewentualnych: 1) średniej arytmetycznej i zakresu zmienności w populacji próbnej z 3 elementów niezależnych, wylosowanych z dowolnej populacji generalnej; 2) średniej arytmetycznej i medjany w takiej samej populacji próbnej; 3) medjany i zakresu zmienności w populacji próbnej z dowolnej nieparzystej liczby elementów.
826. A. L. O'Toole, *On the Degree of Approximation of Certain Quadrature Formulas* (O stopniu dokładności niektórych wzorów dla kwadratury przybliżonej).

Biometrika, a Journal for the Statistical Study of Biological Problems, London - Cambridge, vol. XXV, 1933 (półrocznie).

Część I — II (maj).

827. E. Kitson and G. M. Morant, *A Study of the Noga Skull* (Badanie czaszek z gór Noga w Burmie).
828. M. L. Tildesley, *The Albanians of the North and South (1) Introductory Account of Measurements and Photographs taken in 1929* (Albańczycy północni i południowi. Wstępne sprawozdanie z pomiarów i zdjęć fotograficznych, dokonanych w 1929 roku).

829. *Discussion of Miss Tildesley's Measurements, by the Staff of the Biometric Laboratory* (Dyskusja pomiarów p. Tildesley, dokonana przez personel Laboratorium Biometrycznego).
830. J. Wishart, *A Comparison of the Semi-invariants of the Distribution of Moment and Semi-invariant Estimates in Samples from an Infinite Population* (Porównania półniezmienników rozkładu oszacowań momentów i półniezmienników w populacjach próbnych, wylosowanych z nieskończonej licznej populacji generalnej).
831. D. Anderson, *An Empirical Age Scale* (Empiryczna skala wieku). Badania antropometryczne w Afryce Zachodniej były niezmiernie utrudnione wskutek braku rejestracji urodzeń i, co zatem idzie, niemożliwości dokładnego określenia wieku badanych dzieci. Dla pokonania tej trudności skonstruowano empiryczną skalę wieku w sposób następujący. Odkładając na jednej osi wzrost badanych dzieci w calach ang., na drugiej — wagę w funtach ang., wykreślono 2 krzywe regresji (średni wzrost, odpowiadający określonej wadze i średnia waga, odpowiadająca danemu wzrostowi). Następnie na tymże wykresie wykreślono analogiczne 4 krzywe, odpowiadające wynikom pomiarów wagi i wzrostu wśród dzieci murzynów amerykańskich, oraz dzieci białych w Stanach Zjednoczonych, Anglii i Australji. Dla tych ostatnich krzywych wiek dzieci badanych był znany. Przebieg wszystkich krzywych był bardzo zbliżony. Za podstawę obrano linię amerykańską (dla dzieci białych), jako najbardziej regularną (pozostałe służyły dla kontroli ogólnej) i przy pomocy prostych konstrukcyj geometrycznych określono na krzywej dla dzieci afrykańskich przeciętny wzrost, odpowiadający każdemu rocznikowi wieku w granicach od 6 do 16 lat oraz prawdopodobny zakres zmienności wzrostu dokoła tych przeciętnych. W ten sposób pomiary wzrostu mogły posłużyć do empirycznego określania wieku badanych dzieci.
832. F. Garwood, *The Probability Integral of the Correlation Coefficient in Samples from a Normal Bi-Variate Population* (Prawdopodobieństwo całkowite współczynnika korelacji w populacjach próbnych, wylosowanych z normalnej populacji generalnej o dwu zmiennych ewentualnych).
833. Tokishige Hojo, *A Further Note on the Relation between the Median and the Quartiles in Small Samples from a Normal Population* (Dalsza notatka o zależnościach pomiędzy medjaną i kwartylami w małych populacjach próbnych, wylosowanych z normalnej populacji generalnej). Autor daje wzory dla błędu średniego średniej arytmetycznej obu kwartyli, dla współczynnika korelacji pomiędzy medjaną i jeąnym z kwartyli oraz dla błędu średniego przy obliczaniu średnie-

- go błędu populacji generalnej na podstawie rozpiętości kwartyli w populacji próbnej.
834. M. N. K a r n, *A Further Study of Methods of Constructing Life Tables when Certain Causes of Death are Eliminated* (Dalsze badanie metod obliczania tablic wymieralności w przypadku, gdy niektóre przyczyny zgonów zostają pominięte). Analiza porównawcza metod D'Alemberta, Farra i Lotki.
835. F. A. B r a n d n e r, *A Test of the Significance of the Difference of the Correlation Coefficients in Normal Bivariate Samples* (Kryterjum istotności różnicy pomiędzy wartościami współczynników korelacji w populacjach próbnych o dwu zmiennych, wylosowanych z populacji normalnej).
836. J. B e l l, *Plural Births with a New Pedigree* (Urodzenia wielorakie z nową tablicą genealogiczną). Opis rodziny o szczególnie częstych przypadkach urodzeń wielorakich, zestawionych z kilku innymi tablicami genealogicznymi podobnych rodzin.
837. S. D. W i c k s e l l, *On Correlation Functions of type III* (O funkcjach korelacyjnych III typu). Autor bada powierzchnię korelacyjną, odpowiadającą rozkładowi prawdopodobieństw momentów drugiego rzędu populacji próbnych, wylosowanych z normalnej populacji generalnej o dwu zmiennych, nieskończenie licznej.
838. K. P e a r s o n, *On the Parent Population with Independent Variates which gives the Minimum Value of φ^2 for a Given Sample* (O populacji generalnej o zmiennych niezależnych, która daje minimalną wartość stałej φ^2 dla danej populacji próbnej). Zagadnienie powyższe jest matematycznym sformułowaniem następującego zagadnienia: dla danej populacji próbnej o dwu zmiennych dobrać najodpowiedniejszą populację generalną o 2 zmiennych niezależnych. Zagadnienie to zostało przez autora rozwiązane błędnie w poprzednim tomie tegoż czasopisma (ob. poz. 406), obecnie prostuje on błąd i daje rozwiązanie poprawne.
839. D. D i n g w a l l and M. Y o u n g, *The Skulls from Excavations at Dunstable, Bedfordshire* (Czaszki wykopaliskowe z Dunstable w hrabstwie Bedfordshire).
840. K. P e a r s o n, *On the Application of the Double Bessel Function $K_{\tau_1 \tau_2}(x)$ to Statistical Problems* (O zastosowaniach podwójnej funkcji Bessela $K_{\tau_1 \tau_2}(x)$ do zagadnień statystycznych). Dalsze wyniki metody, stosowanej w poprzedniej pracy autora na ten temat (ob. poz. 399).
Miscellanea.
841. W. P a l i n E l d e r t o n, *Adjustment for the Moments of J - shaped Curves* (Poprawki przy obliczaniu momentów dla krzywych w kształcie litery J).
842. K. P e a r s o n, *Note on Mr. Palin Elderton Corrections to the Moments of J - curves* (Uwagi o poprawkach p. Palin Eldertona dla momentów krzywych w kształcie litery J).
843. R. C. G e a r y, *A General Expression for the Moments of Certain Symmetrical Functions of Normal Samples* (Ogólny wzór dla momentów niektórych funkcji symetrycznych w normalnych populacjach próbnych).
844. W. D. B a t e n, *A Statistical Study of the Daucus Carota L.* (Badania statystyczne nad rośliną *Daucus Carota L.*). Badanie liczby kwiatostanów, gałązek i pojedynczych kwiatów dwu odmian, jednej ze stanu Michigan, drugiej ze stanu Indiana.
845. V. R o m a n o w s k y, *On a Property of the Mean Ranges in Samples from a Normal Population and on some Integrals of Prof. T. Hojo* (O pewnej własności średniego zakresu zmienności w populacjach próbnych, wylosowanych z populacji normalnej oraz o pewnych całkach prof. T. Hojo). Średnie zakresy zmienności w takich populacjach próbnych o liczebności m , jeżeli populacja generalna jest nieskończenie liczna, jej wartość średnia równa się zeru, a odchylenie średnie jedności, spełniają rekurencyjne równanie liniowe
- $$\frac{w_{2m+1}}{4m+2} - \binom{m}{1} \frac{w_{2m}}{4m} + \binom{m}{2} \frac{w_{2m-1}}{4m-2} \dots + (-1)^m \frac{w_{m+1}}{2m+2} = 0$$
- dla $m = 1, 2, 3, \dots$, które można też napisać w postaci
- $$\Delta^m \left(\frac{w_m}{m} \right) = 0.$$
- Podobne równania spełniają całki, wprowadzone do statystyki przez T. Hojo.
846. P. C. V. L e s s e r, *Note on the Shrinkage of Physical Characters in Man and Woman with Age as an Illustration of the use of χ^2, p Methods* (O kurczeniu się niektórych charakterystyk fizycznych mężczyzn i kobiet w starszym wieku; przykład stosowania metody χ^2, p).
847. V. P e l l o, *On the Distribution of Student's Ratio for Samples of Three Drawn from a Rectangular Distribution* (O rozkładzie prawdopodobieństw dla stosunku Studenta, w populacjach próbnych po 3 elementy, wylosowanych z prostokątnej populacji generalnej).
848. A. T. M c K a y, *The Distribution of β_1 in Samples of Four from a Normal Universe* (Rozkład prawdopodobieństw stałej β_1 w populacjach próbnych po 4 elementy, wylosowanych z normalnej populacji generalnej).

849. K. Pearson, *Note on Mr. Mc. Kay's Paper* (Uwagi o pracy Mc. Kay'a).
850. K. Pearson, *Note on the Fitting of Frequency Curves* (Uwagi o wyznaczaniu krzywych częstości). Polemika z pracą Pae - Tsi - Yuana, dotycząca logarytmicznych krzywych częstości a ogłoszoną w *Annals of Mathematical Statistics* ob. poz. 607).

Blätter für Versicherungsmathematik und verwandte Gebiete, Beilage zur Zeitschrift für die gesamte Versicherungs - Wissenschaft, herausgegeben vom Deutschen Verein für Versicherungs - Wissenschaft, 2 Band, Berlin, 1933 (kwartalnik).

Zeszyt 11 (1 lipca 1933).

851. P. Riebesell, *Was folgt aus dem Miseschen Wahrscheinlichkeitsbegriff für die Versicherungsmathematik?* (Co wynika dla matematyki ubezpieczeniowej z pojęcia prawdopodobieństwa Misesa). Referat, wygłoszony na Międzynarodowym Kongresie Matematycznym w Zurychu¹. Przeciwstawiając się opinii Eng l u n d a, który twierdzi, iż należy zupełnie wyrugować z matematyki ubezpieczeniowej wszystkie pojęcia, związane z teorią prawdopodobieństwa, autor wykazuje, w jaki sposób na podstawie częstościowej teorii prawdopodobieństwa Misesa, można ustalić schematy kolektywów w dziedzinie ubezpieczeń i rozbudować odpowiednią teorię premii i rezerw.
852. F. Knoll, *Ueber die Wirkungsweise der mechanischen Glättungsverfahren* (O sposobie działania metod wyrównania mechanicznego). Autor przedstawia większość znanych i używanych wzorów wyrównania mechanicznego w postaci pewnych operacji linjowych przy pomocy symboli rachunku różnic skończonych i wykazuje, że każdemu takiemu wzorowi odpowiada pewne równanie różnicowe, którego rozwiązaniami są odchylenia, wyrównywane przez daną metodę. Dla wzorów Finlaison'a, Wittsteina, Woolhouse'a, Spencera, Karupa, Highama i Kinga autor oblicza odpowiednie funkcje, wykazując, że oprócz odchyień okresowych, wzory te eliminują również i inne kategorie wahań.
853. H. Jecklin, *Zur Praxis der rekurrenten Berechnung des Deckungskapitals* (O praktyce rekurencyjnego obliczenia kapitału pokrycia).
854. H. Wyss, *Bemerkungen zur Darstellung des Leibrentenbarwertes bei veränderten Rechneraussetzungen* (Uwagi o przedstawieniu wartości gotówkowej renty dożywotniej przy zmianie podstaw rachunkowych).

855. E. Sós, *Ein Dualitätsprinzip der politischen Arithmetik* (Zasada dwoistości w arytmetyce politycznej).
856. R. Ziegel, *Ueber den Charakter der abgekürzten Todesfallversicherung* (O charakterze skróconych ubezpieczeń na wypadek śmierci). Zeszyt 12 (1 października 1933).
857. B. Heinicke, *Anwartschaftswerte in der Invalidenversicherung* (Wartości oczekiwane w ubezpieczeniu od inwalidztwa).
858. F. Rusam, *Mathematische Behandlung der Herabsetzung des Rechnungszinsfusses eines Lebensversicherung während der Versicherungsdauer* (Opracowanie matematyczne obniżenia obliczeniowej stopy procentowej ubezpieczenia życiowego podczas jego trwania).

Deutsches Statistisches Zentralblatt, Organ der Deutschen Statistischen Gesellschaft und des Verbands Deutscher Städtestatistiker, Leipzig, 1933, rok 25 (8 zeszytów rocznie).

Działy stałe: Streszczenia, referaty i przegląd literatury.

Zeszyt 3 (kwiecień — maj).

859. P. Flaskämper, *Bemerkungen zum statistischen Hochschulunterricht* (Uwagi w sprawie nauczania statystyki na wyższych uczelniach). W związku ze sprawą poruszoną w r. 1932 na zjeździe profesorów ekonomistów w Dreźnie, autor występuje za rozszerzeniem i obowiązkowością studjów statystyki dla studentów wydziałów gospodarczych. W szczególności autor uzasadnia konieczność praktycznego wykształcenia obok teoretycznego oraz poważniejszego traktowania statystyki matematycznej.
- Zeszyt 4 (czerwiec).
860. K. Pohlen, *Ist der Roesle'sche Gesundheitsindex eine wirkliche Indexziffer? Zur statistischen Terminologie* (Czy „wskaźnik zdrowotności” Roesle'go jest istotnie liczbą „wskaźnikową”? W sprawie terminologii statystycznej). Ze względu przede wszystkim na używanie nazwy „wskaźnika” (Index) dla określenia liczb stosunkowych przy badaniu szeregów statystycznych zasadniczo różnych od typu liczby Roesle'go autor występuje za zmianą nazwy „wskaźnika zdrowotności”.
861. E. Roesle, *Zur Terminologie des Gesundheitsindex* (W sprawie terminologii „wskaźnika zdrowotności”). Autor podaje powody obrania nazwy „wskaźnika zdrowotności” (Gesundheitsindex) i występuje przeciwko jej zmianom.
- Zeszyt 5 (lipiec — sierpień).
862. M. Rauterberg, *Die Gliederung der land- und forstwirtschaftlichen Betriebe nach der Flü-*

¹ Ob. Kwartalnik Statystyczny, 1933, zes. 2/3, str. 394.

che (Podział gospodarstw rolnych i leśnych według powierzchni).

863. M. Meyer, *Die Wahlbeteiligung nach dem Alter* (Udział w wyborach w zależności od wieku wyborców).

Journal of the American Statistical Association, vol XXVIII, Columbia University, New-York City, 1933 (kwartalnik). Działy stałe: Kronika, Przegląd czasopism, Bibliografia.

Zeszyt 182 (czerwiec).

864. L. Magnusson, *An International Inquiry into Costs of Living* (Międzynarodowe badanie kosztów utrzymania).
865. G. P. Watkins, *An Ordinal Index of Correlation* (Porządkowy wskaźnik korelacji). Autor proponuje następujące metody badania współzależności dwóch szeregów statystycznych. Przedewszystkiem każdy wyraz szeregu otrzymuje numer porządkowy, wskazujący jego miejsce według kolejności wielkości wyrazów; następnie jeden szereg zostaje uporządkowany według tej numeracji. Można wówczas zbudować następujące miary korelacji obu szeregów: 1) odchylenie sumy wyrazów drugiego szeregu, odpowiadających pierwszej połowie pierwszego szeregu, od całkowitej sumy drugiego szeregu, podzielone przez maksymalną możliwą wartość tego odchylenia; 2) odchylenie sumy bezwzględnych wartości różnic numerów odpowiadających sobie wyrazów obu szeregów od połowy maksymalnej sumy tych różnic, podzielone przez tę samą maksymalną sumę; 3) metodę poprzednią można uprościć, rozbijając szereg na 10 równych odcinków i obliczając powyższe wyrażenia tylko dla całych odcinków. Autor podaje dalej schematy obliczenia powyższych miar i przykłady liczbowe.
866. W. L. Crum, *On Analytical Interpretation of Straw - Vote Samples* (O interpretacji analitycznej wyniku głosowań próbnych). Analiza wyników próbnych wyborów prezydenta Stanów Zjednoczonych, organizowanych przez czasopismo *Literary Digest* oraz próba szacunku wyników prawdziwych wyborów na podstawie próbnych, zestawiona z rzeczywistością wyników.
867. A. E. Brandt, *The Analysis of Variance in a „2 × S” Table With Disproportionate Frequencies* (Analiza zmienności w tablicy „2 × S” o częstościach nieproporcjonalnych).
868. J. R. Riggleman, *Building Cycles in the United States, 1875 — 1932* (Cykle koniunkturalne w budownictwie w Stanach Zjednoczonych za okres 1875 — 1932). Autor porównywa wskaźniki ruchu budowlanego w 52 miastach, obliczone na podstawie wartości zezwoleń na budowę, obliczonej na głowę ludności, z przebiegiem koniunktury ogólnej. Porównanie to wykazuje, iż ruch budowlany w rozpatrywanym okresie wykazał 3 cykle wielkie (20-22 letnie) oraz szereg cykli mniejszych, częściowo zgodnych z cyklami koniunktury ogólnej, a częściowo z nimi sprzecznych. Amplituda wahań dokoła trendu jest dla cykli budownictwa 2 razy większa, niż dla cykli koniunkturalnych.
869. S. Yang, *On Partition Values* (O wartościach rozdzielczych). Pod tym terminem autor rozumie t. zw. średnie pozycyjne albo porządkowe (medjana, kwartyle, decyle, percentyle i t. d.). Podaje on jednolitą definicję wszystkich tych wielkości dla rozkładów nieciągłych i ciągłych oraz najprostsze metody ich obliczania.
870. E. B. Royer, and H. A. Toops, *The Statistics of Geometrically Coded Scores* (Statystyka zespołów przy pomocy geometrycznie wyznaczonych kart maszynowych).
871. T. M. Sogge, *Industrial Classes in the United States in 1930* (Czynni zawodowo według gałęzi produkcji w Stanach Zjednoczonych w 1930 r.).
872. C. H. Hamilton, *Algebraic Derivation of the Normal Equations Involved in Multiple and Partial Correlation* (Wyprowadzenie algebraiczne równań normalnych, napotykanych w teorii korelacji wielorakiej i częściowej).
- Zeszyt 183 (wrzesień).
873. C. Thomas, *The Effect of the Depression Upon Bond Yields* (Oddziaływanie depresji gospodarczej na oprocentowanie akcji i obligacji). Badanie oparte na materiale statystycznym, dotyczącym giełdy papierów wartościowych w New Yorku za lata 1900 — 1932.
874. I. G. Davis, *A Discussion of the Accuracy of Agricultural Census Enumeration in the Northeast* (Analiza dokładności spisu rolnego w Stanach północno-wschodnich). Wątpliwości co do dokładności wyników spisu rolnego 1930 roku powstały wskutek wykazanego przez spis zmniejszenia liczby gospodarstw rolnych o 26% w porównaniu z 1920 rokiem. Autor analizuje przedewszystkiem rozmieszczenie terytorjalne zmian liczby gospodarstw, dochodząc do wniosku, że wyniki spisu muszą zawierać błędy. Następnie zestawia on wyniki spisu z danymi rejestracji bieżącej produkcji rolnej i spisu 1925 roku, kończąc kilku uwagami o możliwościach udoskonalenia metod spisów rolnych.
875. A. D. Schultz, *The Allocation of Highway Costs Among Classes of Motor Vehicles for Purposes of Calculating Graduated Tax Schedules* (Rozkład kosztów budowy i utrzymania dróg pomiędzy różnymi gatunkami pojazdów motorowych w celu obliczenia zróżnicowanych taryf podatkowych). Autor rozkłada koszty budowy określonego odcinka drogi pomiędzy rozmaite kategorie samochodów w zależności od: 1) stopnia

zuzycia drogi, 2) specjalnych urzędzeń, potrzebnych dla każdej kategorii, 3) efektywnej częstości rozmaitych kategorii, wykazywanej przez statystykę ruchu drogowego.

876. S. A. Stouffer and C. Tibitts, *Tests of Significance in Applying Westergaard's Method of Expected Cases to Sociological Data* (Kryteria istotności przy stosowaniu metody przewidywanych liczb Westergaarda do zjawisk socjologicznych).
877. L. Bader, *The American Family Income and Prosperity* (Dochody rodzin amerykańskich i dobrobyt). Autor omawia przesunięcia w wysokości i rozkładzie dochodów rodzin amerykańskich pomiędzy 1928 a 1932 rokiem, wywołane przez kryzys gospodarczy.
878. R. von Huhn, *Secondary Curves as a Measure of the Lag or Phase Difference Between Two Primary Curves* (Krzywe wtórne jako miara różnicy faz pomiędzy dwiema krzywymi pierwotnymi). Krzywymi wtórnymi autor nazywa krzywe kumulacyjne (krzywe sum). Wykazuje on, że mierząc odległości pomiędzy punktami 2 takich krzywych, odpowiadającymi tej samej wartości rzędnej (w ośsetkach), można z łatwością obliczyć przeciętną różnicę faz pomiędzy odpowiednimi krzywymi pierwotnymi (krzywymi częstości).
879. J. Homan, *Adjusting for the Changing Date of Easter in Economic Series* (Wyrównanie szeregów ekonomicznych ze względu na zmienną datę świąt Wielkanocnych). Wyrównanie to autorka przeprowadza przy pomocy t. zw. stosunków ogniowych (*link relatives*), biorąc za punkt wyjścia niezależność stosunku maj/luty od daty Wielkiejnocy.

Journal of the Royal Statistical Society, vol. XCVI, London, 1933 (kwartalnik).

Działy stałe: kronika i bibliografja.

Zeszyt II.

880. H. Leak and T. Priday, *Migration from and to United Kingdom* (Ruch migracyjny w Zjednoczonym Królestwie). Autorowie omawiają metodykę statystyki wędrowek zamorskich w Zjednoczonym Królestwie przed i po wojnie oraz przytaczają i analizują statystykę wędrowek za lata 1921 — 1932. Dyskusja z udziałem E. C. Snow'a, dr. Isserlisa, G. F. Planta, C. W. Cohena, Comm. Lamba, S. Jevonsa, Macrosty'ego.
881. A. Bradford Hill, *Some Aspects of the Mortality from Whooping-Cough* (Niektóre cechy umieralności na krztusiec). Autor przedstawia i analizuje przebieg historyczny umieralności na krztusiec w Anglii, zależność jej od płci, wieku i stanu prawnego (dzieci ślubne i nieslubne), roz-

mieszczenie geograficzne, przebieg zmienności sezonowej, w porównaniu z odpowiednimi danymi dla innych krajów oraz dla innych chorób zakaźnych u dzieci. Dyskusja z udziałem dr. Butlera, W. Hamera, P. Stocksa, Viviana, dr. Isserlisa, prof. Greenwooda, D. Waltona.

882. *Wholesale Prices in 1932* (Ceny hurtowe w 1932 roku).
883. R. S. Koshal, *Application of the Method of Maximum Likelihood to the Improvement of Curves Fitted by the Method of Moments* (Zastosowania metody największej wiarygodności do poprawiania krzywych, wyznaczonych metodą momentów).
884. E. C. Rhodes, *A Quantity Index - Number* (O wskaźnikach ilościowych).

Zeszyt III.

885. K. G. Fenelon, *British Railways since the War* (Brytyjskie koleje żelazne po wojnie). Analiza danych o działalności kolei żelaznych i jej wyników finansowych za lata 1920 — 1931. Dyskusja z udziałem J. Stampa, E. C. Rhodesa, A. E. Kirkusa, C. W. Cohena, T. W. Wyatta, Willoxa, M. F. Barnarda, J. Quirey'a, S. Chapmana, J. E. Allena, H. G. Lewisa.
886. R. G. Hawtrey, *Public Expenditure and Trade Depression* (Wydatki publiczne i kryzys gospodarczy). Dyskusja z udziałem B. Blacketta, H. Withersa, G. A. H. Samuela, Robinsona, P. Lawrence'a, N. Crumpa, prof. Jonesa, B. Ellingera, T. W. Wyatta.

Miscellaneous.

887. G. U. Yule, *Note on the Number of Jews in Germany* (Notatka o liczbie Żydów w Niemczech).
888. W. J. Martin, *The Estimation of Infant Mortality* (Oszacowanie umieralności niemowląt). Autor wskazuje na niedokładności metod obliczania umieralności niemowląt, stosowanych przez oficjalną statystykę ruchu naturalnego ludności w Anglii (stosunek liczby zgonów niemowląt do liczby urodzeń w ciągu tegoż roku) oraz przez oficjalnych aktuarjuszy (średnie ważne kwartalnych liczb urodzeń za 2 lata), następnie proponuje trzy inne metody, usuwające niektóre nieokładności metod poprzednich. Pierwsza z tych metod jest udoskonaleniem metody aktuarjalnej i polega na rozbięciu zarejestrowanych w poszczególnych kwartałach zgonów niemowląt na kwartały urodzenia według specjalnego klucza, zależnego od dokładnego wieku w chwili zgonu. Druga, nazywana przez autora metodą umieralności proporcjonalnej, polega na bezpośrednim obliczeniu udziału zgonów niemowląt, urodzonych w określonych kwar-

tałach, przy pomocy surowych liczb urodzeń w tych kwartałach i stałego pojęcia zgonów według wieku. Trzecia metoda wreszcie jest metodą sumaryczną, rozbijającą całą roczną masę zgonów niemowląt na dwa roczniki. Autor analizuje na materiale angielskim z lat 1913 — 1930 dokładność tych metod.

Zeszyt IV.

889. H. S. Jevons, *The Causes of Fluctuations of Industrial Activity and the Price-Level* (Przyczyny wahań aktywności przemysłowej i poziom cen). Analiza statystyczna cykli koniunkturalnych i przegląd teorii, tłumaczących powstawanie ruchów cyklicznych. Autor widzi najlepszą drogę do wyjaśnienia mechanizmu wahań długookresowych w połączeniu teorii czysto ekonomicznych z przyrodniczymi. Dyskusja: E. C. Snow, B. Ellinger, C. E. P. Brooks, R. Glenday, R. G. Hawtrey, A. Proven, N. Shaw, M. J. Elsas.
890. A. W. Flux, *The Measurement of Price Changes: Retrospect and Prospect* (Mierzenie zmian cen: przeszłość i przyszłość). Autor przedstawia zmiany w konstrukcji wskaźników cen, obliczanych przez angielski *Board of Trade*, wprowadzone na podstawie wyników spisu 1924 roku i wyniki odnośnych przeliczeń. Następnie omawia metody porównań międzynarodowych. Dyskusja: U. Yule, Leak, N. Crump, Macrosty, J. H. Richardson, Gampell.
- Miscellaneous.
891. R. W. B. Clarke, *Production, Output per Head, Prices and Costs in the Iron and Steel Industry, 1924 — 1931* (Produkcja, wydajność pracy, ceny i koszty w przemyśle żelaznym i stalowym w latach 1924 — 1931).
892. C. G. Clark, *The National Income and the Net Output of Industry* (Dochód społeczny i czysty dochód przemysłu).
893. A. Zaiman, *Census of Palestine, 1931* (Spis ludności Palestyny 1931 roku).
894. E. P. Neale, *Migration and Depression* (Wędrówki i kryzys gospodarczy) — uzupełnienie artykułu autora w *International Labour Review*, z grudnia 1932 roku pod tym samym tytułem

Journal de la Société Statistique de Paris, Paris, 1933, rok 74 (miesięcznik).

Działy stałe: 1) sprawozdania z posiedzeń Paryskiego Towarzystwa Statystycznego, 2) bibliografia, 3) zawiadomienia i informacje.

Nr. 4 (kwiecień).

895. G. Royat, *Les mouvements internationaux de capitaux* (Międzynarodowy ruch kapitałów). Poczynając od 1928 r. w międzynarodowym ruchu kapitałów główną rolę zaczęły odgrywać fundusze

krótkoterminowe, w przeciwstawieniu do okresu przedwojennego, kiedy międzynarodowy ruch kapitałowy był wyłącznie domeną transakcji długoterminowych. Autor szkicuje historię narodzin, przyczyny gromadzenia się funduszy krótkoterminowych na międzynarodowym rynku kapitałowym.

Nr. 5 (maj).

896. M. Halbachs, *Recherches statistiques sur la détermination du sexe à la naissance* (Badania statystyczne nad określeniem płci przy urodzeniu). Pierwsze dochodzenia statystyczne, zmierzające do ustalenia stosunku liczby noworodków płci męskiej do liczby noworodków płci żeńskiej, datują się od 1660 r. Ustalono wówczas, że na 100 dziewcząt rodzi się 105,8 chłopców. Dochodzenia prowadzone obecnie w tej dziedzinie w całym szeregu krajów dają bardzo zbliżone wyniki do podanej wyżej liczby. Stała przewaga urodzeń męskich w stosunku do żeńskich z jednej strony, z drugiej przyczyny wahań, jakim podlega ten stosunek — są przedmiotem ciągłych dociekań statystycznych. Powstawały hipotezy, opierające się na rachunku prawdopodobieństwa, inne — wysuwały sprawę wieku rodziców oraz ich różnicę wieku. Autor daje przegląd ważniejszych prac w tej dziedzinie, przytacza wyniki obliczeń statystycznych, dotyczących liczby urodzin chłopców i dziewcząt przy uwzględnieniu wieku rodziców oraz różnicy między wiekiem ojca i matki. W dyskusji Roulleau podkreśla znaczenie badań statystycznych, podejmowanych przez lekarzy, dla dokładnego wyjaśnienia problemu, bowiem ważne jest określenie płci płodów poronionych oraz dzieci martwo urodzonych. G. Ichock zwraca uwagę na badanie przeprowadzone w Niemczech w latach 1914 — 1918, które miały na celu wyjaśnić, czy stosunek między momentem zapłodnienia i poczęcia ma wpływ na płeć dziecka. P. Bourdon jest zdania, że stosunek płci noworodków uzależniony jest wyłącznie przyczynami fizjologicznymi i dlatego podlega on tak nieznacznym wahaniom. Problem ten może być badany zarówno metodami statystycznymi, jak i fizjologicznymi.

Nr. 6 (czerwiec).

897. G. Ichock, *Le budget de la protection de la santé publique en France* (Budżet ochrony zdrowia publicznego we Francji). W artykule powyższym autor omawia statystykę śmiertelności we Francji według grup wieku, statystykę przyczyn zgonów oraz daje szczegółowe zestawienie za szereg lat i analizę wydatków na ochronę zdrowia publicznego we Francji. W dyskusji wzięli udział: P. Razous, Bouis, Royal, Moine, Rey, Bourdon.

Nr. 7-8-9 (lipiec—sierpień—wrzesień).

898. S. Klein, *L'Économie Cloisonnée* (Gospodarstwo zamknięte). Autor podaje szereg liczb, ilustrujących rozwój produkcji w porównaniu z drugą połową ubiegłego stulecia. Rozwojowi temu nie nadają wzrost konsumpcji. Powstaje nadprodukcja, a w konsekwencji — ograniczenia w wymianie międzynarodowej. Nie pozostaje nic innego, zdaniem autora, jak dostosować w każdym kraju w miarę możliwości produkcję do konsumpcji, porzucając wszelkie nadzieje na zagraniczne rynki zbytu. Muszą powstawać oddzielne zamknięte gospodarstwa. Jeśli chodzi o rolę ekonomistów, to polega ona, zdaniem autora, na poszukiwaniu i badaniu tych naturalnych ugrupowań sił ekonomicznych, które przy obecnym stanie rzeczy pozwolą na zachowanie równowagi gospodarstwu światowemu. W dyskusji zabierali głos R. Sorrel i prof. Lescure, którzy przeciwstawiali tezie autora — ewolucji gospodarstwa światowego w kierunku gospodarstwa zamkniętego — konieczność powrotu do wolnej wymiany.

Magyar Statisztikai Szemle, szerkeszti és kiadja a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal. (Revue Hongroise de Statistique redigée et publiée par l'Office Central de Statistique du Royaume de Hongrie) Budapest, 1933, rok XI (miesięcznik; w języku węgierskim).

Działy stałe: Przegląd literatury, kronika, drobne komunikaty, bieżące informacje statystyczne.

Zeszyt 4 (kwiecień).

899. Z. Szöllösy, *Magyarország mezőgazdasága és állattenyésztése* (Rolnictwo i hodowla na Węgrzech). Skrót raportu delegacji węgierskiej, opublikowanego w sprawozdaniu International Conference of Agricultural Economists za 1933 r.

900. G. Szönyi, *A mezőgazdasági termények, élő állatok és állati termékek áralakulása* (Ruch cen produktów rolnych, zwierząt żywych oraz produktów pochodzenia zwierzęcego). Artykuł powyższy jest także skrótem raportu delegacji węgierskiej, opublikowanego w sprawozdaniu International Conference of Agricultural Economists za 1933 r.

901. G. Szönyi, *Az agrárolló nemzetközi adatainak összehasonlíthatósága* (Porównywalność danych międzynarodowych, dotyczących „nożyc rolniczych”). Rozpiętość między wskaźnikiem cen artykułów rolniczych a wskaźnikiem cen artykułów przemysłowych otrzymała w szeregu krajów nazwę „nożyc rolniczych”. Różnice w tej rozpiętości są znaczne, zwłaszcza między krajami eksportującymi a importującymi produkty rolne. W ostatnich latach stosunki w tej dziedzinie uległy poważnym zmianom wskutek ograniczeń w handlu

międzynarodowym, stosowanych przez państwa importujące. System ograniczeń, przyjęły przez państwa importerskie postawił w trudnej sytuacji kraje eksportujące, które mimo ogromnych wysiłków nie mogą utrzymać cen na eksportowe produkty rolne na poziomie opłacalności.

902. I. Gáspár, *Budapest idegenforgalma és a Nemzetközi Vásár* (Ruch turystyczny w związku z targami międzynarodowymi w Budapeszcie). Autor stwierdza, że ruch turystyczny w Budapeszcie wzrósł w ciągu ostatniego 10-lecia, do czego przyczyniło się w znacznej mierze organizowanie targów międzynarodowych. Wśród cudzoziemców, zwiedzających targi, większość stanowią Austriacy, Czesi, Rumuni i Jugosłowianie.

Zeszyt 5 (maj).

903. A. Kovács, *Eger város népességének fejlődése és összetétele* (Rozwój oraz skład ludności w Eger). Autor daje na wstępie krótki zarys dziejów Eger, jednego z najstarszych miast na Węgrzech. Pierwsze wiadomości o liczbie ludności w tym mieście pochodzą z 1693 r. Tablice statystyczne, połączone w omawianym artykule, dotyczą podziału ludności według wyznań, według miejsca urodzenia, według języka ojczystego, według umiejętności czytania i pisanania, według wodu oraz według płci.

904. G. Janik, *Eger közoktatásügye* (Szkolnictwo w Eger). W artykule powyższym znajdujemy informacje o szkołach wszelkiego typu w mieście Eger.

905. Z. Szöllösy, *Magyarország erdőgazdasága* (Eksploatacja lasów na Węgrzech). Główny Urząd Statystyczny na Węgrzech przeprowadził w 1932 r. ankietę w sprawie produkcji i zapasów drzewa w lasach o powierzchni 10 morgów katastralnych i wyżej. Dla lasów o obszarze mniejszym dane powyższe ustalone zostały w drodze szacunku.

906. I. Sajóhelyi, *Eger megyei város mezőgazdasági viszonyai* (Rolnictwo w Eger).

907. G. Szönyi, *A nemzetközi valutáris helyzet* (Międzynarodowa sytuacja monetarna).

908. E. Pálosi, *A középeltérés kriminaletiológiai jelentősége* (Znaczenie odchyłań średnich z punktu widzenia etjologii kryminalistycznej).

909. S. Dobrovits, *Eger város társadalmi egyesületei* (Stowarzyszenia w Eger).

Zeszyt 6 (czerwiec).

910. A. Kovács, *Belső vándorlások Magyarországon, különös tekintettel Heves vármegyére* (Migracja wewnętrzna na Węgrzech ze specjalnym uwzględnieniem komitatu Heves). Najpewniejszą podstawą do określenia rozmiarów i kierunków migracji wewnętrznej są dane, dotyczące miejsca urodzenia. Posługując się tą metodą od 1880 r. statystyka węgierska podaje szczegółowe dane dla każdej

- gminy, wykazujące liczbę tubylców oraz mieszkańców urodzonych górzeindziej z podziałem według płci, wyznania oraz języka ojczystego. Dane te pozwalają uchwycić wpływ, jaki wywiera zjawisko migracji na skład ludności tubylczej. Można ustalić w przybliżeniu w liczbach bezwzględnych dwoma sposobami liczbę mieszkańców, która w okresie, dzielącym dwa spisy, opuściła miejsce urodzenia. Przy obliczeniu pierwszym sposobem należy odjąć liczbę nietubylców zmarłych w ciągu badanego okresu od ogólnej liczby nietubylców w celu porównania otrzymanej w ten sposób liczby z liczbą nietubylców, wykazaną przez ostatni spis; wynik należy uzupełnić różnicą wykazaną między dwoma spisami przyrostem naturalnym i faktycznym, gdyż większość emigrantów wywedrowała z miejsca swego urodzenia. Drugi sposób obliczenia polega na dodaniu do liczby tubylców, liczb urodzonych w ciągu okresu badanego i na przeciwstawieniu liczby otrzymanej, po odjęciu liczby tubylców zmarłych, liczbie tubylców wykazanych przez ostatni spis. Przeprowadzając analizę przytoczonych statystyk autor stwierdza, że udział kobiet w migracji wewnętrznej jest większy niż udział mężczyzn i że ruch migracyjny posiada dwa zasadnicze kierunki — w stronę miast i z północy (górskie nieurodzajne okolice) na południe (urodzajne doliny). Z punktu widzenia społecznego wewnętrzny ruch migracyjny posiada, zdaniem autora, poważne znaczenie, jako czynnik wyrównujący gęstość zaludnienia, ufatwiający podział własności ziemskiej, sprzyjający uprzemysłowieniu kraju, zwiększający liczbę osób, korzystających z kultury miejskiej. Stała migracja wpływa na ujednostajnienie społeczeństwa pod względem językowym i obyczajowym.
911. S. M o z o l o w s z k y, *Népességünk születés—és korevék szerint* (Podział ludności na Węgrzech według roku urodzenia i wieku). Spis ludności przeprowadzony na Węgrzech w 1930 r. wykazał, że na dwie osoby w wieku produkcyjnym przypada 1 osoba w wieku nieprodukcyjnym, podczas gdy w 1910 r. liczba osób w wieku produkcyjnym stanowiła 50% ogółu ludności. Ten wzrost liczby starców jest wynikiem spadku urodzeń w latach powojennych. Autor omawia szczegółowo różnice między 1930 r. i 1910 r. w zakresie liczebności poszczególnych grup wieku.
912. D. E l e k e s, *A közep európai mezőgazdasági együttműködés problémája* (Zagadnienie spółdziałania w zakresie rolnictwa krajów Europy środkowej). Autor omawia obecną, niekorzystną sytuację rolnictwa w krajach naddunajskich (Węgry, Austria, Czechosłowacja, Jugosławia, Rumunia) oraz w krajach sąsiednich (Bułgaria, Polska, Włochy, Niemcy). Następnie stwierdza, że spożycie produktów pochodzenia rolniczego w krajach importujących te produkty jest niskie, import ich zatem mógłby być znacznie zwiększony, z drugiej strony nadwyżki eksportowe w krajach naddunajskich są niewielkie w porównaniu z innymi krajami-producentami, nadwyżki te jednak mogłyby być znacznie zwiększone, o ile kraje europejskie kupowałyby przedewszystkiem zboże naddunajskie. Autor kreśli plan współpracy na polu gospodarczym między wymienionymi wyżej krajami.
913. E. M e s z l é n y i, *Magyarország külkereskedelmi forgalma az 1933 év első negyedében* (Handel zagraniczny Węgier w ciągu pierwszych trzech miesięcy 1933 r.).
914. E. T h i r r i n g, *Az 1933 évi berlini német statisztikai ülésék* (Zebranie statystyków niemieckich w Berlinie w 1933 r.).
Z e s z y t 7 (lipiec).
915. T. S z é l, *Az újszülöttkovi halandóság alakulása és okai* (Umieralność niemowląt i jej przyczyny).
916. N. K o v á c s, *Néhány fontosabb foglalkozás munkabéradatai 1932 október havában* (Poziom płac w październiku 1932 w kilku ważniejszych zawodach na Węgrzech).
917. J. V á r s z e g h y, *Rádióvevőberendezések Magyarországon 1932-ben* (Radjoodbiorniki na Węgrzech w 1932).
Z e s z y t 8 (sierpień).
918. E. M o l n á r, *Az Oroszbirodalom nemzetiségi és nyelvi statisztikája* (Podział ludności Związku Socjalistycznych Republik Rad według narodowości i języka ojczystego).
919. E. M e s z l é n y i, *Magyarország külkereskedelmi forgalma az 1933 év első felében* (Handel zagraniczny Węgier w pierwszej połowie 1933).
920. G. S z i g e t i, *Magyarország részvénytársági formájú hitelintézeteinek tőkeállapota és üzleteredményei az 1932 évi zárszámadások szerint* (Kapitały i wyniki działalności kredytowych spółek akcyjnych na Węgrzech według zamknięć rachunkowych za 1932 rok).
921. M. M ó r i c z, *Részvénytársaságaink a pengőkorszak kezdete óta* (Węgierskie spółki akcyjne od chwili wprowadzenia w obieg pengő).
- Metron**, Rivista Internazionale di Statistica, Vol. XI, Roma, 1933/34 (kwartalnik).
Z e s z y t 1 (30.IV 1933).
922. F. J. L i n d e r s, *Ueber die Berechnung des Schwerpunkts und der Trägheitsellipse einer Bevölkerung* (O obliczaniu środka ciężkości i elipsy bezwładności dla danej ludności). Autor rozpatruje rozkład nieciągły, najprzód na obszarze płaskim, a następnie na części powierzchni kuli

(w spólrzędnych geograficznych) i stosuje do obliczania środka ciężkości (centrum zaludnienia) znane wzory; następnie, przenosząc na rozkłady statystyczne rozumowania mechaniki teoretycznej (teorię momentów bezwładności), podaje sposób obliczenia sferycznej elipsy bezwładności, której osie odpowiadają kierunkom maksymalnej i minimalnej dyspersji względem tegoż środka.

923. F. L. Griffin, *The Center of Population for Various Continuous Distributions of Population over Areas of Various Shapes* (Środek zaludnienia dla rozmaitych ciągłych rozkładów ludności na obszarach o różnorodnym kształcie). Środek zaludnienia, rozpatrywany przez autora, nie jest t. zw. środkiem ciężkości, lecz t. zw. punktem środkowym (medjalnym), stanowiącym uogólnienie medjany. Jest to punkt, w którym całkowita ludność danego obszaru winna się spotkać, aby łączna droga, przebyta przez całą ludność, była najmniejsza (przy założeniu, że każdy osobnik wędruje zawsze najkrótszą drogą). Autor ogranicza się do rozpatrzenia następujących przypadków specjalnych (wyłącznie na płaszczyźnie): 1) ludność, osiedlona wzdłuż linii prostej (drogi), albo wzdłuż linii krzywej, ale z warunkiem dodatkowym, aby punkt spotkania leżał na tejże linii; przytem gęstość zaludnienia może być stała, albo proporcjonalna do odległości od jednego z końców drogi, mierzonych wzdłuż drogi w przypadku drogi krzywoliniowej, albo do dowolnej potęgi tej odległości, albo może być funkcją kwadratową lub sześcienną, lub wreszcie wykładniczą, albo trygonometryczną tejże odległości; 2) ludność, rozsiedlona wzdłuż linii krzywej lub łamanej, bez ograniczenia co do punktu spotkania, gęstość zaludnienia jednostajna; autor rozpatruje przytem przypadki okręgu, półokręgu, dwóch odcinków wzajemnie prostopadłych, trójkąta prostokątnego równoramienne, trzech boków prostokąta oraz odcinka paraboli, symetrycznego w stosunku do osi; 3) ludność, rozsiedlona na obszarze dwuwymiarowym, przytem gęstość zaludnienia może być albo jednostajna (przypadki wielokąta foremnego, koła, wycinka kołowego), albo proporcjonalna do odległości od jednego z boków lub od środka (przypadki prostokąta i półkola). Jednocześnie autor wykazuje na tych przykładach niepoprawność definicji i sposobu obliczania punktu środkowego ludności, stosowanych w swoim czasie przez Biuro Spisów Stanów Zjednoczonych.
924. L. Galvani, *Sulla determinazione del centro di gravità e del centro mediano di una popolazione, con applicazioni alla popolazione italiana censita il 1-o dicembre 1921* (O obliczaniu środka ciężkości i punktu środkowego ludności, z zastosowaniem do ludności włoskiej, spisanej 1 grudnia 1921 roku). Autor otrzymuje definicje obu środków dla obszaru płaskiego przy pomocy uogólnienia własności formalnych średniej arytmetycznej i medjany dla rozkładów jednowymiarowych, wprowadza dalej dla rozkładów nieciągłych pojęcie punktu środkowego w sensie węższym (wybranego z pośród punktów, należących do rozkładów) i podaje sposoby obliczenia oraz ich interpretacje geometryczne. Następnie oblicza środki zaludnienia i środki terytorjum dla Włoch według wyników spisu 1921 roku, w granicach przedwojennych i powojennych (razem 8 środków).
925. D. E. Scates, *Locating the Median of the Population of the United States* (Obliczenie punktu środkowego ludności Stanów Zjednoczonych). Metoda autora polega na kolejnych przybliżeniach przy pomocy obliczeń próbnych. Autor opisuje szczegółowo schemat pracy rachunkowej, zaś obok wyników zasadniczych podaje rozkład ludności Stanów Zjednoczonych w poszczególnych zonach, w zależności od odległości od punktu środkowego.
926. C. Gini, (in collaborazione con A. Ferrarelli), *Altri risultati delle indagini sulle famiglie numerose* (Dalsze wyniki badań nad licznymi rodzinami). Centralny Instytut Statystyczny Królestwa Włoskiego przeprowadził w czerwcu 1928 roku specjalny spis rodzin, w których miało miejsce więcej niż 6 urodzeń żywych. Rodzin takich naliczono wówczas przeszło 1,5 miliona. Niektóre wyniki opracowania tego materiału zostały ogłoszone uprzednio, obecnie autorzy podają dalszy ciąg. Praca zawiera analizę następujących zagadnień: 1) struktury zawodowej materiału w kombinacji z rozmieszczeniem terytorjalnym; 2) częstości poczęć i urodzeń przedślubnych; 3) umieralności dzieci w wieku poniżej 5 lat, w zależności od liczby dzieci i wieku rodziców; 4) przeciętnego okresu czasu pomiędzy dwoma kolejnymi urodzeniami w zależności od liczebności rodziny i wieku rodziców w chwili ich ślubu; 5) odsetków dzieci żyjących, które pozostały w domu rodzicielskim, w zależności od ich płci, stanu cywilnego, liczebności rodziny i kolejności urodzenia; 6) liczby dożywających i miary ślubności, w zależności od liczebności rodziny i jej składu według płci.
927. C. Gini, *Sulla nuzialità differenziale delle varie classi sociali* (O ślubności zróżnicowanej rozmaitych klas społecznych). Praca oparta na analizie materiału, omówionego w poprzedniej publikacji (por. 926).
928. C. Gini, *Un nuovo fattore di selezione matrimoniale? L'ordine di generazione* (Kolejność urodzenia jako nowy czynnik selekcji matrymonialnej) Opierając się na poprzednio omówionym materia-

- le (poz. 926), autor bada wpływ kolejności urodzenia na odsetki żonatyh i zamężnych pośród dożywających 35 roku życia.
929. T. V ul h o p p, *Le développement de la population belge depuis 1830* (Rozwój ludności Belgii od 1830 roku). Artykuł zawiera analizę wyników kolejnych spisów ludności od 1830 do 1910 roku oraz szacuje na podstawie tych spisów liczebność, płodność i przeciętne trwanie życia poszczególnych generacyj, z których składała się ludność Belgii.
930. F. B e r n s t e i n, *Die natürliche Lebensdauer des Menschen und ihre statistische und individuelle Beurteilung* (Naturalne trwanie życia człowieka i jego ocena statystyczna i indywidualna). Analiza statystyczna wyników badań biologiczno-antropologicznych, wykazujących współzależność pomiędzy przeciętnym trwaniem życia a niektórymi czynnikami anatomicznymi i fizjologicznymi (skład chemiczny pewnych tkanek, zawartość wody, sprężystość gałki ocznej i związana z nią dalekowzroczność starcza, promień krzywizny włosów, pewne własności skóry i t. p.), z uwzględnieniem roli dziedziczności.
931. C. G i n i (in collaborazione con L. D e B e r n a r d i n i s e L. G a l v a n i), *Sulla selettività delle cause di morte durante l'infanzia* (O selektywności przyczyn zgonu niemowląt). Badanie oparte na materiałach statystyki zgonów niemowląt we Włoszech przyczyn we Włoszech za okres od 1886 do 1923 roku. Wszystkie przyczyny zgonu, grające rolę przy umieralności niemowląt zostały podzielone na 2 grupy: przyczyn selektywnych i nie selektywnych. Selektywnymi przyczynami zgonu autorowie nazywają takie, które zasadniczo atakują organizmy wątłe od urodzenia lub wskutek trwałych zmian nabytych i posiadające zmniejszoną odporność organiczną. Z ważniejszych przyczyn zgonu niemowląt do selektywnych zaliczono: choroby płodu, ułomności i potworności wrodzone; wątłość wrodzona, niedorozwój i niektóre choroby specyficzne noworodków, jak żółtaczkę, konwulsje, poród przedwczesny, lub wadliwy; rozmaite postacie gruźlicy; choroby serca i osierdzia; apopleksję, embolje, trombozy i rozmiękczenie mózgu; nowotwory złośliwe; przymiot; choroby opłucnej. Wymienione przyczyny zgonu stanowiły w rozpatrywanym okresie od 22% do 32% ogólnej umieralności noworodków, przyczem daje się zauważyć wyraźna tendencja niżkowa. Odsetek ten waha się w dość szerokich granicach w poszczególnych prowincjach. Do pracy dołączona jest tablica rocznych prawdopodobieństw zgonu dla dzieci do lat 15, według płci i wieku, dla poszczególnych generacyj urodzonych w kolejnych latach od 1873 do 1926.
- Z e s z y t 2 (15.VIII 1933).
932. C. G i n i, M. B o l d r i n i, L. G a l v a n i, A. V e n e r e, *Sui centri della popolazione e sulle loro applicazioni* (O środkach ludności i ich zastosowaniach). Praca składa się z 2 części — wstępu teoretycznego i zastosowań praktycznych. W pierwszej części autorowie za punkt wyjścia obrali układ skończonej liczby punktów ciężkich na płaszczyźnie i określają formalnie dla takiego układu środek ciężkości i punkt środkowy (medjalny) przy pomocy znanych warunków ekstremalnych. Następnie pojęcia te zostają przeniesione na ludność i rozmaite zjawiska społeczno-gospodarcze i odpowiednio zinterpretowane. Jako uzupełnienie pojęć środków ludności autorzy wprowadzają jeszcze szerokość i długość geograficzną średnią i środkową oraz linje średnie i środkowe w dowolnym kierunku. W części praktycznej autorzy podają zarys rozwoju historycznego metod obliczania środków ludności i innych zjawisk; zestawienie wyników, otrzymanych w rozmaitych okresach dla Stanów Zjednoczonych, Rosji, Indyj, Japonji, Niemiec, Szwecji i Polski; następnie podają dla Włoch (ob. poz. 924) szczegółowe wyliczenie rozmaitych środków (ludności, urodzeń, zgonów, prasy perjodycznej, osób skazanych sądownie), jak również metodę pośrednią obliczania środków rozmaitych zjawisk (za pośrednictwem środków ludności), którą stosują do szeregu zjawisk gospodarczych; ogółem lista obliczonych dla Włoch środków zawiera 31 pozycy. Na zakończenie autorowie obliczają jeszcze średnią przeciętną wysokość (wzniesienie nad poziom morza) ludności włoskiej i niektórych zjawisk demograficznych.
933. E. M e r z r a t h, *Anpassung von Flächen an zweidimensionale Kollektivgegenstände und ihre Auswertung für die Korrelationstheorie* (Dostosowanie powierzchni do kolektywów dwuwymiarowych i jego zastosowania w teorii korelacji). Autor rozwija teorię przedstawienia dwuwymiarowego rozkładu częstości przy pomocy skończonych sum, utworzonych z dwuwymiarowej funkcji G a u s s a i jej pochodnych, stosując przytem metodę momentów. Następnie podaje interpretację teorii korelacji na tak utworzonej powierzchni.
934. C. B r u e n, *Five Variable Straight Line Diagram* (Wykres prostoliniowy dla pięciu zmiennych). Konstrukcja monogramu w skali logarytmicznej dla konstrukcji wzorów o czterech zmiennych niezależnych i rozwiązywania równań o czterech niewiadomych.
935. G. L u c a t e l l o, *La popolazione studentesca dell' Università di Grenoble* (Ludność akademicka uniwersytetu w Grenobli). Statystyka historyczna studentów uniwersytetu w Grenobli, oparta na

aktach uniwersyteckich, za okres od 1805 do 1931 roku.

Revue Hongroise de Statistique — ob. Mágyar Statisztikai Szemle.

Revue de l'Institut International de Statistique, La Haye, 1933, rok I (kwartalnik).

Działy stałe: *Communications sur la méthodologie, la législation, l'organisation et l'administration statistiques* (komunikaty o metodologii statystyki, prawodawstwie statystycznym, organizacji i administracji statystyki); *Bibliographie statistique internationale* (Międzynarodowa bibliografia statystyczna), *Principaux Services Statistiques des divers pays du monde* (Główne instytucje statystyczne różnych krajów świata), *Sociétés de Statistique dans les divers pays du monde* (Towarzystwa statystyczne w różnych krajach), *Tableaux statistiques: prix de gros, population* (Tablice statystyczne: ceny hurtowe, ludność).

Zeszyt 2 (lipiec).

936. A. L. B o w l e y, *Methods of Investigating the social and economic conditions of a great city* (Metody badania warunków społecznych i ekonomicznych wielkiego miasta). Autor omawia metody, które znalazły zastosowanie w wielkiej ankiecie 1929 roku o warunkach życia biedniejszych warstw ludności Londynu. Wielka ta publikacja p. t. *The New Survey of London Life and Labour* (9 — 10 tomów, z tego 4 zostały już opublikowane) jest rozszerzeniem i ulepszonym powtórzeniem ankiety C. H. B o o t h 'a z 1888 roku, ogłoszonej w swoim czasie p. t. *Life and Labour of the People*. Podstawowym pojęciem w całej ankiecie jest definicja biedności, którą wślad za B o o t h 'em oparto na wysokości tygodniowych wydatków na utrzymanie. To samo kryterjum zostało zastosowane do podziału badanej ludności na rozmaite warstwy. Przy zbieraniu danych, obok wyników statystyki oficjalnej (spisy ludności, statystyka zdrowotności, zarobków, cen, bezrobocia) znalazły zastosowanie dwie metody badania częściowego, mianowicie: a) stosowana już przez B o o t h 'a metoda nazwana przezeń *Street Survey*, polegająca na zbadaniu za pośrednictwem inspekcji szkolnej wszystkich rodzin, mających dzieci w szkołach powszechnych i rozklasyfikowaniu wszystkich ulic miasta według przeważającego stanu ekonomicznego rodzin zbadanych, zamieszkałych na tych ulicach (t. zw. mapa biedności Londynu), oraz b) metoda reprezentacyjna, polegająca na wylosowaniu w poszczególnych hrabstwach (okręgach Londynu) 30 tysięcy domów zamieszkałych (gospodarstw rodzinnych)

i przeprowadzeniu w nich dokładnego spisu rodzin, utrzymujących się z pracy fizycznej. Odsetek domów, podlegających wylosowaniu, był inny w każdym okręgu, mianowicie tem większy, im mniejszy był okrąg. Karty spisowe zawierały, oprócz pytań demograficznych, pytania o zawo-
dzie, zatrudnieniu, zarobkach, innych dochodach, mieszkaniu i t. d.

937. J. R a h t s, *Ueber den Schluss der Sterbetafel*n (O końcowym odcinku tablicy wymieralności). Obliczanie końcowych odcinków tablic wymieralności, dotyczących najstarszych roczników wieku, jest zwykle utrudnione przez małą liczebność tych roczników i, co zatem idzie, znaczną nieregularność przebiegu współczynników. Autor proponuje dla roczników od 70 lat wwyż stosować pewną metodę ekstrapolacji logarytmicznej prawdopodobieństw przeżycia 1 roku, opartą na następujących hipotezach: 1) prawo Gomperta i wynikający z niego wzór — $\log p(x) = b \cdot c^x$ odtwarzają z wystarczającą dokładnością przebieg tablicy w obrębie każdego pięciolecia wieku, 2) wartości stałej c , odpowiadające kolejnym pięcioleciom, dążą ze wzrostem wieku do pewnej granicy. Tę wartość graniczną autor przyjmuje równą wartości c dla pięciolecia 65 — 69 lat i dla starszych roczników stosuje ekstrapolację według powyższego wzoru.
938. T. H a s e g a w a, *The population of Greater Tokyo* (Ludność Wielkiego Tokjo).
939. M. H u b e r, *La statistique internationale des forces motrices* (Międzynarodowa statystyka sił napędowych).
940. E. S z t u r m d e S z t r e m, *Observations sur les méthodes appliquées à l'étude des régions économiques* (Uwagi o metodach, stosowanych przy badaniu okręgów gospodarczych).
941. H. B u n l e, *Répartition des enfants légitimes nés vivants en France et en Italie d'après l'année de mariage de leurs parents* (Podział dzieci ślubnych żywo urodzonych we Francji i we Włoszech według roku zawarcia małżeństwa przez ich rodziców). Klasyfikacja ta stanowi podstawę metody Gini'ego dla obliczania przeciętnej liczby dzieci na jedno małżeństwo (ob. poz. 478).

Zeszyt 3 (październik).

924. F. Z i z e k, *Der logische Grundcharakter der statistischen Zahlen* (Zasadniczy charakter logiczny liczb statystycznych). Autor wylicza następujące cechy podstawowe liczb statystycznych: 1) liczby statystyczne mają charakter zasadniczo empiryczny; 2) o ile dotyczą zjawisk społecznych i gospodarczych, mają charakter jednocześnie historyczny i względny, t. zn. dotyczą tylko zjawisk zupełnie określonych w czasie i w przestrzeni i nie uprawniają do uogólnień; 3) liczby statystyczne

- są zawsze charakterystykami liczbowymi pewnych zespołów (grup) lub ich części i nie dają żadnych wiadomości o poszczególnych osobnikach, tworzących te zespoły; mają one przeto zawsze charakter abstrakcyjny; to samo dotyczy t. zw. praw statystycznych; 4) znaczenie naukowe mają tylko takie liczby statystyczne, które wyrażają skutki przyczyn ogólnych, zasadniczych, zaś eliminują skutki przyczyn zmiennych i przypadkowych; 5) liczby statystyczne muszą zawsze dotyczyć jakiegoś zjawiska specyficznego i jakiejś ściśle określonej i dobrze odgraniczonej grupy (zespołu).
943. J. H. van Zanten, *Quelques considérations sur la comparaison internationale des indices du coût de la vie et des salaires réels* (Kilka uwag o międzynarodowych porównaniach wskaźników kosztów utrzymania i zarobków realnych). Autor daje najpierw dokładne definicje pojęć sposobu życia (*genre de vie*), stopy życiowej albo poziomu życia (*niveau de vie*), poziomu cen i siły nabywczej albo wartości realnej zarobków. Następnie omawia wskaźnik kosztów utrzymania, który zdaniem jego należy obliczać na podstawie budżetów typowych (reprezentacyjnych), dotyczących możliwie jednorodnych grup ludności z uwzględnieniem podziału terytorjalnego. Zwraca przytem uwagę na konieczność zmiany budowy wskaźnika wrazie skonstataowania daleko idących zmian w obyczajach i sposobie życia odnośnej grupy ludności. W drugiej części artykułu autor omawia metody obliczania wartości realnej zarobków i trudności porównań międzynarodowych. W załączniku podaje autor zestawienie tabelaryczne metod obliczania wskaźników kosztów utrzymania w różnych krajach.
944. G. Thirring, *Der Begriff des „Fremden“ in der Fremdenverkehrsstatistik* (Pojęcie „obcego“ w statystyce ruchu obcych). Autor proponuje, jako kryterja dla wyróżnienia „obcych“ w statystyce ruchu ludności, cechy następujące: 1) pobyt czasowy poza miejscem stałego zamieszkania, 2) brak zamiaru poszukiwania stałego zarobkowania w miejscu pobytu, 3) przedsięwzięcie podróży z własnej i nieprzymuszonej woli. Następnie omawia on możliwości i metody uchwycenia przez statystykę całkowitej masy „obcych“.
945. J. I. Craig, *Report of the Commission for the Study of Statistics of Consumption and of Carry-over of Commodities* (Sprawozdanie komisji badań statystyki konsumpcji i przewozów towarów).
946. V. Dore, *La statistique forestière internationale et ses problèmes* (Międzynarodowa statystyka leśna i jej zagadnienia).
947. A. Boháč, *Přehled nejdůležitějších výsledků posledního sčítání lidu* (Przeгляд najważniejszych wyników ostatniego spisu ludności). Analiza składu ludności według kombinacji wyznania i narodowości oraz wyznania i zawodu.
948. A. Bajkov, *Uhrnné výsledky uskutečnění pětiletého plánu v oblasti průmyslu SSSR*, (Ogólne wyniki wykonania planu pięcioletniego w dziedzinie przemysłu w Z. S. R. R.).
949. J. Moschelesová i K. Kuchař, *Uvahy o hustotě obyvatelstva v Československé Republice* (Uwagi o gęstości zaludnienia w republice Czeskosłowackiej). Autorzy dzielą obszar całego państwa na strefy o określonej gęstości zaludnienia i analizują wzajemne ustosunkowanie się całkowitego obszaru i łącznej ludności tych stref. *Rozhledy po statistice sociální — Przeгляд statystyki społecznej.*
950. G. Reif, *Mezinárodní přehledy nezaměstnanosti* (Międzynarodowe przeglądy bezrobocia). *Rozhledy po hospodářských statistikách — Przeгляд statystyk gospodarczych.*
951. S. Režný, *Publikace Společnosti Národů o zahraničním obchodu států podunajských* (Publikacje Ligi Narodów o handlu zagranicznym państw nadunajskich) — dokończenie, ob. poz. 721.
952. J. Mraz, *Z výsledků prvního světového sčítání zemědělského. 5. Rakousko* (Z wyników pierwszego wszechświatowego spisu rolnego. Część 5: Austria) — ciąg dalszy, ob. poz. 315, 708, 720.
953. *Zpráva činnosti Statistické rady státní a Státního úřadu statistického za rok 1932.* (Sprawozdanie z działalności Państwowej Rady Statystycznej i Państwowego Urzędu Statystycznego za rok 1932).

B

Archiv für Soziale Hygiene und Demographie, zugleich Bibliographische Berichte über alle Fragen des Gesundheitswesens, Fachorgan für Internationale Zusammenarbeit. Herausgegeben von der Arbeitsgemeinschaft Sozialhygienischer Reichsfachverbände (Deutsche Vereinigung für Säuglings- und Kleinkinderschutz, Deutsche Vereinigung für Krüppelfürsorge, Deutsches Zentral-Komitee zur Bekämpfung der Tuberkulose, Deutsche Gesellschaft zur Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten, Deutscher Verein gegen dem Alkoholo-

Statistický Obzor, revue pro Statistickou theorii a praxi (*Revue Statistique Tchecoslova-*

lismus) und dem Reichsausschuss für Hygienische Volksbelehrung mit Beiträgen der Hygiene-Sektion des Völkerbund - Sekretariats. Berlin-Charlottenburg, 1933, tom VIII (dwumiesięcznik).

Zeszyt 1 (luty).

954. E. Roesle, *Das Tuberkulose — Rätsel von Pesterzsébet und ein Vorschlag zu seiner Lösung* (Zagadka gruźlicza miasta Pesterzsébet i próba jej rozwiązania). Miasto Pesterzsébet na Węgrzech (robotnicze przedmieście Budapesztu) wykazuje od 10 lat stały i bardzo znaczny spadek liczby zgonów na gruźlicę pomimo silnej pauperyzacji ludności i szybkiego jej rozwoju liczebnego. Kierownictwo opieki społecznej miasta przypisuje to zjawisko specyficznej metodzie terapeutyczno-profilaktycznej (szczepienia Friedmanna), stosowanej masowo od 1925 roku począwszy. Autor kwestjonuje ten wniosek, wskazując na niedostateczność zwykłej statystyki umieralności dla rozstrzygnięcia takich zagadnień, na znaczną rolę ludności napływowej przy kształtowaniu się społecznym umieralności, wreszcie na konieczność szczegółowego opracowania kart choroby poradni przeciwgruźliczej w celu oparcia statystyki na ściśle określonej masie. Następnie szkicuje on plan tego opracowania, będący jednocześnie zarysem metod statystyki chorobowości i śmiertelności, opartej na indywidualnych kartach chorobowych.
955. F. Mikič, *Der jugoslavische Städtetypus gemäss der Altersverteilung* (Typy miast jugosłowiańskich ze względu na strukturę ludności według wieku). Autor rozróżnia 4 typy miast, w zależności od ustosunkowania się wzajemnego 3 zasadniczych grup wieku (dzieci do lat 15, dorośli w wieku lat 16 — 49, starcy w wieku 50 lat i wyżej). Typy te są następujące: 1) wielkie miasta, o dużym odsetku dorosłych (immigracja), 2) miasta średnie, o średnim odsetku dorosłych i względnie małej liczbie dzieci, 3) małe miasta, również o średnim odsetku dorosłych, ale dużej liczbie dzieci, wreszcie 4) miasta chłopskie, o małym odsetku dorosłych (emigracja).
956. H. Philippstahl, *Bevölkerungsvorgänge bei den Juden in Deutschland* (Zjawiska ludnościowe wśród Żydów w Niemczech).
957. W. Wagner - Manslau, *Die Vererbung der menschlichen Fruchtbarkeit* (Dziedziczenie płodności u ludzi).
958. R. Fetscher, *Beitrag zur Frage der Erbeflüsse auf die Fruchtbarkeit* (Przyczynki do zagadnienia wpływu dziedziczności na płodność).

Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. Bd. 69, Tübingen, 1933 (miesięcznik).

Zeszyt 2 (maj)

959. Th. Geiger, *Soziale Gliederung der deutschen*

Arbeitnehmer (Rozwarstwienie społeczne niemieckich pracobiorców). Autor rozpoczyna od rozważań metodycznych, dotyczących podziału społeczeństwa na rozmaite warstwy. Rozróżnia on dwie zasadnicze linje tego podziału: z jednej strony podział według stanowiska społecznego (*soziale Lage*), wyrażający się w obiektywnych warunkach bytowania (zawód, stanowisko w zawodzie, stan majątkowy, pochodzenie i t. p.), z drugiej zaś — podział według postawy społecznej (*soziale Haltung*), wyrażający się w subiektywnym ustosunkowaniu się jednostki do wszystkich przejawów życia społecznego (poglądy polityczne i społeczne, poczucie solidarności korporacyjno-zawodowej etc.). O ile pierwszy podział może być z łatwością uskuteczniiony na podstawie danych statystyki zawodowej, o tyle drugi wymaga szacowania, często bardzo dowolnego. Oba podziały są w dużym stopniu równoległe, ale nie identyczne. Dla uzyskania dokładnego obrazu struktury społecznej autor proponuje metodę następującą: wychodząc z najdrobniejszych grup uwzględnianych przez statystykę zawodową, tworzy się pierwszy podział społeczeństwa (a raczej czynnych zawodowo) na wielkie grupy według stanowiska społecznego. Grup takich autor rozróżnia 3, uważając za decydujące kryterjum stosunek danej jednostki do środków produkcji i jej rolę w procesie produkcji, mianowicie: 1) warstwa kapitalistów — wielkich przedsiębiorców i posiadaczy, 2) warstwa średnia — drobnych przedsiębiorców i posiadaczy i pracowników najemnych o wyższych kwalifikacjach i 3) warstwa proletariacka — pracowników najemnych o niższych kwalifikacjach i karłowatych przedsiębiorców samodzielnych. Ten podział surowy (*Rohgliederung*) zostaje zróżnicowany dalej przy pomocy drugiej metody podziału, stosowanej indywidualnie do możliwie najmniejszych grup statystyki zawodowej i posługującej się częściowo szacunkiem ale tylko w obrębie tych najmniejszych grup. Ulegają przytem rozbiciu grupy 2 i 3 i powstaje podział szczegółowy (*Tiefgliederung*) na 5 grup: 1) kapitaliści, 2) drobni przedsiębiorcy i posiadacze, 3) „proletaroidzi” — karłowaci przedsiębiorcy i posiadacze (małorolni chłopi, drobni rzemieślnicy), 4) pracownicy najemni o wyższych kwalifikacjach, 5) pracownicy najemni o niższych kwalifikacjach. Metodę powyższą autor stosuje do analizy statystycznej pracowników najemnych (t. zn. grup 4 i 5) czynnych zawodowo oraz członków rodzin, według wyników niemieckiego spisu zawodowego 1925 roku, omawiając przytem szczegółowo metody podziału każdej z grup zawodowych na należącą do warstwy średniej, grupę pracowników o wyższych kwalifikacjach i na grupę robotniczą. Metody te są bardzo rozmaite i zależne od rozpatrywanej grupy. Np.

dla urzędników szacunki oparte są na statystyce płac i na względnej liczebności rozmaitych ugrupowań zawodowych i korporacyjnych, częściowo na rozmaitych badaniach ankietowych i t. d.

960. S. S a g o r o f f, und A. T s c h a k a l o f f, *Die Zählungsbilanz Bulgariens 1924 — 1931* (Bilans płatniczy Bułgarii za lata 1924 — 1931).

Z e s z y t 4 (lipiec).

961. Th. G e i g e r, *Statistische Analyse der wirtschaftlich Selbständigen* (Analiza statystyczna osób samodzielnych gospodarzo). Nawiązując do swej pracy w zeszycie 2 tegoż czasopisma (ob. wyżej poz. 959) autor przeprowadza analizę przedsiębiorców samodzielnych według wyłożonej poprzednio metody. Obie prace razem dają więc analizę struktury społecznej całego społeczeństwa niemieckiego. Wchodzą tu w grę grupy 1, 2 i 3 podziału szczegółowego, przyczem zasady podziału są w każdej grupie zawodowej traktowane indywidualnie. Tak np. w rolnictwie do grupy wielkokapitalistycznej zalicza autor zasadniczo właścicieli gospodarstw powyżej 50 ha, do grupy średniej — od 2 do 50 ha, do grupy „proletaroidnej” — poniżej 2 ha; podział ten nie jest jednakże tak prosty, gdyż liczba gospodarstw rolnych (5,1 milionów) znacznie przewyższa liczbę zawodowo czynnych samodzielnych rolników (2,2 miliona). Szacunku dokonywa autor uwzględniając zajęcia poboczne, dane o rodzaju upraw i t. d. W handlu i przemyśle również zasadniczą podstawą podziału jest wielkość zakładu, mierzona liczbą zatrudnionych robotników; podział jest skorygowany szacunkowo przez uwzględnienie danych o stosunkach własnościowych, graniczna liczba zatrudnionych jest ustalana indywidualnie dla każdej grupy zawodowej, również uwzględnione są zawody pomocnicze i t. d. Szczególnie trudnych i drobiazgowych szacunków wymagają oczywiście zawody wolne i członkowie rodzin, pomagający głowie rodziny w pracy zawodowej. Jako wynik ostateczny przedstawia autor 2 tablice; pierwsza przedstawia kombinowany podział całej ludności Niemiec oraz czynnych zawodowo na zasadnicze grupy zawodowe i warstwy społeczne według podziału surowego (*Rohgliederung* — 3 warstwy), druga — kombinowany podział czynnych zawodowo na 5 grup według podziału szczegółowego (*Tiefgliederung* — 5 warstw i na następujące kategorie: 1) rolnicy (samodzielni i pomagający oddzielnie), 2) handel, przemysł i rzemiosła, 3) chałupnicy, 4) zawody t. zw. akademickie (wyżsi urzędnicy, nauczyciele, duchowni, wolne zawody), 5) inni urzędnicy publiczni, 6) personel techniczny, 7) urzędnicy handlowi i biurowi, 8) służba domowa, 9) robotnicy, 10) inwalidzi, 11) rentjerzy i osoby bez określonego zawo-

du; osoby, pobierające renty starcze, emerytury i t. d. zostały doliczone jako odrębne pozycje do odpowiedniej kategorii, do której odnosiła się ich ostatnia czynność zawodowa.

Z e s z y t 5 — 6 (sierpień — wrzesień).

962. F. E l s a s, *Öffentliche Wirtschaft und Planwirtschaft* (Gospodarka publiczna i gospodarka planowa). Artykuł zawiera, obok rozważań czysto ekonomicznych, szacunek wartości zakładów i urządzeń gospodarczych w Niemczech, stanowiących własność publiczną, jakoteż udziału kapitałów publicznych w rozmaitych dziedzinach działalności gospodarczej.
963. H. S p e i e r, *Bemerkungen zur Erfassung der sozialen Struktur* (Uwagi o ujmowaniu struktury społecznej). Autor krytykuje zwykłe metody podziału społeczeństwa na 3 warstwy zasadnicze (kapitałiści, warstwy średnie, robotnicy), wskazując na trudności przy kwalifikowaniu i podziale grup takich, jak drobni przedsiębiorcy samodzielni, urzędnicy państwowi i samorządowi, bezrobotni (zwłaszcza zaliczani do t. zw. bezrobocia strukturalnego), urzędnicy prywatni.

Zeszyt zawiera komunikat redakcji o zawieszeniu dalszego ukazywania się czasopisma.

Archiv für Wanderungswesen und Auslandskunde, Studien und Mitteilungen zur Wanderungsbewegung der Kulturvölker und zu ihrer Auswirkung auf Staat, Gesellschaft und Wirtschaft, herausgegeben im Auftrag der Deutschen Zentralstelle für Wanderungsforschung, VI Jahrgang, Leipzig 1933/34, (kwartalnik).

Z e s z y t 1 (kwiecień - czerwiec)

964. R. H u s s, *Kolonisation und innere Kolonisation in Siebenbürgen* (Kolonizacja i kolonizacja wewnętrzna w Siedmiogrodzie) — dokończenie, ob. poz. 746.

Z e s z y t 2 (lipiec - wrzesień).

965. J. H. H ä s s l e r, *Die Auswanderung der St. Blasianischer Untertanen im badischen Schwarzwald nach Ungarn und ihre Entlassungsurkunden* (Wychodztwo do Węgier poddanych opactwa św. Błażeja w Szwarzwaldzie Badańskim i ich akta zwolnienia od poddaństwa). Zestawienie imienne wychodźców z lat 1767 — 1784 i posiadanego przez nich majątku, oparte na materiałach archiwalnych.

966. W. P r e u s s, *Die polnische Auswanderung im Jahre 1932* (Wychodztwo polskie w roku 1932).

Le Assicurazioni Sociali, pubblicazione bimestriale dell' Istituto Fascista della Previdenza Sociale, anno IX, Roma 1933 (dwumiesięcznik; artykuły ukazują się również w językach fran-

cuskim, niemieckim i angielskim w oddzielnym dodatku p. t. *Supplément de la Revue des Assurances Sociales*).

Zeszyt 3 (maj - czerwiec).

967. F. Savorgnan, *La diminution des naissances* (Spadek liczby urodzeń). Analiza zmniejszającej się liczby urodzeń w największych państwach europejskich i ewentualnych skutków tego zmniejszenia.

968. J. L. Cohen, *Un employment — the latest phase* (Ostatnia faza bezrobocia).

Barometro Economico, Pubblicazione mensile della Agenzia di Informazioni per la Stampa „Alessandro Volta”, Organo Ufficiale per le comunicazioni scientifiche della Scuola di Statistica della R. Università di Firenze, Roma, 1933 (annata V), (miesięcznik).

Dział stały: Tablice konjunkturalne.

Zeszyt 1 (10 stycznia).

969. F. Vinci et L. Livi, *Le previsioni demografiche: note critiche* (Uwagi krytyczne o przewidywaniach demograficznych).

970. A. Aftalion, *Les prévisions économiques et les méthodes statistiques* (Przewidywania ekonomiczne i metody statystyczne). Autor uzasadnia najprzód możliwość przewidywań ekonomicznych z logicznego i rachunkowego (technicznego) punktu widzenia, następnie klasyfikuje je, ze względu na stosowane metody, na czysto ekonomiczne i statystyczne. W następnym rozdziale omawia niektóre teorie cykliw ekonomicznych, mianowicie Jevonsa, Beveridge'a i Moore'a.

971. M. Fréchet, *Les méthodes de représentation mathématique des lois empiriques* (Metody przedstawienia matematycznego praw empirycznych). Autor omawia najpierw znaczenie i pożytek dostosowania wzoru matematycznego do empirycznie znalezionej zależności 2 zmiennych (wyrównanie, interpolacja, teoretyczna analiza zjawiska), następnie zaś — metody wyboru odpowiedniej rodziny funkcji. Metody te dzieli on na grupy następujące: a) układy funkcji, mające zastosowanie uniwersalne (szereg potęgowy, szereg wielomianów, szeregi trygonometryczne), b) ustalanie typu funkcji na podstawie rozważań teoretycznych (przykład: prawo błędów Gaussa — Laplace'a), c) ustalanie typu funkcji na podstawie wykresu zależności badanej, ewentualnie przy pomocy przekształceń geometrycznych (np. użycie skali logarytmicznej lub półlogarytmicznej).

Zeszyt 2 (10 lutego).

972. T. Alippi, *I cicli meteorologici* (Cykle meteorologiczne),

973. A. Aftalion, *Les prévisions économiques et les méthodes statistiques* (Przewidywania ekonomiczne i metody statystyczne). Ciąg dalszy pracy z poprzedniego zeszytu (ob. poz. 970). Omówienie metody harwardzkiej, podkreślające, iż zawiódła ona w zupełności w latach kryzysu 1929 — 1932.

974. I. Messina, *L'Istituto Italiano degli Attuari* (Włoski Instytut Aktuarjuszów). Zarys historii, organizacji i działalności Instytutu.

975. M. Fréchet, *Les méthodes de représentation mathématique des lois empiriques* (Metody przedstawienia matematycznego praw empirycznych). Ciąg dalszy pracy z poprzedniego zeszytu (ob. poz. 971). Autor omawia metody wyznaczania stałych, po ustaleniu typu funkcji (metodę najmniejszych kwadratów, metodę najmniejszych odchyłeń, metodę Bessela dla funkcji okresowych).

Zeszyt 3 (10 marca).

976. A. Aftalion, *Les prévisions économiques et les méthodes statistiques* (Przewidywania ekonomiczne i metody statystyczne). Ciąg dalszy pracy z zeszytu poprzedniego (ob. poz. 973). Zawiera opis innych metod przewidywań konjunkturalnych, opracowanych przez statystyków amerykańskich, mianowicie: 1) metody K. Karstena, polegającej na odwróceniu krzywych harwardzkich (wskaźników rynku towarowego i rynku kapitałowego) i zastosowaniu krzywych kumulacyjnych, oraz 2) metody B. B. Smitha, który przewidywania konjunkturalne opiera na przebiegu wskaźników stopy dyskontowej, stojąc na gruncie monetarnej teorii kryzysów. W następnym rozdziale, poświęconym instytucjom, badającym konjunkturę gospodarczą poza Stanami Zjednoczonymi, autor najpierw wylicza istniejące w Europie instytuty badania konjunktur, a następnie omawia bardziej szczegółowo stosowaną we Francji (nieoficjalnie) metodę Dessirier, opartą na wskaźnikach kursów papierów wartościowych.

977. M. Fréchet, *Les Méthodes de représentation mathématique des lois empiriques* (Metody przedstawienia matematycznego praw empirycznych). Zakończenie pracy z zeszytu poprzedniego (ob. poz. 975), zawierające zastosowania do nauk społecznych. Autor omawia wyrównanie szeregów empirycznych przy pomocy funkcji wykładniczej i logarytmicznej, przytaczając jako przykłady rozwój liczebny ludności Stanów Zjednoczonych i rozkładu dochodów (prawo Pareto).

Scuola di Statistica della Regia Università degli Studi di Firenze, Comunicazione Scientifica N. IV.

978. S. Glozio, *Il Frazionamento territoriale e personale della proprietà in provincia di Firenze* (Rozdrobnienie terytorjalne i osobowe własności ziemskiej, w prowincji florenetyńskiej).
979. R. de Montessus de Ballore, *La „corrélation comparée“ appliquée à l'étude des „statistiques linéaires“ — prévision d'évènements* („Korelacja porównawcza“ w zastosowaniu do „statystyk linjowych“ — przewidywanie zjawisk). Proponowana przez autora metoda przewidywania zjawisk polega na obliczeniu opóźnienia jednego szeregu czasowego w stosunku do drugiego przy pomocy współczynników korelacji pomiędzy temi szeregami po przesunięciu jednego z nich o 1, 2, ..., n wyrazów w stosunku do drugiego.
- Zeszyt 4 (10 kwietnia).
980. L. Galvani, *Le previsioni demografiche* (Przewidywania demograficzne). Autor omawia możliwości szacunku przewidywanej liczby ludności, stosowane w tym celu metody i wartość uzyskanych wyników.
981. A. Aftalion, *Les prévisions économiques et les méthodes statistiques* (Przewidywania ekonomiczne i metody statystyczne). Zakończenie pracy z zeszytu poprzedniego (ob. poz. 976). Autor omawia tu metody przewidywań, stosowanych w poszczególnych, węższych dziedzinach, mianowicie: metody szacowania zbiorów i cen bawełny na podstawie danych meteorologicznych (Moore), powierzchni upraw bawełny na podstawie zbiorów poprzednich i cen (B. Smith), cen kukurydzy i wieprzowiny w zależności od cen poprzednich i popytu (W. M. Persons). Na zakończenie podaje szereg uwag ogólnych, dotyczących trudności przewidywań ekonomicznych.
982. A. de Pietri - Tonelli, *Indagini intorno al periodo della moneta aurea ed al periodo della moneta cartacea. I. Il campo delle indagini* (Badania nad okresem pieniądza złotego i okresem pieniądza papierowego. I. Teren badań). Autor omawia rozwój ludności, zapasów złota i srebra, obiegu pieniędzy papierowych i wskaźników cen we Włoszech, Francji, Anglii, Niemczech i Stanach Zjednoczonych Ameryki począwszy od 1800, względnie od 1850 roku.
983. H. Castro, *La Statistique Générale de l'Espagne* (Urząd Statystyczny Hiszpanji). Zarys historii, organizacji, działalności i wykaz wy dawnictw.
- Zeszyt 5 (10 maja).
984. A. Bordin, *La misura della stagionalità del fenomeni economici* (Miara sezonowości zjawisk ekonomicznych). Autor wyróżnia i określa rozmaite typy przebiegu czasowych szeregów statystyczno-ekonomicznych, następnie wskazuje na istniejące dwa kierunki badania tego przebiegu, z których pierwszy zajmuje się wyjaśnieniem mechanizmu gospodarczego zmian, występujących z biegiem czasu, drugi zaś — formalnie-statystycznym opisem i analizą rachunkową tych zmian. Omawiając bardziej szczegółowo t. zw. wahania sezonowe, autor opisuje stosowane obecnie metody wyodrębniania tych wahań oraz ich uogólnienia na dowolne wahania perjodyczne (o stałym okresie); wreszcie szkicuje zarys formalnych metod analizy harmoniczej szeregów czasowych.
985. A. de Pietri - Tonelli, *Indagini intorno al periodo della moneta aurea ed al periodo della moneta cartacea. II. I risultati delle indagini* (Badania nad okresem pieniądza złotego i okresem pieniądza papierowego. II. Wyniki badań). Zakończenie pracy z zeszytu poprzedniego (ob. poz. 982).
986. A. Barriol, *La Société Statistique de Paris* (Paryskie Towarzystwo Statystyczne). Zarys historii i organizacji.
- Zeszyt 6 (10 czerwca).
987. E. Cianci, *Sulla velocità di circolazione del vaglia cambiari* (O szybkości obiegu przekazów wekslowych).
988. B. Kenéz, *La Société Hongroise de Statistique* (Węgierskie Towarzystwo Statystyczne). Scuola di Statistica della Regia Università degli Studi di Firenze Comunicazione scientifica Nr. V.
989. P. Guerrini, *Il traffico ferroviario e la concorrenza automobilistica* (Przewóz towarów na kolejach żelaznych i konkurencja ze strony transportu samochodowego). Przewóz towarów na kolejach włoskich obniżył się znacznie w latach ostatnich zarówno wskutek kryzysu gospodarczego, jak i wskutek konkurencji ze strony przewozów samochodowych. Autor próbuje oszacować skurczenie się przewozów wskutek każdej z tych przyczyn z osobna w sposób następujący: stwierdziwszy w latach 1906 — 1914 prawie dokładną równoległość przebiegu krzywych przewozów towarowych na kolejach i na statkach floty handlowej, podaje on odpowiednie szeregi dla lat 1923 — 1931 wyrównaniu przy pomocy paraboli II stopnia metodą najmniejszych kwadratów następnie wykazuje, że różnica rzędnych obu krzywych (nadwyżka przewozów kolejowych nad okrętowymi) jest prawie stała w latach 1923 — 1927 (na ten ostatni rok przypada właśnie początek gwałtownego rozwoju przewozów samochodowych we Włoszech), zaś w latach następujących stale maleje. Zmniejszenie się tej różnicy autor uważa za szacunek ilości towarów,

które zamiast koleją zostały przewiezione samochodami.

Zeszyt 7 (10 lipca).

990. E. Cesàri, *La produzione ed il consumo di energia elettrica ed il loro valore come indice statistico* (Produkcja i konsumpcja energii elektrycznej i ich znaczenie jako wskaźników statystycznych). Autor uważa, iż statystyka produkcji i konsumpcji energii elektrycznej mogą służyć jako przybliżone i niedoskonałe wskaźniki stanu gospodarczego tylko w okresach normalnego życia gospodarczego, zawodzą natomiast całkowicie w czasach kryzysu.
991. M. Huber, *Lucien March* — nekrolog.
992. G. Ferrari, *L'Istituto di Statistica della Regia Università di Padova* (Instytut Statystyczny Królewskiego Uniwersytetu w Padwie). Historia i zarys działalności naukowej instytutu.
993. A. Kovács, *L'Office Central Royal Hongrois de Statistique* (Królewski Centralny Węgierski Urząd Statystyczny) — organizacja i działalność. Zeszyt 9 (10 października).
994. P. Medolaghi, *Sulle correlazioni tra serie statistiche rappresentative di fenomeni economici* (O korelacji pomiędzy szeregi statystycznymi, przedstawiającymi zjawiska gospodarcze). Autor omawia metodę badania współzależności 2 szeregów czasowych, przy pomocy współczynników korelacji pomiędzy odpowiednimi odchyleniami od średniej.
995. F. Chessa, *Produzione e prezzi mondiali del grano nel dopoguerra* (Produkcja i ceny światowe zbóż w okresie powojennym).
996. A. Kovács, *L'Office Central Royal Hongrois de Statistique* (Królewski Centralny Węgierski Urząd Statystyczny)—dokończenie ob. poz. 993.
997. E. Ekelund, *La Société de Statistique de Finlande* (Towarzystwo Statystyczne Finlandji).
998. H. G. Henein Bey, *La statistique officielle en Egypte* (Statystyka urzędowa w Egipcie) — zarys historyczny od czasów starożytnych, obecna organizacja i działalność.
- Bulletin de l'Institut des Sciences Economiques de l'Ecole des Sciences Politiques et Sociales de l'Université Catholique de Louvain, 4-me année, Louvain, 1933 (kwartalnik).**
- Zeszyt 3 (maj).
999. L. H. Dupriez et M. Borboux, *Le commerce extérieur de la Belgique envisagé comme baromètre des conditions économiques internes. Etude statistique rétrospective 1897 — 1932. I. Les articles d'alimentation humaine* (Handel zagraniczny Belgji, rozważany jako wskaźnik wewnętrznych warunków gospodarczych. Retrospektywne badanie statystyczne za lata 1897 — 1932. Część I: Artykuły spożywcze i używki). Autorzy badają handel zagraniczny, produkcję, konsumpcję i ceny pszenicy, mąki, kawy, ryżu, kakao, serów, win, rodzynek, pomarańczy, bananów i tytoniu, analizując związek pomiędzy handlem zagranicznym i stanem rynku krajowego na tle ogólnej konjunktury gospodarczej.
1000. A. v. C. *Contribution à l'étude du passage de la vie économique de la Belgique de la phase agricole à la phase industrielle* (Przyczynek do badań nad przejściem życia gospodarczego Belgji ze stadium rolniczego w stadium przemysłowe). Uważając roczną stopę małżeństw za dość ścisły wskaźnik stanu gospodarczego, autor stwierdza, iż w okresie 1841 — 1865 daje się wykazać wyraźną zależność tego współczynnika od cen pszenicy: współczynnik korelacji pomiędzy odchyleniami liczby małżeństw na 1 000 mieszkańców od trendu prostolinowego, a takimież odchyleniami cen pszenicy wynosi — 0,60; natomiast brak wyraźnej korelacji pomiędzy liczbą małżeństw, a cenami surówki żelaznej. Naodwrot, w okresie 1870 — 1910 istnieje dodatnia korelacja wahań liczby małżeństw i wahań cen surówki (współczynnik korelacji + 0,67) i brak korelacji liczby małżeństw z cenami pszenicy. Ponieważ niskie ceny pszenicy są, zdaniem autora, najważniejszą oznaką dobrej konjunktury w rolniczej fazie gospodarki, zaś wysokie ceny żelaza — taką samą oznaką w fazie przemysłowej, przeto dochodzi on do wniosku, że przed 1865 rokiem Belgję można uważać za kraj rolniczy, zaś po 1870 rokiem — za uprzemysłowiony; okres 1865 — 1870, w którym miały miejsce zaburzenia omawianych korelacji byłby wobec tego okresem przewrotu gospodarczego (przejścia od gospodarki rolniczej do przemysłowej).
- Zeszyt 4 (sierpień).
1001. G. Eyskens, *Les indices de la conjoncture économique du Congo Belge depuis la guerre* (Wskaźniki konjunktury ekonomicznej Konga Belgijskiego po wojnie).
1002. L. H. Dupriez et P. Fontigny, *L'évolution économique de la Belgique en période de la baisse fondamentale des prix (1871 — 1896)* (Ewolucja gospodarcza Belgji w okresie zasadniczej niżki cen w latach 1871 — 1896).
1003. P. Rousseaux, *Le marché belge des obligations de 1897 à 1913* (Belgijski rynek papierów wartościowych w latach 1897 do 1913).
1004. M. Maison, *Le taux de capitalisation des valeurs à revenu variable* (Stopa kapitalizacyjna papierów wartościowych o zmiennym dochodzie). Analiza statystyczna kursów i dywidend za okres 1904 — 1932 na giełdzie Brukselskiej, zaś dla jednej akcji (*Société Générale de Belgique*) — za okres 1833 — 1932.

Bulletin de la Statistique Générale de France et du Service d'Observation des Prix, tome XXII, Paris 1932/33 (kwartalnik).

Uwaga: Referowany jest tylko dział *Etudes Spéciales*.

Zeszyt 3 (kwiecień — czerwiec).

1005. M. de Ville - Chabrolle, *La concentration des entreprises en France avant et depuis la guerre d'après les recensements de 1906, 1921 et 1926* (Koncentracja zakładów przemysłowo-handlowych we Francji przed wojną i po wojnie według spisów 1906, 1921 i 1926 roku).

Zeszyt 4 (lipiec — wrzesień).

1006. A. Sauvy, *L'automobile en France depuis la guerre* (Automobil we Francji w powojennym okresie czasu). Artykuł powyższy zawiera informacje o rozwoju ruchu samochodowego we Francji z uwzględnieniem sytuacji w tej dziedzinie w poszczególnych departamentach. Autor podaje tu również statystykę ilości samochodów w szeregu krajów europejskich i zamorskich oraz statystykę produkcji samochodów we Francji i w innych krajach. Drugą część artykułu omawia sprawę sieci dróg bitych we Francji oraz sprawę przewozu samochodami osób i towarów.

Econometrica, Journal of the Econometric Society, an International Society for the Advancement of Economic Theory in its Relation to Statistics and Mathematics, vol. I, Menasha, Wisconsin, U. S. A., 1933 (kwartalnik).

Zeszyt 1 (styczeń).

1007. W. A. Shewhart, *The Rôle of Statistical Method in Economic Standardization* (Rola metod statystycznych w standardyzacji ekonomicznej).

Zeszyt 2 (kwiecień).

1008. A. H. Hansen and H. Tout, *Annual Survey of Business Cycle Theory: Investment and Saving in Business Cycle Theory* (Roczny przegląd teorii cykli koniunkturalnych: inwestycje i oszczędności w teorii cykli). Omówienie ważniejszych zdobyczy teoretycznych za rok 1932.
1009. J. Shohat, *On Interpolation* (O interpolacji). Syntetyczne omówienie ogólnej teorii interpolacji i zastosowania do niektórych wzorów wielomianowych i trygonometrycznych.
1010. G. Darmois, *Distributions statistiques rattachés à la loi de Gauss et la répartition des revenus* (Rozkłady statystyczne, nawiązujące do prawa Gaussa i rozdział dochodów). Autor omawia wyniki R. Gibrata, który stosuje do opisu rozdziału dochodów prawo częstości, będące

przekształceniem logarymicznym prawa Gaussa — Laplace'a.

1011. M. Fanno, *Interrelations des prix et courbes statistiques de demande et d'offre* (Zależności wzajemne pomiędzy cenami a krzywe statystyczne podaży i popytu). Autor omawia zagadnienia, powstające przy konstrukcji krzywych podaży i popytu naskutek wzajemnej zależności pomiędzy cenami różnych towarów oraz metody eliminacji tej zależności.

Zeszyt 3 (lipiec).

1012. W. A. Shewhart, *Annual Survey of Statistical Technique: Developments in Sampling Theory* (Roczny przegląd techniki statystycznej: rozwój teorii populacji próbnych).
1013. L. A. Maverick, *Time Series: Their Analysis by Successive Smoothings* (Analiza szeregów czasowych przez kolejne wygładzanie). Autor proponuje metodę, polegającą na wyrównaniu graficznym szeregu czasowego, kontrolowaniem i poprawianiem przy pomocy szeregu średnich ruchomych (12-to miesięcznych). Tak otrzymaną linię nazywa linią I rzędu i podaje dalszemu wyrównaniu, eliminując wahania o najkrótszym okresie. Procedurę tę powtarza się tyle razy, aż otrzymana zostanie linia, wyrażająca „trend” dostatecznie czysty. Odchylenia każdej z linii od linii bezpośrednio niższego rzędu stanowią elementy analizy szeregu.
1014. H. Schultz, *A Comparison of Elasticities of Demand Obtained by Different Methods* (Porównanie współczynników elastyczności popytu, otrzymanych różnymi metodami). Autor stosuje tu metody następujące: 1) metodę regresji względem czasu, 2) metodę stosunków trendowych i 3) metodę stosunków ogniowych do rozmaitych dóbr i porównywa otrzymane wartości współczynników elastyczności popytu.
1015. A. Cowles 3rd, *Cans Stock Market Forecasters Forecast? (Czy „przewidywacze” giełdowi mogą przewidywać?)*. Autor analizuje sprawozdania 45 agencji, zawodowo trudniących się przewidywaniami koniunkturalnymi cen i kursów (agencje finansowe, inwestycyjne, towarzystwa ubezpieczeniowe i t. d.) za okres ostatnich kilku lat, porównywa je z rzeczywistym kształtowaniem się cen i kursów i przychodzi do wniosku, że zgodność przewidywań zawodowych z rzeczywistością była nieco gorsza, niż gdyby przewidywania te były czynione zupełnie na chybił-trafił.
1016. F. Divisia, *L'utilité d'une théorie générale des ensembles renouvelés* (O użyteczności ogólnej teorii zbiorów odnawiających się). Autor wskazuje na możliwość wspólnego formalnego traktowania rozmaitych mas statystycznych, zbudowanych w sposób zbliżony do populacji ludz-

kich, mianowicie wykazujących przyływ (np. urodzenia) i odpływ (np. zgony) na tle pewnego stanu.

Epidemiological Report — ob. Rapport Épidémiologique.

Giornale di Matematica Finanziaria, Rivista Tecnica del Credito e della Previdenza, anno V, serie II, vol. III, Torino, 1933 (kwartalnik).

Zeszyt 1 (marzec).

1017. F. Insolera, *Su note proprietà attribuite alle funzioni Quiquetiane e valide per ogni altra funzione di sopravvivenza* (O pewnych własnościach przypisywanych funkcjom Quiqueta, a posiadanych przez wszystkie funkcje, wyrażające liczby dożywających).

Giornale degli Economisti e Rivista di Statistica, anno XLVIII, Roma, 1933 (miesięcznik).

Zeszyt 5 (maj).

1018. C. Arena, *La dinamica della popolazione secondo Francesco Ferrara* (Dynamika ludności według Francesco Ferrary).

1019. P. Albertario, *Il nuovo catasto agrario* (Nowy kadaster rolny).

Zeszyt 6 (czerwiec).

1020. C. Arena, *La dinamica della popolazione secondo Francesco Ferrara* (Dynamika ludności według Francesco Ferrary), dokończenie, ob. poz. 1018.

Zeszyt 7 (lipiec).

1021. J. G. Kratchmann, *Ricerche sulle fluttuazioni economiche di lunga durata* (Badania nad długookresowymi wahaniami gospodarczemi).

Zeszyt 9 (wrzesień).

1022. M. Hayakawa, *Sulla distribuzione dei terreni agrari nel Giappone dal 1908 al 1930* (O rozkładzie terenów rolnych w Japonji w latach 1908 — 1930).

International Labour Review (International Labour Office), vol. XXVII, Genève, 1933 (miesięcznik).

Zeszyt 6 (czerwiec).

1023. G. Maucio, *Immigration in France* (Immigracja do Francji). Organizacja i kontrola imigracji, narodowość i rozmieszczenie geograficzne imigrantów, struktura i znaczenie gospodarcze ludności cudzoziemskiej we Francji.

Vol. XXVIII, zeszyt 1 (lipiec).

1024. H. Belshaw, *Agricultural labour in New Zealand* (Praca rolnicza w Nowej Zelandji).

1025. *Some Recent Censuses of Unemployment* (Niektóre ostatnie spisy lub szacunki bezrobotnych).

Zeszyt 3 (wrzesień).

1026. *Wage Changes in the United States of America, 1929 — 1933* (Zmiany płac w Stanach Zjednoczonych Ameryki w latach 1929 — 1933).

Internationale Rundschau der Arbeit, herausgegeben vom Internationalen Arbeitsamt, 11-Jahrgang, Genf, 1933 (miesięcznik).

Zeszyt 9 (wrzesień).

1027. L. Hersch, *Der Rückgang der Geburtenziffer und seine Folgen für die Sozialpolitik* (Spadek stopy urodzeń i jego skutki dla polityki społecznej). Autor uważa, że konsekwencją spadku urodzeń i wywołanych przezeń zmian w składzie ludności według wieku w państwach europejskich musi być w niedalekiej przyszłości wzrost bezrobocia strukturalnego wskutek zmniejszenia się odsetka zawodowo biernych i wzrostu odsetka zawodowo czynnych w połączeniu z rozwojem techniki i aparatu produkcyjnego. Wyjście z tej sytuacji widzi on w zmianie systemu podziału dóbr w kierunku podniesienia udziału pracowników, zmniejszeniu czasu pracy i t. d. Dalej spodziewa się autor wzrostu ciężaru rent starczych, który może być jednakże wyrównany częściowo przez zmniejszenie ciężaru ubezpieczeń od choroby, jako skutku podniesienia dobrobytu pracujących. Sposób na złagodzenie spadku urodzeń widzi autor w wolnej imigracji do krajów o niskiej stopie urodzeń i niskiej stopie przyrostu.

Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Bd. 138 (III Folge, Bd. 83), Jena, 1933 (miesięcznik).

Zeszyt 4 (kwiecień).

1028. H. Wagnführ, *Kartellpreise und Tariflöhne im Konjunkturverlauf* (Ceny kartelowe i płace umowne w przebiegu konjunktury).

1029. *Die Entwicklung des internationalen Geld- und Kapitalmarktes und der Märkte einzelner Länder während des Jahres 1932* (Rozwój międzynarodowego rynku pieniężnego i kapitałowego oraz rynków poszczególnych krajów w roku 1932).

1030. B. Emminghaus, *Die Studierenden aus den abgetrennten Gebieten in der „Deutschen Hochschulstatistik“ 1930 bis 1931/32* (Studenci, pochodzący z obszarów oddzielonych od Niemiec według niemieckiej statystyki szkół wyższych w latach 1930 do 1931/32).

Bd. 139 (III. Folge, Bd. 84).

Zeszyt 1 (lipiec).

1031. P. Mombert, *Wandlungen in der Lebensdauer und dem Altersaufbau der Bevölkerung. Wirtschaftliche und gesellschaftliche Wirkungen*

(Zmiany przeciętnego trwania życia i składu ludności według wieku oraz ich oddziaływania gospodarcze i społeczne).

Zeszyt 2 (sierpień).

1032. F. Fick, *Mathematische Beziehung zwischen Gütermenge und Preis* (Zależność matematyczna pomiędzy ilością towarów i ceną).
1033. Wernecke, *Die Eisenbahnen der Vereinigten Staaten von Amerika von 1922 bis 1931* (Koleje żelazne w Stanach Zjednoczonych Ameryki od 1922 do 1931 roku).

Journal of the Institute of Actuaries, vol. LXIV, London, 1933 (kwartalnik).

Część II (Nr. 309).

1034. G. J. Lidstone, *Notes on the Orthogonal Polynomials and their Application to Least Square Methods of (1) Fitting Polynomial Curves to Data, (2) Graduation by Weighted Means* (Notatki o wielomianach ortogonalnych i ich zastosowaniach do metody najmniejszych kwadratów przy wyrównywaniu szeregów za pomocą krzywych wielomiennej i średnich ważonych).
1035. A. W. Joseph, *Minoru*. Jest to nazwa pewnej gry losowej, opartej na ciągnięciu karty ze zwykłej talii kart do gry. Autor podaje teorię gry, obliczając szczegółowo prawdopodobieństwa i odchylenia średnie rozmaitych kombinacji.

Journal de Statistique et Revue Economique Suisse — ob. Zeitschrift für Schweizerische Statistik und Volkswirtschaft.

Petermanns Mitteilungen (Dr. A. Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes' Geograph. Anstalt) vereinigt mit der Zeitschrift „Globus“, 79 Jahrgang, Gotha, 1933 (miesięcznik).

Zeszyt 7/8.

1036. H. Fehre, *Neues Verfahren der kartenmässigen Darstellung der Bevölkerungsentwicklung, angewandt auf die Ortschaften des Erfurter Beckens* (Nowa metoda przedstawienia kartograficznego rozwoju ludności, z zastosowaniem do miejscowości zagłębia erfurckiego). Autor poszukuje metody, która pozwoliłaby przedstawić kartograficznie przy pomocy jednego symbolu jednocześnie stan ludności i dynamikę jej rozwoju w kilku okresach. Jako charakterystykę liczbową dynamiki rozwoju ludności w 2 okresach proponuje on różnicę stóp przyrostu ludności w tych okresach. W zależności od znaku i wielkości tej różnicy oraz od wielkości samych stóp przyrostu, klasyfikuje on stany dynamiczne na 9 grup, oznaczonych literami, zebranych w 3 klasy (kierunki rozwoju), mianowicie: 1) rozwój równomierny (różnica równa zero; grupy: ludność o niezmiennym przyroście,

ludność zastojowa, ludność stale malejąca); 2) rozwój niesprzyjający (różnica ujemna; grupy: malejący przyrost, przyrost przechodzący w spadek, wzmagający się spadek) i 3) rozwój sprzyjający (różnica dodatnia; grupy: rosący przyrost, spadek przechodzący w przyrost, słabnący spadek). Dla przedstawienia kartograficznego autor używa dla każdej miejscowości (gminy) figury, składającej się z dwóch okręgów współśrodkowych. Powierzchnia wewnętrznego koła jest proporcjonalna do liczby ludności według ostatniego spisu. Klasę (kierunek rozwoju) wskazuje odpowiednie zabarwienie lub zakreskowanie wnętrza tego koła, według umówionej skali, grupę — odpowiednią litera. Pierścień pomiędzy obu okręgami służy dla przedstawienia stóp przyrostu ludności w obu porównywanych okresach. Pierścień ten jest podzielony w górnej części linią pionową i narysowany tylko częściowo; długość prawej części pierścienia podaje w umówionej skali przeciętną roczną stopę przyrostu lub ubytku ludności w okresie późniejszym, lewej — w okresie wcześniejszym; przyrost od ubytku odróżnia się przy pomocy odpowiedniego kreskowania. Metodę powyższą autor stosuje do miejscowości Zagłębia Erfurckiego, operując danymi spisów 1875, 1905 i 1925 roku.

Zeszyt 9/10.

1037. F. Tams, *Die Deutsche Sprache in Elsass-Lothringen* (Język niemiecki w Alzacji i Lotaryngji).
1038. F. Tams, *Die Glaubensbekenntnisse in Elsass-Lothringen* (Wyznania religijne w Alzacji i Lotaryngji).
1039. H. Fehre, *Neues Verfahren der Kartenmässigen Darstellung der Bevölkerungsentwicklung angewandt auf die Ortschaften des Erfurter Beckens* (Nowa metoda przedstawienia kartograficznego rozwoju ludności, z zastosowaniem do miejscowości Zagłębia Erfurckiego) — zakończenie pracy z zeszytu 7/8 (poz. 1036), zawiera analizę wyników, przedstawionych graficznie w zeszycie poprzednim.

Rapport épidémiologique de la Section d'Hygiène du Secrétariat de la Société des Nations (Epidemiological Report of the Health Section of the Secretariat of the League of Nations), 12-e année, Genève, 1933 (miesięcznik, tekst równoległy w językach francuskim i angielskim).

Dział stały: *Renseignements périodiques sur la fréquence des maladies à déclaration obligatoire* (Informacje periodyczne o częstości chorób, podlegających obowiązkowemu zgłaszaniu).

Zeszyt 3 — 4 (marzec — kwiecień; R. E. 166).

1040. *Les dysenteries et leur répartition géographique* (Dysenterje i ich rozmieszczenie geograficzne).

Zeszyt 5 — 6 (maj — czerwiec; R. E. 167).

1041. *L'épidémie de la grippe de l'hiver 1932/33 et de la mortalité générale de 1927 à 1933* (Epidemia grypy w zimie 1932/33 roku i umieralność ogólna w latach 1927 — 1933).

Zeszyt 7 — 8 (lipiec — sierpień; R. E. 168).

1042. *La peste en 1931 — 1933* (Dżuma w latach 1931 — 1933).

The Review of Economic Statistics, Harvard Economic Society, Cambridge (Mass), 1933, vol. XV (kwartalnik).

Zeszyt 2 (maj).

1043. A. Ross Eckler, *A Measure of the Severity of Depressions 1873 — 1932* (Miara głębokości kryzysów w latach 1873 — 1932). Autor rozpatruje sześć szeregów rocznych danych konjunkturalnych, dotyczących Stanów Zjednoczonych za okres 1873 — 1932, mianowicie: dochody kolei żelaznych, produkcję surowki żelaznej, produkcję węgla (kamiennego i brunatnego), konsumpcję bawełny (surowca), wartość przywozu towarów do Stanów Zjednoczonych i obroty izb rozrachunkowych w kilku miastach; uważa on zespół tych 6 szeregów za dostatecznie dobrze reprezentujący stan gospodarczy kraju. Dla każdego z tych szeregów oblicza on, po wyeliminowaniu trendu, procentowy spadek pomiędzy ostatnim *maximum*, poprzedzającym jakiś rok kryzysowy, a najbliższym *minimum* w czasie tego kryzysu; średnią arytmetyczną sześciu tak obliczonych zmniejszeń dla danej depresji uważa za właściwą miarę natężenia kryzysu gospodarczego. Zbadane w ten sposób 15 depresyj gospodarczych rozpadają się wyraźnie na 3 grupy: pierwsza grupa składa się z 7 słabych depresyj (zmniejszenie poniżej 10%), druga — z 3 średnich (zmniejszenie 10—20%) i trzecia — z 5 wielkich kryzysów. Przyczem kryzys 1930 — 1933 roku okazuje się o wiele ostrzejszym od wszystkich poprzednich.
1044. H. R. Bowser, *The Gold Percentage* (Odsetek pokrycia złotem). Autor analizuje jednocześnie szeregi, wyrażające wartość zapasów złota, sumę depozytów bankowych i obiegu banknotów oraz stosunek procentowy zapasu złota do tej ostatniej dla 6 krajów (Stany Zjednoczone, Anglja, Kanada, Francja, Niemcy, Argentyna) za okres 43 względnie 12 lat i przychodzi do wniosku, że wysoki i rosnący odsetek pokrycia złotego wskazuje na ogół na depresję gospodarczą i niską stopę dyskontową.

Zeszyt 3 (sierpień).

1045. D. W. Gilbert, *Business Cycles and Municipal Expenditures* (Cykle konjunkturalne i wydatki municypalne). Autor bada zależność pomiędzy ogólnym przebiegiem konjunktury gospodarczej i finansami komunalnymi (miejskimi) na przykładzie trzech miast północno-amerykańskich, mianowicie Bostonu, Providence (stan Rhode-Island) i Rochesteru (stan New York), przyczem za miarę stanu finansów miejskich bierze roczną sumę wydatków w przeliczeniu na jednego mieszkańca.
1046. W. M. Persons and L. B. R. Foster, *A New Index of Industrial Production and Trade* (Nowy wskaźnik produkcji przemysłowej i handlu). Wskaźnik surowy oparty jest na sześciu wskaźnikach grupowych (manufaktura, handel hurtowy i detaliczny, przewozy kolejowe, ruch budowlany, górnictwo, produkcja energii elektrycznej); stanowi on ważoną średnią geometryczną tych wskaźników, przyczem wagi są proporcjonalne do udziału procentowego sześciu wspomnianych składników w ogólnym dochodzie narodowym Stanów Zjednoczonych. Wskaźnik ten przeliczono na podstawie danych z lat 1899 — 1932, dla okresu 1919 — 1933.

Rivista Internazionale di Scienze Sociali e Discipline Ausiliare, pubblicata a cura dell'Università Cattolica del Sacro Cuore, anno XLI, serie III, vol. IV, Milano, 1933 (dwumiesięcznik).

Zeszyt 4 (lipiec).

1047. H. Kellerer, *La statistica al servizio della tecnica* (Statystyka w służbie techniki).

Zeszyt 5 (wrzesień).

1048. F. Vito, *La nozione di lunghezza media del processo produttivo* (Pojęcie średniego trwania procesu produkcji).

Rivista Italiana di Statistica, Economia e Finanza, organo trimestrale dell'Istituto di Politica Economica e Finanziaria della R. Università di Roma e della Scuola di Statistica della R. Università di Bologna, anno V, 1933 (kwartalnik).

Dział stały: F. Vinci, *Il barometro economico* (Przeгляд konjunktury).

Zeszyt 1 (marzec).

1049. P. Albertario, *Posizioni professionali classi d'aziende, categorie animali in un censi-*

mento dell' agricoltura (Stanowisko w zawodzie, klasy posiadłości ziemskich, kategorie zwierząt domowych w spisie rolnym). Autor domaga się barziej szczegółowego traktowania powyższych zagadnień w spisie rolnym, przedstawiając m. in. schemat szczegółowej klasyfikacji zatrudnionych w rolnictwie według kombinacji stanowiska w zawodzie i stosunków własnościowych.

1050. R. d'Addario, *Curve di frequenza nelle assicurazioni di infortuni e di responsabilité civile* (Krzywe częstości w ubezpieczeniach od wypadków i o  odpowiedzialności cywilnej). Autor stosuje do przedstawienia analitycznego tych krzywych metod  Edgewortha, polegajac  na dobraniu takiego przekształcenia zmiennej niezaleznej, aby rozkład częstości sta  si  normalny.
1051. F. Vinci, *La Genetica e la Statistica* (Genetyka i statystyka).

Weltwirtschaftliches Archiv, Zeitschrift des Instituts für Weltwirtschaft und Seeverkehr an der Universit t Kiel, Bd. 38, Jena, 1933 (kwartalnik).

Zeszyt 1 (lipiec).

1052. J. L. K. Gifford, *Der Einfluss der Devaluation auf den Preisniveau* (Wp lyw dewaluacji na poziom cen). Analiza statystyczna, oparta na wskaźnikach cen dla Anglii, Austrii, Belgii, Czechosłowacji, Francji, Niemiec i Stanów Zjednoczonych za lata 1923 — 1932.
1053. P. Mombert, *Der Weltwirtschaftliche Austausch der Produktionsfaktoren. Ein Beitrag zum internationalen Bev lkerungsausgleich* (Wymiana czynników produkcji w gospodarce swiatowej. Przyczynek do międzynarodowych wyr wna n ludności). Autor uważa przeludnienie lub niedostateczne zaludnienie za przejaw dysproporcji pomiędzy rozmaitymi czynnikami produkcji (praca, kapitał, ziemia). Wyrównanie tych dysproporcji następuje bądź za pośrednictwem wędrówek międzynarodowych, bądź teŹ wymiany towarów (handlu zagranicznego) oraz kapita w. Dalej autor bada moŹliwo ci sztucznego hamowania tych procesów i ich ewentualne skutki.
1054. J. B. Concliff, *Die wirtschaftlichen Grenzen der Pioniersiedlung* (Granice gospodarcze kolonizacji pionierskiej).

Zeitschrift des Bayerischen Statistischen Landesamts, Jahrgang 65, München 1933 (kwartalnik).

Zeszyt 2 — 3.

1055. F. Zahn, *Volkswirtschaft - Volksgemeinschaft* (Gospodarka narodowa i wspólnota narodowa). Autor podkreśla wi zy,  czone poszczególne ga-

 zie gospodarcze i poszczególne klasy w jedną ca o  organiczną.

1056. F. Zahn, *Die Neue Volks - Berufs - und Betriebsz hlung im Jahre 1933* (Nowy spis ludności, spis zawodowy i przedsiębiorstw przemysłowych 1933 roku).

Zeitschrift des Preussischen Statistischen Landesamts, Jahrgang 71, Berlin, 1933 (4 zeszyty rocznie).

Zeszyt 3 — 4.

1057. P. Quant, *Die Flucht aus der Landwirtschaft. Umfang und Ursachen der l ndlichen Abwanderung, dargestellt auf Grund neueren Tatsachenmaterials* (Uciezka od rolnictwa. Zakres i przyczyny wychodztwa wiejskiego, przedstawione na podstawie nowszych materia w). Obszer-na ta praca składa się z trzech częsci. W pierwszej autor daje zarys historyczny poglądów rozmaitych autorów na istot  i przyczyny ruchów wychodzczych ze wsi do miast i względnego wyludniania się gmin wiejskich w Prusach. Cz e  druga ma charakter statystyczny i zawiera analiz  tych ruchów za okres 1880 — 1910 na tle ogólnego rozwoju ludności wiejskiej w Prusach. Autor przeciwstawia przytem zwykłej metodzie badania wędrówek wewnętrznych, polegajac  na obliczaniu bilansu tych wędrówek przy pomocy spisów ludności i danych o przyroście naturalnym, metod  inną, polegajac  na analizie ludności obecnej według miejsca urodzenia (powiatami) i zawodu. Trzecia cz e  pracy zawiera analiz  małej pojemności gospodarstwa rolnego jako warsztatu pracy, co zdaniem autora jest g wn  przyczyn  względnego wyludniania się wsi oraz ocen  planów zapobiegzenia temu zjawisku przez t. zw. kolonizacj  wewnętrzną (osadnictwo).
1058. E. Heinel, *Wohnort und Beurkundungsort bei den Geburten, Sterbef llen und Eheschliessungen in Preussen 1931* (Miejsce zamieszkania i miejsce rejestracji urodze n, zgonów i małżeństw w Prusach w 1931 roku).

Zeitschrift für schweizerische Statistik und Volkswirtschaft, herausgegeben von der Schweizerischen Statistischen Gesellschaft, Basel (Journal de Statistique et Revue Economique Suisse, publiée par la Société Suisse de Statistique, Bóle), 1933, rok 69 (kwartalnik).

Zeszyt 2.

1059. E. Zwinggi, *Zur Methodik der Bev lkerungsvorausberechnung* (O metodyce obliczania przewidywanej liczby ludności). Omówienie niektórych nowych metod analitycznych dla obliczania przewidywanej liczby ludności.

SKOROWIDZ AUTORÓW

(Uwaga: poz. 384 — 593 Kwartalnik Statystyczny 1933, tom X, zeszyt 1;
poz. 594 — 811 — ibid. zeszyt 2 — 3; poz. 812 — 1059 — zeszyt obecny).

A		
d'Addario, R.	794, 1050	
Afra Nagy J.	461	
Aftalion, A.	970,	
	973, 976, 981	
Aguilera Maruri, C.	577	
Albertario, P.	1019, 1049	
Alippi T.	972	
Allen, J. E.	885	
Anderson, C. A.	490	
Anderson, D.	831	
Angulo, L. N.	581	
Arena, C.	1018, 1020	
Arner, G. B. L.	638	
Auerhan, J.	536	
Aykroyd, W. R.	750	
B		
Babboni, R.	421	
Bachmeyer, A. C.	650, 653	
Bader, L.	877	
Bajkov, A.	544,	
	706, 713, 948	
Balestra, D.	481	
Barnard, M. F.	885	
Barriol, M. A.	454,	
	459, 986	
Basthel, H.	782	
Baten, W. D.	496, 844	
Batujew, M.	515	
Baudhuin, F.	747	
Beckman, Th. N.	660	
Béla, K.	463	
Bell, J.	836	
Belshaw, H.	1024	
Benning, B.	796	
Berger, A.	616	
de Bernardinis, L.	931	
Bernstein, F.	493, 617, 930	
Biehl, M.	764	
Bischoff, W.	585	
Blacher, J.	525	
Elackett, B.	886	
Blake, A. B.	671	
Bogdanow, I.	530	
Boháč, A.	537, 541,	
	703, 709, 710, 713, 947	
Boldrini, M.	932	
Bonferoni, C. E.	622	
Borboux, M.	999	
Bordin, A.	984	
Borman, A.	396	
Bouis	897	
Bourdon, J.	458, 896, 897	
Bouvier, J.	676, 677	
Bowley, A. L.	936	
Bowser, H. R.	1044	
Bradford Hill, A.	881	
Brandner, F. A.	835	
Brandt, A. E.	867	
Braun, M. St.	733	
Brelot, M.	559	
Broggi, U.	415	
Brooks, C. E. P.	889	
Brown, J. D.	662	
Brown, P. G.	763	
Brown, Th. H.	631	
Bruen, C.	934	
Brugger, A.	816	
Buchman, K.	531	
Bullock, C. J.	576	
Bunle, H.	457, 485, 941	
Eurédörfer, F.	812	
Burkhardt, F.	384	
Busch, A.	410	
Busse, K. H.	599	
Butler	881	
C		
v. C., A.	1000	
Caccioppoli, R.	440	
Camp, B. N.	403	
del Campo Cordo-		
nia, A.	580	
Cantelli, F. P.	431	
Carver, H. C.	605	
Castellano, V.	696	
Castro, H.	983	
Cesàri, E.	990	
Chapelin, J.	408	
Chapman, S.	885	
Chejster, I.	522	
Chessa, F.	995	
Chylik, J.	538	
Cianci, E.	987	
Clark, C. G.	892	
Clarke, R. W. B.	891	
Cohen, C. W.	880, 885	
Cohen, J. L.	968	
Colm, G.	388	
Concliff, J. B.	1054	
Connor	671	
Copland, D. B.	801	
Cowles, A.	1015	
Coyle, E. S.	575	
Craig, A. T.	825	
Craig, C. C.	823	
Craig, J. I.	945	
Crum, W. L.	576, 866	
Crump, N.	671, 886, 890	
Cultrera, R.	419, 434	
D		
Darmois, G.	1010	
Davies, O. L.	409	
Davis, I. G.	874	
Davis, M. M.	647	
Dawid, F. N.	399	
Delair	677	
Dennis, S. J.	573	
Dingwall, D.	839	
Divisia, F.	1016	
Dobrovits, S.	909	
Dolinski, N. W.	587	
Dore, V.	946	
Dorn, H. F.	447	
Dudding	671	
Dupriez, L. H.	999, 1002	
E		
Edie, L. D.	668	
Ekelund, E.	997	
Elderton, W. P.	762	
Elekes, D.	464, 912	
Ellinger, B.	886, 889	
Elsas, F.	962	
Elsas, M. J.	889	
Emminghaus, B.	1030	
Eyskens, G.	1001	
Ezekiel, M.	664	
F		
F. F.	543	
Fairchild, F. R.	641	
Fajfr, F.	711	
Fallet, E. M.	806	
Fanno, M.	1011	
Fehre, H.	1036, 1039	
Fenelon, K. G.	885	
Ferrarelli, A.	926	
Ferrari, G.	992	
Fesler, G.	773, 780, 783	
Fetscher, R.	958	
Fick, F.	1032	
Fieller, E. C.	404	
Fischer, C. H.	824	
Fisher, I.	624	
Fischer, J.	502	
Flaskämper P.	598, 859	
Flux A. W.	890	
Földes, B.	695	
Fontigny, P.	1002	
Foster, L. B. R.	1046	
Frangés, O.	798	
Fréchet, M.	433,	
	971, 975, 977	
Freudenberg, K.	561,	
	586, 815	
Frickey, E.	574	
Frisch, R.	494	
G		
Galickij, A.	506	
Galvani, L.	495,	
	924, 931, 932, 980	
Galójan, A.	523	
Gampell	890	
Garver, F. B.	636	
Garver, R.	604	
Garwood, F.	832	
Gáspár, I.	902	
Gatti, A.	623	
Geary, R. C.	843	
Geiger, Th.	959, 961	
Gienin, S.	527	
Gifford, J. L. K.	1052	
Gilbert, D. W.	1045	
Gill, C.	626, 666	
Gini, C.	478, 482,	
	488, 489, 702, 926,	
	927, 928, 931, 932	
Giovannioli, F.	590	
Glenday, R.	889	
Glozio, S.	978	
Gnoinski, J.	790	
Gordin, A.	514	
Gordonow, L.	516	
Gorielik, I.	503	
Gottzmann, G.	753	
de Graaff, A.	803	
Green, H. W.	657	
Greenwood, M.	672, 881	
Griesmeyer, J.	594	
Griffin, F. L.	923	
Grillenzoni, C. A.	498	
Grinstead, L. H.	646	
Grothe, H.	738, 743	
Gruzin, V.	707	
Guerrini, P.	989	

Gumbel, E. J.	437, 760	Khintchine, A.	432	Mc. Kendrick, A. G.	556	de Pietri - Tonelli, A.	982, 985
Curtner, A. H.	809	Kiernan, T. J.	752	Medolaghi, P.	994	Pittard, E.	483
Gutcajt, M.	523	King, W. J.	635	Mendelson, A.	501	Plant, G. F.	880
H							
Haecker, E.	411	Kirkpatrick, E. L.	627	Merzrath, E.	933	Pohlen, K.	728, 860
Hagstroem, K. G.	423	Kirkus, A. E.	885	Messina, I.	974	Pollaczek-Geiringer, H.	614
Halbwachs, M.	896	Kiser, C. V.	445	Meston, lord of Agra and Dunottar	670, 671	Pollak, G.	528, 535
Hamer, W.	881	Kitson, E.	827	Meszelényi, E.	473, 692, 913, 919	Pompiewej, A.	513
Hamilton, C. H.	872	Klein, S.	898	Meyer, M.	412, 863	Preuss, W.	966
Hansen, A. H.	1008	Klem, M. C.	648	Michajłow, N.	547	Pribram, K.	601
Hansen, S.	550	Klingler, G.	613	Midlin, E.	524	Priday, T.	880
Hasegawa, ...	938	Klose, F.	767, 774, 784	Mikič, F.	955	Proven, A.	671, 889
Hässler, J. H.	965	Knoll, F.	610, 852	Miklós, M.	476	Puczkwow, S.	503
Hastke, W.	772, 779	Konkoly Thege, G.	467	Mildschuh, V.	540	Puzanow, A.	509
Hawtrey, R. G.	886, 889	Konopáč, J.	539	Miller, St. I.	655	Q	
Hayakawa, M.	1022	Kordos, B.	682, 690	Minaiow, S.	520	Quante, P.	1057
Hecht, M.	596	Koshal, R. S.	883	v. Mises, R.	615	Quirey, J.	885
Heinel, E.	1058	Kovács, A.	460, 688, 903, 910, 993, 996	Moine	897	R	
Heinicke, B.	857	Kovács, N.	916	Molinari, A.	491	Raabe, G.	618
Heinisch, J.	398	Kozelka, R. L.	633	Molnár, E.	918	Radó, A.	775
Heller, W.	797	Krausz, I.	462	Mombert, P.	734, 1031, 1053	Rahts, J.	937
Henein Bey, H. G.	998	Kretschmann, J. G.	1021	de Montessus de Ballore, R.	979	Rastoin, M.	451
Henriques, C.	805	Kristin, A.	521	Morehouse, A. D.	665	Rauterberg, M.	862
Hermberg, A.	730	Kuchář, K.	949	Morgenroth, W.	386	Razous, P.	677, 897
Hersch, L.	1027	Kuchynka, K.	545, 546, 724, 726	de Mori, B.	442	Redmayne, R.	671
Heyne, B.	742	Kwasza, J.	519, 521	Móricz, M.	921	Reed, L. S.	649
Hiess, F.	392, 761	L		Moschelesová, J.	949	Reif, G.	542, 717, 725, 950
Hill, R. B.	579	Lamb	880	Mozolovszky, S.	684, 911	Rey, H.	613
Hoffman, F. L.	486	Landmann, J.	388	Mráz, J.	708, 720, 723, 952	Rey, M. A.	452, 897
Hoffmann, K. F.	551	Landsberg, O.	602	Mudgett, B. D.	634	Režný, St.	721, 951
Hollós, I.	466	Langrod, W.	744	Mundrinszky, R.	477	Rhodes, E. C.	884, 885
Homan, J.	879	Lawrence, G. J.	644	Müller, J.	389, 818	Ricard, M.	455
Hostinský, B.	422	Lawrence, P.	886	N			
Huber, M.	456, 748, 939, 991	Leak, H.	880, 890	Navarro Martin, A.	577	Richardson, J. H.	890
v. Huhn, R.	629, 878	Lenti, L.	557	Neale, E. P.	894	Rider, P. R.	401
Huss, R.	746, 964	Lescure	898	Neefeld, M. R.	654	Riebesell, P.	851
I							
Ichok, G.	453, 896, 897	Lesser, P. C. V.	846	Niemczinow, W.	508	Riggleman, J. R.	868
Insolera, F.	621, 1017	Lestschinsky, J.	754	Nieschlag, R.	796	Risser, R.	430
Irwin	671	Levy, H.	800	Nixon, J. W.	701	Rivet, R.	555, 678
Isaac, A.	397	Lewis, H. G.	885	Noa, K.	413	Rjazanow, N.	529
Isserlis	880, 881	Lidstone, G. J.	1034	Nystrom, P. H.	645	Robinson	886
J							
Jacob, M.	414, 424, 436	Liechti, A.	807	O			
Jahn, A.	727	Lindberg, J.	583, 757	Olavarria, J.	579	Romanovsky, V.	428, 845
Jakuszew, J. A.	716	Linders, F. J.	487, 922	Osinskij, W.	500	Romero, E. A.	578
Janik, G.	904	Livi, L.	969	P			
Jecklin, H.	853	Loewy, A.	609	Pae-Tsi Yuan	607	Rónai, A.	690
Jevons, H. S.	670, 880, 889	Lorenz, Ch.	385	Pajewskij, W. W.	558	Rorty, M. C.	669
Johansson, A.	584	Lorenz, P.	697	Palin Elderton, W.	841	Ross Eckler, A.	1043
Jones	886	Lotka, J.	394	Pálosi, E.	908	Rouilleau	896
Jordan, Ch.	603	Lucatello, G.	935	Pascual, J. A.	581	Rousseaux, P.	1003
Joseph, A. W.	1035	Luzzato Fegiz, P.	480	Passarge, S.	771, 778	Royal	897
Józefowicz, S.	510, 532	M		Pearson, E. S.	402, 449, 671	Royer, F. B.	608, 870
Jugenburg, S.	518	Maas, W.	737, 740, 745	Pearson, F. A.	651, 652	Rovot, G.	895
Julin, A.	553	Macrosty, ...	880, 890	Pearson, K.	399, 400, 406, 838, 840, 842, 849, 850	Ruffieux	677
K							
Kahn, R. F.	661	Magnusson, L.	864	Pietra, G.	756	Rusam, F.	858
Kale, V. G.	802	Maksimowa, W.	526	S			
Kamke, E.	560	March, L.	699	Sachs, C. W.	612	Sacquet	677
Karn, M. N.	834	Martin, W. J.	888	Sačuroff, S.	960	Sajóhlyi, J.	681, 689, 906
Kellerer, H.	1047	Martinotti, P.	565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572	Samochwałow, I.	512	Samuel, G. A. H.	886
Kenéz, B.	988	Masoin, M.	1004	Sašek, I.	719	Sauer, L.	712, 722
		Mauco, G.	1023				
		Maverick, L. A.	1013				
		Mazzoni, P.	417, 425				
		Mc. Fall, R. J.	659				
		Mc. Kay, A. T.	848				

- Sauvy, A. 1006
 Savorgnan, F. 700, 967
 Saxer, A. 588
 Scates, D. E. 925
 Scheid, W. 390
 Schenker, O. 810
 Schlier, O. 619
 Schönberg, M. 759
 Schultz, A. D. 875
 Schultz, H. 628, 1014
 Schultz, Th. 625
 Schultze, E. 741
 Schwartz, A. 589, 808
 Schwartz, Ph. 393
 Schwarz, O. 755
 Sebba, G. 593
 Sekera, V. 704
 Shaw, N. 889
 Shewhart, W. A. 1007, 1012
 Shirras, G. F. 751
 Shohat, J. 1009
 Sibelka-Perleberg, A. 465, 470
 Siegel, O. 739
 Siemionow, T. 534
 Simon, D. 395
 Slechta, E. 705
 Smart, O. M. 630
 Smolensky, P. 435, 479
 Smulewicz, B. 511
 Snedecor, G. W. 625
 Snow, E. C. 671, 880, 889
 Sogge, T. M. 871
 Somogyi, S. 484
 Sonnabend, H. 497
 Sorel, R. 898
 Sorokin, P. A. 490
 Sós, E. 855
 Sowalow, A. 533
 Spahr, W. E. 640
 Speier, H. 963
 Spina, L. 492
 Spitzer, L. 480
 Stamp, J. 670, 885
 Starowskij, W. 517
 Steffensen, J. F. 416, 564
 v. Steiger, A. L. 729
 Steiner, R. 592
 Steiner, W. H. 656
 Stephan, F. F. 448
 Stern, B. 637
 Stocks, P. 881
 Stoifow, G. 548
 Stouffer, S. A. 399, 876
 Sucharewskij, B. 523
 Suquéy, J. C. 581
 Surico, L. A. 441
 Szányi, J. 683
 Szél, T. 471, 680, 915
 Szigeti, G. 920
 Szölösy, Z. 686, 899, 905
 Szönyi, G. 469, 475, 691, 694, 900, 901, 907
 Szturm de Sztrem, E. 940
- T**
- Tamss, F. 776, 777, 781, 1037, 1038
 Taylor, P. S. 450
 Thibert, M. 791
 Thirring, G. 675, 685, 944
 Thirring, L. 472, 679, 914
 Thomas, C. 873
 Thompson, T. E. 643
 Tibbitts, C. 876
 Tildesley, M. L. 828
 Tippets, Ch. S. 799
 Toja, G. 420
 Tokishige Hojo 833
 O'Toole, A. L. 606, 822, 826
- Toops, H. A. 870
 Tough, E. G. 627
 Tout, H. 1008
 Trachtenberg, H. L. 673
 Trottaelli, P. 429
 Trusdell, L. E. 658
 Tureckij, Sz. 504
 Turdoň, A. 718
- U**
- van Uren, M. J. 499
- V**
- de la Vallée-Poussin, E. 554
 Várszeghy, J. 468, 687, 693, 917
 del Vecchio, G. 793
 Végh, J. 474
 Venere, A. 932
 Verdugo, J. S. 582
 Veress, P. 426
 de Ville - Chabrolle, M. 1005
 Vinci, F. 969, 1051
 Vito, F. 1048
 Vivian 881
 Voigt, B. 597
 Vulhopp, T. 929
- W**
- Wagenführ, H. 1028
 Wagenführ, R. 795
 Wagner-Manslau, W. 957
 Walton, D. W. 671, 881
 Warren, G. F. 651, 652
 Watkins, G. P. 865
 Weintraub, D. 446
 Welch, E. H. 639
 Wenzlick, R. 667
 Wernecke, ... 1033
 Wertheim, B. 736
 Wicksell, S. D. 837
 Wilks, S. S. 407
 Willigens, Ch. 591, 811
 Willox 885
 Wilsdon 671
 Winternitz, L. 479
 Wishart, J. 405, 671, 830
 Wissler, W. 663
 Withers, H. 886
 Własow, M. 507
 Wolfe, A. B. 444
 Wolff, G. 727
 Wunderlich, E. 766, 769
 Wyatt, T. W. 885, 886
 Wyss, H. 854
- Y**
- Yang, S. 869
 Yntema, Th. O. 632
 Young, M. 839
 Yule, G. U. 887, 890
- Z**
- Zahn, F. 387, 391, 600, 674, 817, 819, 820, 821, 1055, 1056
 Zaiman, A. 893
 van Zanten, J. H. 620, 943
 Zaula, F. 427
 Zenkis, J. 505
 Ziegel, R. 856
 Zizek, F. 942
 Zurkuhlen, H. 735, 758
 Zwick, A. 813
 Zwinggi, E. 611, 1059

SKOROWIDZ RZECZOWY

A

Administracji publicznej statystyka	753
Afryka, demografia 497, migracja i osadnictwo Niemców	738
Agrarna statystyka 467, 592, 862, 951, 952, 1019, 1022	978
Akcji statystyka	475, 873, 1003, 1004
Aktuarjuszy instytut włoski	974
Akumulacja kapitałów	417
Albańczycy (pomiar antropometryczny)	828, 829
Alzacja, statystyka językowa 1037, wyznaczenia	1038
Algier, spis ludności 1931 r.	714
Amortyzacja na kolejach	806
Anglja, administracji publicznej statystyka 753, ceny hurtowe w 1932 roku 882, dochód społeczny i zyski przemysłu 892, finanse publiczne 886, koleje żelazne 885, ludność żydowska Londynu 673, przemysł żelazny i stalowy 891, umieralność dzieci na koklusz (krztusiec) 881, umieralność niemowląt 888, umieralności zmiany 763, warunki społeczno-gospodarcze Londynu 936, wędrowni 880, wskaźniki cen	890
Antropometryczne pomiary 481, 482, 487, 827, 828, 829, 839, ...	846
Armenja, spis ludności	534
Aproksymacja funkcji	440, 441
Aproksymacja krzywych	603, 606
Aproksymacja krzywych w badaniu konjunktury	697
Arytmetyka polityczna	672, 855
Australja, taryfa celna i rynek pracy	801
Austria, budżety i zamknięcia rachunkowe 755, organizacja statystyki urzędowej 726, spis rolny 952, wychodźstwo 739.	739
Autarkja (samowystarczalność gospodarstwa)	799, 898
Azerbejdżan, spis ludności	534

B

Badenja, organizacja statystyki 600, statystyka raka	596
Banki handlowe i kryzys	640, 641
Bankowa statystyka	455, 640, 641
Bankructwo statystyka	655, 656
Barcelona, statystyka gruźlicy	581
Bawarja, organizacja statystyki urzędowej	804

Belgja, budżety i zamknięcia rachunkowe 755, handel zagraniczny 999, historia gospodarcza 1000, 1002, ludności rozwój 929, ludność zamieszkała 768, Kongo belgijskie 1001, rynek papierów wartościowych 1003, stopa kapitalizacji	1004
Berlin, umieralność na raka i gruźlicę 727, koszty utrzymania	730
Bessela funkcje	399, 840
Bezrobocie mierzenie	583
Bezrobocie statystyka 515, 542, 583, 584, 638, 642, 662, 663, 717, 719, 757, 950, 968, 1025	639
Bezrobocie i płace	637
Bezrobocie strukturalne	635, 636, 638
Bezrobotnych spis	638
Bienaimé - Czebyszewa nierówność	566
Bilans budżetów rodzinnych	654
Bilans płatniczy	960
Bimodalne rozkłady	822
Błędów kompensacja	499
Błędów prawo	422, 437
Brandenburgja, analiza ludności	735
Budapeszt, kursy akcji 475, ruch turystyczny	902
Budownictwa statystyka	517, 868
Budowa ciała i umieralność	479, 480
Budynków spis	665
Budżetów państwowych statystyka	706, 755
Budżetów rodzinnych statystyka	654, 877
Budżety reprezentacyjne	634
Bułgaria, bilans płatniczy 960, budżety i zamknięcia rachunkowe 755, Dobruża południowa 547, handel zagraniczny	548

C

Càceres, umieralność niemowląt	680
Całka Stieltjesa	424, 564
Całkowe równania	439
Campo - Lugar, statystyka ziemicy	579
Cen poziom i dewaluacja	1052
Cen rozpiętość	901
Cen statystyka	410, 683, 813, 889, 890, 891, 900, 901, 1002, 1028
Cen teoria	1032
Cen wskaźniki	385, 540, 573, 890
Ceny detaliczne	711, 792
Ceny hurtowe	882
Ceny reprezentacyjne	633
Ceny zboża	995
Ceny i złoto	652, 653

Chile, spis ludności	541
Cholery statystyka	786
Chorobowości statystyka	420, 452, 698
Chorobowości tablice	698
Chorób zawodowych statystyka	601
Condorceta zagadnienie	622
Cudzoziemców w statystyka	688, 772, 779
Cukrownictwa statystyka	691, 803
Cykle koniunkturalne 667, 868, 889, 1008, 1021, 1045	1045
Cykle meteorologiczne	972
Czas pracy	527
Czasowe szeregi	1013
Czasowych szeregów badanie	625
Czaszek pomiaru	827, 839
Czebyszewa - Bienaimé, nierówność	566
Czebyszewa nierówność	823
Czechosłowacja, budżety i zamknięcia rachunkowe 755, ceny w spółdzielniach spożywczych 711, gęstość zaludnienia 949, gęstość i przyrost ludności na Śląsku Morawskim 536, huty i kopalnie 682, obroty w spółdzielniach spożywczych 711, organizacja statystyki urzędowej 953, przedsiębiorstwa przemysłowe 705, reforma podatku dochodowego 538, spis ludności 1930 roku 537, 703, 704, 710, 947, spółdzielnie 463, 711, strajk górników w 1932 roku 718, wielkość i rentowność przedsiębiorstw 543, wskaźnik kosztów utrzymania 539, wyznaniowa statystyka	704
Czerwonki (dysenterji) statystyka	1040
Częstości krzywe 606, 607, 696, 822, 841, 842	842
. . . . .	850, 1050
Częstości rozkłady	1010
Częstości rozkłady o 2 zmiennych	408, 832, 833, 835, 837, 845

D

Dania, budżety i zamknięcia rachunkowe 755, organizacja statystyki 546, rejestracja ułomnych i niedorozwiniętych 550, spis ludności	541
Decyle	869
Demografia ras pierwotnych	485, 497
Dentystycznej opieki statystyka	551
Depresja gospodarcza i banki handlowe	640, 641
Depresje gospodarcze	1043
Detaliczne ceny	711, 792
Dewaluacja	1052
Długookresowe wahania	1021
Dobieranie (<i>fitting</i>) krzywych 448, 971, 975, 977, 1034	1034
Dobieranie (<i>fitting</i>) krzywych częstości	822, 883
Dobieranie (<i>fitting</i>) powierzchni	933
Dobruża południowa	547
Dochód społeczny	388, 752, 892
Dochodów rozkład	1010
Dokładność spisu rolnego w Stanach Zjednoczonych	874
Donieckie zagłębie węglowe	524
Drobna własność ziemska	978
Dróżyzny wzrost	410
Drzewnej produkcji statystyka	677, 905, 946
Duru brzuszego statystyka	582, 788
Duru plamistego	787
Dwuwymiarowe rozkłady częstości 408, 832, 833, 835, 837, 845	845
Dysenterji (czerwonki) statystyka	1040
Dziedziczenie płodności	836, 957, 958
Dżumy statystyka	1042

E

Eger, ludność według wieku 903, szkolnictwo 904, rolnictwo 906, stowarzyszenia	907
Egipt, organizacja statystyki urzędowej	998
Ekstrapolacja	937
Eksploatacja lasów	905
Elastyczności współczynnik (podaży lub popytu)	628
Elastyczność popytu	1014
Energji elektrycznej statystyka	516, 990
Erfurckie zagłębie, ruch naturalny ludności	1036, 1039
Eugenika	483
Eulera twierdzenie	568
Europejska tablica wymieralności	435
Ewidencja i statystyka	500

F

Finanse kolei żelaznych	454
Finansów publicznych statystyka	753, 886
Finansów państwowych statystyka	706, 755
Finlandja, towarzystwo statystyczne	997
Francja, administracji publicznej statystyka 753, automobilizm i transport 676, banki i rynek pieniężny 455, chorobowość 452, cudzoziemcy 772, 779, finanse kolei żelaznych 454, imigracja 1023, język niemiecki w Alzacji 1037, koncentracja zakładów przemysłowych 1005, ludności rozwój 458, ochrona zdrowia publicznego 897, palenie zwłok 453, płodność 452, 748, Paryskie Towarzystwo Statystyczne 722, 986, samochodów statystyka 1006, siły napędowe 456, spis ludności w Algierze 714, studenci w Grenoble 935, tablice ślubności i płodności 748, umieralność 452, 897, urzędnicy państwowi 555, wyznania w Alzacji i Lotaryngji	1038
Funkcje Bessela	399, 840
Funkcje symetryczne	843
Funkcje wykładnicze	822

G

Gaussa prawo	422, 437
Gaussa rozkład	1010
Gaussa rozkład częstości	760
Genetyka i statystyka	1051
Geografia gospodarcza	773, 780, 940
Gęstość zaludnienia	536, 949
Giełdowa statystyka	873, 907
Giełdy i rynki pieniężne	469
Gospodarka planowa	962
Gospodarka planowa i statystyka	500
Gospodarka przemysłowa	795
Górnictwa statystyka	682
Górnictwa węglowego statystyka	524
Graficzne metody w statystyce 599, 725, 1036, 1039	1039
Graficzne rachunki	934
Grecja, budżety i zamknięcia rachunkowe	755
Grenlandja, spis ludności	541
Grenoble, statystyka studentów	935
Grupy zawodowe	871
Gruźlica (umieralność)	727
Gruźlicy statystyka	577, 578, 581, 954
Gry losowe	1035
Grypy statystyka	1041

H

Hafciarstwo (place w Szwajcarii)	588
Handlu detalicznego statystyka	529, 645, 646, 796
Handlu wewnętrznego statystyka	659, 660
Handlu zagranicznego statystyka	462, 468, 469, 473, 533, 548, 692, 707, 713, 721, 800, 913, 919, 951, 999
Hipotek statystyka	467
Historja gospodarcza Belgji	1000, 1002
Historja statystyki	670, 672
Historyczna statystyka	444, 679, 929, 935, 965, 982, 985, 1000, 1002, 1004, 1043
Hiszpanja, gruźlica w Barcelonie	581, gruźlica w prow. Santander 577, organizacja statystyki urzędowej 983, umieralność na dur brzuszny 582, umieralność niemowląt w Càceres 580, wychodztwo 743, zimnica w Campo-Lugar
Hodowli statystyka	579
Holandja, budżety i zamknięcia rachunkowe	755, spis ludności 1930 roku
Hotelarstwa statystyka	714, 809
Hurtowe ceny	882
Hutnictwa statystyka	503, 682

I

Iloraz zmiennych ewentualnych	499
Ilorazu rozkład prawdopodobieństw	404
Immigracji statystyka	738, 1023
Indje brytyjskie, historja statystyki administracyjnej	670, rola w gospodarce światowej 802, zagadnienia ludnościowe
Inflacja	751, 661
Instytucyj kredytowych statystyka	694
Instytucyj naukowo-badawczych statystyka	512
Instytut Aktuarjuszy Włoski	974
Instytut Statystyczny Międzynarodowy	821
Instytut Statystyczny w Padwie	992
Interpolacja	415, 826, 1009
Inwalidztwa statystyka	438
Istotności kryterjum (<i>significance</i>)	835
Irlandja, dochód społeczny w 1926 r.	752

J

Jakość produkcji przemysłowej	504
Japonja, ludność Tokio	938, statystyka agrarna
Językowa statystyka	648, 766, 769, 770, 918, 1037
Jugosławja, budżety i zamknięcia rachunkowe	755, ludność miast według wieku 955, rola w gospodarce światowej 798, wychodztwo
	744

K

Kadrów zawodowych statystyka	384, 509, 510, 531
Kanada, ludność miejska	765, spis ludności 1931 roku
Kartogramy	1036, 1039
Kataster rolny	1019
Kobiety w wyborach	758
Kolei żelaznych statystyka	454, 885, 989, 1033
Kolejność urodzenia	700
Kolonizacja	1054
Kolonizacja wewnętrzna	964
Kołchozy	508, 525, 526
Kompensacja błędów	499

Komunikacji statystyka	533, 676, 687, 693, 721, 885, 917, 951, 989
Kon Stanisław — wspomnienie pośmiertne	723
Koncentracja zakładów przemysłowych	1005
Koncentracji krzywe	495, 696
Koncentracji mierzenie	696
Kongo belgijskie, statystyka gospodarcza	1001
Konjunktur teoria	868, 889, 1008
Konjunktura i giełdy	807
Konjunkturalna statystyka	999, 1001
Konjunktury wskaźniki	630
Konjunktury przebieg	667, 868, 889, 1008, 1021, 1045
Konsumcja metali	523
Konsumcja odzieży	535
Konsumcja rodzinna	732
Konsumcji badania	492, 732, 945
Konsumcji mierzenie	732, 750
Konsumcji skale	535, 627
Korelacja częściowa	872
Korelacja i przyczynowość	699
Korelacja wieloraka	872
Korelacja w populacjach próbnych	825, 832, 835
Korelacja w statystyce gospodarczej	994
Korelacji porządkowy wskaźnik	865
Korelacji powierzchni	607, 824, 832, 837, 933
Korelacji współczynnik	449, 832
Korelacji współczynnik w populacjach próbnych	401
Korelacji stosunek	405
Korelacji teoria	824, 825, 837, 865, 872, 933, 979
Korespondencji prasowi w Z. S. R., R.	513
Kosztów produkcji w budownictwie obliczanie	517
Kosztów utrzymania statystyka	730, 864, 943
Kosztów utrzymania wskaźniki	635, 674
Koszty opieki lekarskiej	647, 648, 649, 650
Koszty siły roboczej	733
Kredytowa statystyka	694, 987
Kredytu hipotecznego statystyka	467, 667, 690
Kremacja	453
Krym, spis ludności	534
Kryminalna statystyka	908
Kryzys gospodarczy	873, 886, 894, 1043
Kryzys gospodarczy i banki handlowe	640, 641
Kryzys gospodarczy i finanse państwowe	886
Kryzys gospodarczy i handel zagraniczny	533
Kryzys gospodarczy i przeludnienie	707
Kryzys gospodarczy i wędrowniki międzynarodowe	741, 742, 894
Kryzys gospodarczy i zdrowotność	552
Krzusiec (koklusz) — umieralność dzieci	881
Krzywa logistyczna	565, 569
Krzywe częstości	399, 401, 404, 406, 437, 494, 606, 607, 696, 822, 830, 840, 850, 971, 975, 977
Krzywe koncentracji	495, 696
Krzywe kumulacyjne	878
Krzywe Pearsona	399, 409
Krzywe podaży i popytu	1011
Krzywe rozdziału dóbr	794
Książek produkcja	464
Kształcenie pracowników statystycznych	724, 992
Kształcenie zawodowe	531
Kursów akcji statystyka	475
Kwadratury przybliżone	826
Kwartyły	833, 869

L

Lasów statystyka	905, 946
Liczby statystyczne	942
Liga Narodów — publikacje statystyczne	951
Litwa, spis ludności 1917 roku	776, spis rolny 708

Logarytmiczny rozkład	607, 850
Logistyczna krzywa	565, 569
Londyn, ludność żydowska 673, warunki gospodarcze i społeczne ludności	936
Lotaryngja — statystyka językowa 1037, wyznaniowa	1038
Lotnictwa statystyka	693
Ludności przyrost	782
Ludności rozwój 394, 456, 466, 929, 1018, 1020	
Ludności ruch naturalny	1036, 1039, 1056
Ludności skład według wieku 586, 903, 911, 955	
Ludności spisy — ob. Spisy ludności	
Ludności statystyka	735, 918
Ludnościowe zagadnienia	707, 751, 793
Ludność miast 673, 707, 765, 903, 936, 938, 955	
Ludność miejscowa i napływowa	487, 488
Ludność zamieszkała	768
Ludność zamieszkała i obecna w statystyce ruchu naturalnego	1058
Luksemburg spis ludności 1930 r.	714

L

Łotwa, spis rolny	720
-----------------------------	-----

M

Majątek narodowy	388
Makehama wzór	563
Malta, spis ludności	777
Małżeństw statystyka	450, 489
March Lucien — nekrolog	991
Mastello T. — zagadnienia ludnościowe	793
Maszyn rolniczych produkcja	502
Maszynowe opracowanie	870
Maszyny statystyczne	427
Mechanizacja rolnictwa w Z. S. R. R.	507
Medjana	833, 869
Meksyk, wiek nowożeńców	450
Metalurgji statystyka	891
Meteorologiczne cykle	972
Metody statystyczne badania produkcji masowej	671
Metody statystyczne w ekonomice	970
Metody statystyczne w naukach społecznych	598, 695
Miast statystyka	673, 707, 902, 903, 936, 938, 954, 955, 1045
Międzynarodowa statystyka administracji publicznej 753, bezrobocia 515, 542, 583, 717, 719, 757, 950, 1025, budżetów państwowych 755, cen detalicznych 792, cen zboża 995, czerwoni 1040, cholery 786, duru brzuszego 788, duru plamistego 787, dżumy 1042, grypy 1041, handlu zagranicznego 533, 721, 951, kolejności urodzeń 700, konsumcji 945, konsumcji rodzin 732, kosztów siły roboczej 733, kosztów utrzymania 864, 943, lasów 946, ospy 785, płac 701, produkcji: cukru 803, drzewnej 677, energii elektrycznej 516, książek 464, przemysłowej 795, ropy naftowej 764, zboża 995; przepięczości 595, rozpiętości cen 901, ruchu kapitałów 895, rynku pieniężnego 562, 1029, samochodów 1006, sił napędowych 939, spadku urodzeń 967, 1027, stanu odżywiania 731, 749, stopy życiowej robotników 515, sytuacji monetarnej 907, szczepień przeciwko wścieklicznie 556, transportu 945, urzędników państwowych 555, 678, 753, wskaźników płac 701, wychodztwa 737, 740, 741, 745, 789, zarobków realnych	864

Międzynarodowej statystyki organizacja	545, 821
Międzynarodowy Instytut Statystyczny	821
Międzynarodowy kongres matematyczny Minoru	1035
Mleczarstwa statystyka	686
Młodocianych pracowników statystyka	461
Momentów metoda	606, 884
Momentów obliczanie	493
Momenty 830, 837, 841, 842, 843, 848, 849	

N

Naddunajskie państwa, handel zagraniczny 951	
Najmniejszych kwadratów metoda	603, 1034
Narodowościowa statystyka	766, 769, 770, 772, 918, 947, 1037
Nauczanie statystyki 631, 632, 724, 819, 859, 992	
Nauczanie teorii ubezpieczeń	430, 974
Naukowo-badawczych zakładów statystyka	512
Niedorozwiniętych statystyka	550
Niemcy, administracji publicznej statystyka 753, wychodztwo do Afryki i osadnictwo 738, handel detaliczny 796, koszty utrzymania w Berlinie 730, kryzys wychodztwa 715, ludność Brandenburgji 735, nadmiar pracowników umysłowych 384, Niemieckie Towarzystwo Statystyczne 389, 814, 914, opieka dentystyczna 551, organizacja statystyki urzędowej 386, 600, 804, pocztowa statystyka 618, rak w Badenji 596, rozwój ludności 781, ruch naturalny ludności w zagłębiu Erfurckiem 1036, 1039, ruch naturalny ludności w Prusach 1058, spis ludności 1933 roku 812, 1056, struktura społeczna pracowników 959, struktura społeczna gospodarczo samodzielnych 961, ubezpieczenia społeczne na wypadek choroby 805, uczelnii wyższych statystyka 818, 1030, umieralność na gruźlicę i raka w Berlinie 727, umieralność profesorów uniwersyteckich 585, urzędników państwowych statystyka 413, wyborów statystyka 594, 758, 863, wzrost cen 410, wyludnianie się wsi w Prusach 1057, Żydów niemieckich statystyka	887, 956
Nomografja	934
Normalny rozkład częstości o 2 zmiennych	832, 833, 835, 837, 845
Nowa Zelandja, robotnicy rolni	1024

O

Obroty w spółdzielniach	711
Obszary kulturalno-geograficzne	771, 778
Ochrona zdrowia publicznego	897, 954
Odchylenie średnie	493, 908
Odchylenie średnie przy eliminacji sezonowości	629
Odpowiedniości teoria	573
Odzieży konsumcja	535
Okręgi gospodarcze	940
Opieki lekarskiej koszty	647, 648, 649, 650
Organizacja pracy	526
Organizacja statystyki międzynarodowej 545, 821	
Organizacja statystyki urzędowej 817; Austria 726, Badenja 600, Bawarja 804, Czechosłowacja 953, Danja 546, Egipt 998, Hiszpanja 983, Indje Brytyjskie 670, Niemcy 386, Węgry	993, 996
Osadnictwo	738, 964
Osiedla stepowe na Węgrzech	472

O s p a	785	Produkcji rolnej statystyka	681, 689, 899, 906, 995
O ś w i a t y statystyka	477, 511, 530, 531, 532, 818, 904, 935, 1030	Produktów rolnych ceny	900
O t y ł y c h umieralność	418	Profesorowie uniwersytetów (umieralność)	585
O z n a c z e n i a w rachunkach ubezpieczeniowych	609	Prostokątny rozkład	847
P			
Padwa, Instytut Statystyczny	992	Prusy, wyludnianie się wsi	1057
Palenie zwłok	453	Przecięte trwanie życia	930
Palestyna, spis ludności	893	Przekazów pocztowych statystyka	554
Panama, spis ludności	784	Przeludnienie i kryzys gospodarczy	707
Paraboliczne krzywe	697	Przemysłowa statystyka 456, 557, 705, 891, 892, 1005	
Patagonja, geografja gospodarcza	773, 780	Przemysłu budowlanego statystyka	666
Pearsona krzywe	591, 811	Przemysłu włókienniczego statystyka	557
Percentyle	869	Przemysłu zyski	892
Pesterzsbet, statystyka gruźlicy	954	Przestępczości statystyka	595
Planowa gospodarka	501, 520, 948	Przewidywania demograficzne 451, 457, 484, 558, 969, 980, 1059	
Planowa rola statystyki	500	Przewidywania gospodarcze 668, 669, 712, 970, 973, 976, 981, 1015	
Płac statystyka	533, 588, 701, 916, 1026, 1028	Przewozu towarów statystyka	989
Płac wskaźniki	701	Przyczynowość i korelacja	699
Płeć noworodków	896	Przyczynowość w statystyce	589
Płodności dziedziczenie	836, 957, 958	Przyczyny niezdolności do pracy	438
Płodności małżeńskiej mierzenie	478, 702	Przyczyny spadku umieralności	815
Płodności statystyka 395, 445, 748, 926, 941, 957, 958		Przyczyny spadku urodzeń	491
Płodności tablice	748	Przyczyny zgonów	471, 486, 931
Poborowych badanie antropometryczne	481, 482	Przypadkowość (kryterja)	428
Pocztowa statystyka	554, 618	Przyrost ludności	466, 679
Podatkowa statystyka	538, 755	Przyrostu naturalnego ludności statystyka	602, 781, 782
Podaż i popytu krzywe	1011	Pszenicy wywóz	469
Pogoda (wpływ na obroty handlowe)	816	Publikacje statystyczne	808, 951
Pokrycie kapitałowe	853	R	
Pokrycie złotem	1044	Rachunek prawdopodobieństwa	419, 422, 431, 432, 433, 434, 441, 560
Polska, przyrost naturalny 782, robotnicy rolni 790, spis ludności 1931 r. 541, statystyka narodowościowa 766, 769, 770, struktura zawodowa wychodźstwa 736, wychodźstwo	966	Radioodbiorników w statystyka	917
Polityka populacyjna	541	Rak (umieralność)	727
Pomiary antropometryczne	481, 482, 487, 827, 828, 829, 839, 846	Raka statystyka	596
Pomoc dla bezrobotnych	642, 662, 663	Rasy pierwotne — demografja	485, 486, 497
Populacje próbne: teoria ogólna 460, 838, 848, 849, korelacja średnich 825, kwartyle 833, medjana 833, momenty 825, 830, półniezmienników rozkład 830, współczynnik korelacji 401, 832, 835, stosunek korelacji 405, 407, stosunek Studenta 847, wskaźnik (iloraz) 404, zakres zmienności 402, 845, zmienność (variance) 407, znaczenie (significance)	835	Regjonalna statystyka	619
Popytu elastyczność	628	Rentowności statystyka	543, 587, 892
Portugalia, budżety i zamknięcia rachunkowe	755	Renty obliczanie	425, 854
Powrót wychodźców	742	Reprezentacyjna metoda	866, 936
Pozycyjne średnie	833, 869	Reprezentacyjna metoda w statystyce płac	553
Półlogarytmiczny rozkład	607	Reprezentacyjna statystyka	423
Półniezmienniki	830	Rezerw matematycznych obliczanie	427
Praca kobiet	791	Rezerwy w ubezpieczeniach	611
Prasy statystyka	593	Robotników rolnych statystyka	509, 790, 1024
Prawdopodobieństwa „a posteriori”	622	Robót publicznych statystyka	661, 662, 663, 666
Prawdopodobieństwa rachunek	622	Rodzin statystyka	658, 761, 926
Prawdopodobieństwo (pojęcie)	851	Rodziny wielodzietne	926
Prawidłowość w statystyce politycznej	594	Rola w gospodarce światowej: Indyj brytyjskich 802, Jugosławiji 798, Stanów Zjednoczonych 800, Węgier	797
Premje w ubezpieczeniach życiowych	414	Rolnictwa rekonstrukcja w Z. S. R. R.	507
Produkcji drzewa statystyka	677	Ropy naftowej produkcja	764
Produkcji energii elektrycznej statystyka	575	Rozdziału dóbr statystyka	747, 794
Produkcji książek statystyka	464	Rozkłady częstości	1010
Produkcji przemysłowej statystyka 397, 501, 504, 651, 682, 795, 891		Rozkłady częstości dwuwymiarowe 408, 832, 833, 835, 837, 845	
Produkcji przemysłowej wskaźnik	1046	Rozkłady prawdopodobieństw 399, 401, 402, 404, 496, 830, 832, 838, 847, 848	
		Rozrodczości statystyka	452
		Rozwarstwienie społeczne ludności	959
			961, 963
		Rozwój przemysłu za 60 lat	795
		Równania całkowite	439

Równania normalne	872
Równania różnicowe	494
Różnica faz (<i>lag</i>)	878
Ruchliwości siły roboczej mierzenie	567
Ruchu budowlanego statystyka	626, 868
Ruchu drogowego statystyka	875
Ruchu kapitałów statystyka	895
Ruchu naturalnego ludności statystyka	956, 1036, 1039, 1058
Ruchu obcych statystyka	396, 944
Rumunja, budżety i zamknięcia rachunkowe 755, ludność miast 707, towarzystwa przemysłowe	476
Rynek pracy i taryfa celna	801
Rynku papierów wartościowych statystyka	1003, 1029
Rynku pieniężnego statystyka	455, 562, 895, 907, 1029
Rynku pracy statystyka	801
Ryzyko w ubezpieczeniach	436, 443
Ryzyko zwiększone w ubezpieczeniach	443

S

Sachalin, ludność	774
Samochodów statystyka	676, 687, 1006
Samowystarczalność gospodarcza	799
Sanitarna statystyka	418, 420, 429, 438, 860, 861, 881, 888, 915, 954, 1040, 1041, 1042
Santander, statystyka gruźlicy	577, 578
Selektywność przyczyn zgonu	931
Sezonowości eliminacja	629
Sezonowości wskaźniki	605
Sezonowości badanie	629, 879
Sezonowość zjawisk demograficznych	489, 729
Sezonowość zjawisk gospodarczych	879, 984
Siedmiogród, osadnictwo	746, 964
Sił napędowych statystyka	456, 522, 939
Skład ludności według wieku	703, 711, 1031
Skośności miara	604
Sowchozy	509
Spadek urodzeń	967, 1027
Spadek umieralności	815
Spearmana twierdzenie	403
Spisy bezrobotnych	638
Spisy budynków	665
Spisy ludności 391, 392, 393, 444, 460, 472, 485, 534, 537, 541, 657, 658, 684, 703, 707, 710, 714, 761, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 772, 776, 777, 779, 784, 812, 893, 911, 918, 929, 939, 947, 949, 1056	
Spisy przemysłowe	391, 393, 597, 812, 1005, 1056
Spisy rolne	708, 720, 874, 952, 1022, 1049
Spisy zawodowe	393, 812, 871, 959, 1056
Sportowa statystyka	465
Spółdzielczości statystyka	463
Spółdzielni spożywczych statystyka	711
Spółek akcyjnych statystyka	920, 921
Stałych wyznaczanie	850
Standardyzacja produkcji	1007
Standardyzacja produkcji i statystyka	671
Stanu odżywiania badanie	731, 749, 750
Stany Zjednoczone Ameryki, banki handlowe i kryzys 640, 641, bankructwa 655, 656, bezrobocie strukturalne 446, bilans budżetów rodzinnych 654, dochody rodzin 877, dokładność spisu rolnego 874, giełdowa statystyka 873, grupy zawodowe 871, handel detaliczny 645, 646, handel z Europą 800, inflacja 661, koleje żelazne 1033, koszty opieki lekarskiej 647, 648, 649, 650, kredyt hipoteczny 667,	

kryzysy gospodarcze 1043, płace 1026, pomoc dla bezrobotnych 642, 662, 663, płodność różnych warstw społecznych 445, ruch budowlany 868, ruch drogowy 875, rodzin statystyka 658, roboty publiczne 661, 666, samowystarczalność gospodarcza 799, spis bezrobotnych 638, spis budynków 665, spis ludności 1930 roku 657, 658, 659, 660, spis przedsiębiorstw handlowych 659, 660, środek zaludnienia 925, umieralność 447, wyborów statystyka	866
Starców liczba i zgony	471
Statyczne ciągi (zmiennych ewentualnych)	432
Statystyczne metody badania produkcji masowej	671
Statystyka i ekonomika	624
Statystyka i gospodarka planowa	500
Statystyka i nauki społeczne	598, 695
Statystyka wewnętrzna przedsiębiorstw	620
Stieltjesa całka	424, 564
Stockholm, ludność miejscowa i napływowa	487
Stopa kapitalizacji	1004
Stopa życiowa robotników	511, 515, 528
Stowarzyszeń statystyka	909
Strajków statystyka	718
Struktury społecznej badanie 490, 509, 510, 511, 513, 531, 532, 959, 961	
Studenta stosunek	847
Sumacyjne metody	448
Symetryczne funkcje	843
Szczepień zapobiegawczych statystyka	556
Szkolnictwa statystyka	904
Szkolnictwa początkowego statystyka	530
Szkolnictwa średniego statystyka	477, 532
Szkolnictwa wyższego statystyka 818, 935, 1030	
Szkolnictwa zawodowego statystyka	531, 532
Szwajcaria, amortyzacja na kolejach 806, budżet i zamknięcia rachunkowe 755, głosowania federalne 590, hotelarstwo 809, płace w przemyśle hafciarskim 588, spis powszechny 1929 roku 393, statystyka podatkowa w Zurychu 754, zadłużenie hipoteczne	592
Szwecja, bezrobocie 584, budżety i zamknięcia rachunków 755, kształcenie pracowników statystycznych 724, ludność miejscowa i napływowa w Stockholmie	487
Szybkość obiegu pieniężnego	987

Ś

Śląsk Morawski, gęstość i przyrost ludności	536
Ślubności statystyka	927
Ślubności tablice	748
Średnia zbieżność kwadratowa	608
Średnich teoria	570, 571
Średnie pozycyjne	833, 869
Średnie trwanie produkcji	1048
Środek zaludnienia	922, 923, 924, 925, 932
Święta ruchome i sezonowość	879

T

Tablice chorobowości	698
Tablice płodności	748
Tablice ślubności	748
Tablice wymieralności	416, 435, 437, 563, 623, 760, 762, 834
Tablice zapadalności	698
Taryfa celna i rynek pracy	801
Technika i statystyka	1047

Telefonów statystyka	474
Tokjo, ludność	938
Towarzystwa statystyczne: fińskie 997, niemieckie 389, 814, 914, paryskie 722, 986, węgierskie	988
Towarzystw przemysłowych statystyka	476
Transportu statystyka 506, 544, 676, 945, 989, 1033	
Trendu obliczanie	697, 810
Turystyczna statystyka	396, 902

U

Ubezpieczenia grupowe	612
Ubezpieczenia kredytowe	442
Ubezpieczenia na przeżycie wzajemne	616
Ubezpieczenia na wypadek choroby 420, 698, 805	
Ubezpieczenia od inwalidztwa	857
Ubezpieczenia od wypadków	1050
Ubezpieczenia społeczne 418, 429, 438, 621, 857	
Ubezpieczenia społeczne (teoria matematyczna)	426
Ubezpieczenia życiowe	856, 858
Ubezpieczeń społecznych statystyka	698
Ubezpieczeń teoria matematyczna 609, 610, 611, 612, 613, 616, 617	
Ubranie, jako czynnik demograficzny	498
Ucha zapalenie (umieralność)	429
Uczelni wyższych statystyka	818
Ułomnych statystyka	550
Umieralności spadek	815
Umieralności statystyka 418, 429, 435, 447, 452, 763, 834, 881, 954	
Umieralności zawodowej statystyka	585, 601
Umieralności zmiany wiekowe	617
Umieralność i budowa ciała	479, 480
Umieralność na gruźlicę i raka	727
Umieralność niemowląt	580, 888, 915, 931
Umieralność otyłych	418
Umieralność ras pierwotnych	486
Umieralność starców	471
Urodzenia kolejność	700, 928
Urodzenia wielorakie	836
Urodzeń sezonowość	489, 729
Urodzeń spadek	491, 967, 1027
Urodzeń statystyka	700, 896, 926, 941, 967
Urządzeń przemysłowych spis	519, 521, 522
Urzędników państwowych statystyka 413, 555, 678, 753	

W

Waluta wskaźnikowa	385
Wag statystycznych teoria	561
Warstwy społeczne i ich wymiana	490
Wartość pieniężna człowieka	756
Westergaarda metoda	876
Wędrowki wewnętrzne	910, 1057
Wędrowek wewnętrznych statystyka 716, 910, 1057	
Wędrowek międzynarodowych statystyka 675, 685, 715, 716, 736, 737, 738, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 789, 880, 894, 902, 910, 964, 965, 966, 1023	
Wędrowki ludności (rola gospodarcza)	1053
Węgry, budżety i zamknięcia rachunkowe 755, ceny produktów rolnych 900, ceny w 1932 roku 683, cudzoziemcy 688, cukrownictwo 691,	

eksploatacja lasów 905, gruźlica w Pesterzsebet 954, handel zagraniczny 462, 468, 469, 473, 692, 913, 919, hipoteczny kredyt 467, hodowla 899, kursy akcji w Budapeszcie 475, lotnictwo 693, ludność osiedli stepowych 472, ludność według wieku 911, ludność według wieku w Eger 903, mleczarskie zakłady 686, organizacja statystyki urzędowej 993, 996, płace robotnicze 916, produkcja książek 464, pracownicy młodociani w przemyśle 461, produkcja rolna 689, przyrost ludności 466, 679, przyszłość demograficzna Żydów 484, przyczyny zgonów starców 471, pszenicy wywóz 469, radjoodbiorniki 917, rolnictwo 899, rolnictwo w Eger 906, ruch turystyczny w Budapeszcie 902, rola Węgier w gospodarce światowej 797, samochody 687, spis ludności 1930 roku 460, 684, spółki akcyjne 920, 921, stowarzyszenia w Eger 909, szkolnictwo średnie 477, szkolnictwo w Eger 904, umieralność niemowląt 915, wędrowki wewnętrzne 910, Węgierskie Towarzystwo Statystyczne 988, wkłady w instytucjach kredytowych 694, wód gorzkich wywóz 462, wychodźstwo 675, 685, zasiewy 681, zadłużenie rolnictwa 690	
Wiarygodności metoda (<i>likelihood method</i>)	883
Wiek ludności	471, 903, 955
Wiek nowożeńców	450
Wiek u określanie	831
Wielkanoc (wpływ ruchomej daty)	879
Wielkich liczb prawo	431
Wielomiany	440
Wielomiany ortogonalne	603, 697, 810, 1034
Włochy, chorobowość 420, 698, drobna własność ziemska 978, Instytut Aktuarjuszów 974, Instytut Statystyczny w Padwie 992, kataster rolny 1019, kolejność urodzenia 700, konsumpcja przed wojną i po wojnie 492, ludność miejscowa i napływowa 488, płodność zróżnicowana 927, pomiary antropometryczne 481, 482, przemysł włókienniczy 557, przewozy towarów 989, przyczyny spadku urodzeń 491, rodziny wielodzietne 926, sezonowość małżeństw i urodzeń 489, ślubność 927, środek zaludnienia 924, 932, tablice chorobowości i zapadalności 698, tablice wymieralności 623, ubezpieczenia społeczne 418, 420, 429, 438, 698, umieralność 418, umieralność niemowląt 931, ubranie jako czynnik demograficzny	498
Wskaźnik konjunktury	574, 576
Wskaźnik korelacji (porządkowy)	865
Wskaźnik kosztów utrzymania 539, 820, 864, 943	
Wskaźnik płac	701
Wskaźnik produkcji przemysłowej	1046
Wskaźnik zdrowotności	549, 860, 861
Wskaźniki cen	540, 573, 890
Wskaźników sezonowości obliczanie	605
Wskaźników teoria	385, 404, 820, 884
Wścieklizna (statystyka szczepień)	556
Wyborów statystyka	549, 758, 863, 866
Wychodźstwa statystyka 675, 685, 736, 737, 740, 741, 743, 744, 745, 789, 965, 966	
Wydaźności pracy statystyka	387, 446, 508
Wykonanie planu gospodarczego w Z. S. R. R.	501, 520, 948
Wykładnicza funkcja	822
Wyludnianie się wsi	1057
Wymieralności prawa	1017
Wymieralności tablice	416, 435, 437, 563, 623, 760, 762, 834

Wyrównanie	416, 437, 933, 937, 970, 975, 977, 1013, 1034
Wyrównanie analityczne	603, 606, 811
Wyrównanie mechaniczne	852
Wyrównanie tablic wymieralności	762
Wywóz pszenicy	469
Wywóz wód gorzkich	462
Wyznaniowa statystyka	684, 704, 947, 1038

Z

Zadłużenia hipotecznego statystyka	467, 592
Zadłużenia statystyka	690
Zakładowa statystyka (wewnętrzna)	412, 759
Zakładów przemysłowych i handlowych statystyka	543, 659, 660, 686, 705, 1005
Zakres zmienności w populacjach próbnych	402, 845
Zaludnienia środki	922, 923, 924, 925, 932
Zamknięcia rachunkowe	755
Zapadalności statystyka	728
Zapadalności tablice	698
Zapadalności zawodowej statystyka	601
Zarobków realnych statystyka	864, 943
Zasiewów statystyka	681
Zawodowa statystyka	384, 413, 871, 948, 959, 961, 963
Zawodowa struktura wychodztwa	736
Zawodów olimpijskich statystyka	465
Zbieżność ciągów zmiennych ewentualnych	419, 433, 434
Zbieżność średnia kwadratowa	608
Zbiory odnawiające się	1016
Zboża ceny	995
Zboża produkcja	995
Zdrowotność i kryzys gospodarczy	552
Zgodności kryterja	400, 406
Zgodności kryterjum (χ^2 , P)	846
Zgony według przyczyn	727, 834, 931
Zimnicy statystyka	579
Zjazdy statystyczne	814, 914
Zmiany umieralności	763

Zmiany wyznania	704	
Zmienne ewentualne	419, 432, 433, 434	
Zmienności zakres (range)	845	
Zmienność (variance)	407, 625, 867	
Znaczenie (significance)	449	
Zrzeszeń gospodarczych statystyka	463, 476, 711, 920, 921	
Z. S. R. R., budżet państwowy	706, bilans pracy w kołchozach 526, Donieckie zagłębie węglowe 524, ewolucja społeczno-kulturalna 511, czas pracy 527, handel detaliczny 529, handel zagraniczny 707, hutnictwo żelazne 503, instytucje naukowo-badawcze 512, jakość produkcji 504, kołchozy 507, 508, 526, konsumpcja metali 523, konsumpcji skala odzieżowa 535, korespondenci prasowi 513, kształcenie zawodowe 531, ludność według narodowości i języka 918, mechanizacja rolnictwa 507, nowozatrudnieni robotnicy 510, obliczanie stopnia wykonania planu gospodarczego 518, organizacja pracy w kołchozach 526, pożyczki państwowe 514, produkcja maszyn rolniczych 502, przewidywana liczba ludności 558, rekonstrukcja rolnictwa 507, robotnicy w sowchozach 509, ruch budowlany 517, rola statystyki w gospodarce planowej 500, siły napędowe 522, spisy ludności 534, spis urządzeń przemysłowych 519, 521, 522, stopa życiowa robotników 528, szkolnictwo początkowe 530, 532, szkolnictwo średnie 532, transport 506, wychodztwo do Syberji 716, wykonanie planu gospodarczego 501, 520, 948, wydajność pracy w kołchozach 508, zaopatrzenie w opał 505, zmiany polityczno-geograficzne 775, żegluga rzeczna	544
Zurych, statystyka podatkowa	754	
"Związania" społecznik (chorób)	728	
Zyski w przemyśle	892	

Ż

Żeglugi rzecznej statystyka	544
Żydów statystyka	484, 673, 887, 956

S p r a w o z d a n i a

Handbook of Statistical Nomographs, Tables and Formulas, by Jack W. Dunlap, Ph. D. and Albert K. Kurtz, Ph. D., World Book Company, Yonkers-on-Hudson, New York 1932 (*Measurement and Adjustment Series*, edited by Lewis M. Terman), str. X + 164.

Nomografia (graficzna metoda rachunków) staje się coraz bardziej niezbędnym narzędziem statystyka. Zakres jej zastosowań rozszerza się z każdym dniem niemal i obejmuje coraz to nowe dziedziny. Obok najbardziej rozpowszechnionego uniwersalnego nomogramu - suwaka logarytmicznego w licznych modyfikacjach, bez którego trudno już dziś sobie wyobrazić pracę w jakiegokolwiek dziedzinie, wymagającej licznych operacji rachunkowych, mnożą się coraz bardziej nomogramy specjalne, dostosowane do konkretnych zagadnień, w szczególności do zagadnień statystycznych. Decydującą rolę odgrywa tu, oczywiście, bezkonkurencyjność metody graficznej pod względem szybkości i zupełnego zmechanizowania rachunku. Jako przykład przytoczyć można nomogramy, umieszczone w tablicach statystycznych Pearsona (nomogramy dla obliczania korelacji tetrachorycznej, słynny nomogram dla określenia typu krzywej częstości na podstawie wartości β_1 i β_2 reprodukowany w większości podręczników statystyki matematycznej, nomogramy do obliczeń, związanych z populacjami próbnymi i t. d.); dalej np. w niedawno wydanym podręczniku teorii korelacji M. Ezekeiela (*Methods of Correlation Analysis*, New York 1930) znajdujemy 6 nomogramów dla obliczania współczynników korelacji prostej i wielorakiej; w polskiej literaturze statystycznej ogłosił Stefan Szulc nomogramy do obliczania przewidywanej liczby żyjących w określonym wieku (*Ludność Polski według wieku*, Kwartalnik Statystyczny 1930, t. VII, zeszyt 4 oraz *Polskie tablice wymieralności 1927 roku* ibidem, t. VIII, zeszyt 1). Przykłady powyższe ilustrują zarówno różnorodność zagadnień, w których metody nomograficzne znalazły zastosowanie, jak i dużą specjalność tych zagadnień. Tymczasem już najprostsze operacje statystyczne, związane np. z obliczaniem przeciętnych i błędów prawdopodobnych, wymagają szeregu szablonowych rachunków, doskonale nadających się do traktowania metodami nomograficznymi. Tę lukę uzupeł-

nia omawiane wydawnictwo, zawierające 28 nomogramów do najczęściej spotykanych w statystyce operacji rachunkowych. Większość ich dotyczy obliczania błędów średnich (standardowych) i prawdopodobnych (dla średniej arytmetycznej, medjany, kwartyli i percentyli, dla sumy lub różnicy zmiennych, dla odchylenia średniego i prawdopodobnego, dla rozkładu dwumiennego, dla współczynnika korelacji i t. d.); z innych zasługują na wyróżnienie: prosty bardzo nomogram do obliczania średniej arytmetycznej, nomogram dla zmiany punktu zerowego przy obliczaniu odchylenia średniego, nomogramy dla korelacji porządkowej (*rank correlation*) oraz nomogramy do mnożenia, dzielenia, obliczania średniej geometrycznej i t. p. Każdy nomogram zaopatrzony jest w szczegółowe wyjaśnienie i przykłady liczbowe. Staranne i estetyczne wykonanie wykresów, wyraźny druk skal liczbowych ułatwiają korzystanie z nomogramów. Dołączona do książki ruchoma skala jest wspólna dla wszystkich nomogramów (podwójna) i wykonana na trwałej płytce celuloidowej (przezroczystej). Odpowiednio do prostoty operacji, do których są przeznaczone, wszystkie nomogramy są bardzo prostej konstrukcji i z łatwością mogą być stosowane przez pracowników, nie posiadających wykształcenia matematycznego.

Drugą część książki zajmują 12 tablic liczbowych. Mamy tu najpierw 4 tablice natury ogólnej: tablicę (wspólną) kwadratów, pierwiastków kwadratowych, odwrotności i odwrotności pierwiastka kwadratowego dla liczb od 1 do 1 000, następnie skróconą tabliczkę logarytmów pięciocyfrowych dla tego samego przedziału, wreszcie 2 tablice rzadziej spotykane, a bardzo pożyteczne — tablice wartości funkcji

$$\sqrt{1-r^2} \text{ i } 1-r^2$$

dla wartości r od 0,000 do 0,999 (tablice Pearsona podają tylko wartości drugiej funkcji). Wybór pozostałych 8 tablic, o charakterze czysto statystycznym, może nasuwać pewne wątpliwości. Dwie tablice zamiany błędu prawdopodobnego na średni i odwrotnie są, jak się zdaje, zupełnie nowe i niewątpliwie b. pożądane, ale jedna z nich jest właściwie powtórzeniem drugiej; jedyna zmiana polega na tem, że w pierwszej błąd średni, a w drugiej błąd prawdopodobny jest podany z dokładnością o 1 cyfrę większą od drugiej wielkości (4 i 3 znaki po przecinku). Pozostałe tabli-

ce dotyczą dość specjalnych zagadnień teorii korelacji i, aczkolwiek przeważnie nowo obliczone, stanowią chyba najmniej ciekawą i pożyteczną część książki.

Na część trzecią składa się wykaz wzorów statystyki teoretycznej, obejmujący 434 pozycje w ujednostajnionem znakowaniu i z przytoczeniem obfitej literatury. Potrzebę takiego „formularza” odczuwa niewątpliwie każdy, mający do czynienia z pracą statystyczną na nieco wyższym poziomie. Szkoda tylko, że wykaz zestawiony jest pod zbyt jednostronnym wpływem szkoły angielsko-amerykańskiej, co np. znalazło swój wyraz w zupełnem opuszczeniu wzorów dla miar koncentracji, wzorów krzywych częstości poza układem Pearsona i wogóle słabem uwzględnieniu wyników szkół kontynentalnych, jak Lexisa-Bortkiewicza (teoria dyspersji, teoria stateczności, prawo zdarzeń rzadkich), Thiele'go (półniezmienniki), Charliera, Czuprowa, Giniego i całej szkoły włoskiej i t. p.; zato mamy dokładnie 24 wzory dla współczynnika korelacji r , w rozmaity sposób obliczanego, z pocieszającą wzmianką, iż niejaki p. Symonds podaje wzorów takich 52 (pięćdziesiąt dwa!). Wybór 34 wzorów, dotyczących rozmaitych specjalnych zagadnień, jak statystyki biologicznej, gospodarczej i psychotechniki również wydaje się zbyt jednostronnym; podstawowe wzory demografii teoretycznej zasługiwałyby tu chyba również na uwzględnienie. Ale naturalnie wybór rzeczywiście najważniejszych z pośród powodzi wzorów statystyki matematycznej i dziedzin pokrewnych nie jest bynajmniej łatwy i zawsze będzie posiadał pewne zabarwienie subiektywne.

Książka wydana jest bardzo starannie i estetycznie (zwraca tylko uwagę ogromna lista errat) i, niezależnie od wyżej sformułowanych zarzutów, jest niewątpliwie w całości bardzo cennym nabytkiem podręcznej literatury statystycznej, który obok klasycznych już tablic Pearsona powinien znaleźć się na biurku każdego zawodowego statystyka.

S. F.

The Smoothing of the Time Series by Frederick R. Macaulay. (*Publications of the National Bureau of Economic Research*, Nr. 19), New York 1931, str. 172.

Jak wynika z przedmowy autora, powyższa publikacja niezmiernie ruchliwej amerykańskiej placówki badawczej powstała w pewnej mierze przypadkowo: oto podczas badań nad historią kursów i stopy procentowej w Stanach Zjednoczonych od 1857 roku zaszła między innymi potrzeba masowego wyrównania szeregów danych miesięcznych dla umożliwienia ich porównywania między sobą oraz badania współzależności. Ostateczny wybór metody wyrównania wymagał specjalnego badania, przy którym nagromadziła się tak pokaźna ilość materiału, że projektowany pierwotnie krótki rozdział metodyczny o wyrównaniu rozrósł się

w stopniu usprawiedliwiającym wydanie go w postaci odrębnego studjum.

Książka, przeznaczona dla praktyków i unikająca wszelkiego aparatu matematycznego, pomyślana jest dość zwręcznie w postaci systematycznego przeglądu szeregu metod wyrównania z równoległymi ilustracjami liczbowymi, przeważnie w zastosowaniu do tego samego materiału. Autor ogranicza się przytem do t. zw. metod mechanicznych, przedstawiając je bądź w postaci wzorów linjowych, o stałych współczynnikach, czyli ruchomych średnich ważonych, bądź też w postaci iterowanych średnich ruchomych. Wybór ostateczny zostaje dokonany na podstawie dyskusji osiągniętych wyników, z uwzględnieniem następujących 5 postulatów, które autor uważa za podstawowe dla dobrej metody wyrównania szeregów czasowych: 1) niezależność (zupełna lub prawie zupełna) wyrazu wyrównanego od wyrazów odległych; 2) łatwość rachunkowa; 3) „gładkość” układu wag; 4) eliminacja 12-to miesięcznego cyklu wahań sezonowych; 5) możliwie dokładne odtwarzanie sinusoidy o długim okresie.

Ostatni warunek jest, oczywiście, najzupełniej dowolny i właściwie sprzeczny z zasadniczym stanowiskiem autora, odrzucającego a *limine* metody wyrównania analitycznego w zastosowaniu do szeregów czasowych statystyki ekonomicznej: z równem powodzeniem można przecież żądać np. dokładnego odtwarzania przez wzór wyrównujący krzywej wykładniczej lub logarytmicznej lub też logistycznej. Pozostałe 4 warunki są dostatecznie rozsądne i... banalne, aby każdy mógł je zaakceptować. Pozatem, metodycznie, książka nie wnosi właściwie nic nowego.

Ograniczenie się do pewnego specjalnego typu wzorów mechanicznych i do specjalnych metod rachunkowych (iteracje średnich ruchomych) znacznie zwiększyło możliwość wyboru: oprócz kilkunastu wzorów, dość zresztą chaotycznie wybranych, autor rozpatruje tylko jeszcze metody Rhodesa i Whittaker-Hendersona. Brak wzmianki o wygodnych i łatwych do rachowania wzorach różnicowych, jak również o bardzo prostej i skutecznej metodzie oskulacyjnej (Kinga i Sprague'a). Ale nie jest wykluczone, że pominięcie tych metod zostało podyktowane przez przesadzone dążenie do zewnętrznej i powierzchownej elementarzystki książki, które znalazło swój wyraz w starannem unikaniu nietylko dowodów, ale i wzorów, nawet w zakresie elementarnej algebry. Autor stosuje przeważnie metodę opisową, w postaci „reguł mówionych”. Tak więc, jeden z wzorów 45-io wyrazowych opisany jest w sposób następujący (str. 66): „wziąć sumy ruchome każdego 3 miesięcy sąsiednich, następnie kolejno sumy ruchome po 5 wyrazów, jeszcze raz po 5, potem po 8 i po 12; do wyniku zastosować układ wag: +1 331 771, —1 949 056, 0, 0, 0, 0, 0, 0, + 2 175 370, 0, 0, 0, 0, 0, 0, — 1 949 056, + 1 331 771 i otrzymaną sumę podzielić przez

6 773 760 000". Nie negując bynajmniej że sformułowanie powyższe może być zrozumiałem dla rachmistrza, nie znającego podstaw algebry, musimy stwierdzić, iż uszeregowanie kilkunastu tego rodzaju recept na 20 stronicach robi wrażenie niesłychanie chaotyczne i deprymujące.

Jeszcze gorzej rzecz się przedstawia z obiema bardziej skomplikowanymi metodami, uwzględnionymi przez autora: trudno sobie wyobrazić, aby czytelnik, do tego stopnia pozbawiony wykształcenia matematycznego, że odstraszyłyby go najprostszy wzór algebraiczny, mógł sobie dać radę ze słownym tylko opisem metody *Whittakera - Hendersona*, operującej sumą kwadratów trzecich różnic szeregu surowego, powiększoną o *k*-krotną sumę kwadratów odchyłeń szeregu wyrównanego od surowego. Przykład liczbowy, podany w załączniku, niewiele tu pomoże.

Być może, że temuż dążeniu do skrajnej elementaryzacji wykładu przypisać należy brak jakiegokolwiek próby systematycznej klasyfikacji metod wyrównania, a z całą pewnością — apodyktyczne przytaczanie wzorów bez wyjaśnienia zasady ich otrzymywania.

Zasadniczo, zdaniem naszym, podstawowe założenie książki jest wadliwe: ma ona być czemś w rodzaju przewodnika przy wyborze metody wyrównania. Otóż, aczkolwiek każdą metodę wyrównania mechanicznego można sprowadzić do schematu rachunkowego tak prostego, aby był on zupełnie dostępny dla rachmistrza, zupełnie nieobeznanego z symboliką matematyczną, to jednakże decyzja co do samego wyboru metody, decyzja, wymagająca porównania i dyskusji rozmaitych metod, bezwzględnie musi być pozostawiona osobie, orjentującej się dostatecznie biegle w podstawowych własnościach tego, czy innego sposobu wyrównania i rozumiejącej zasady budowy odnośnych wzorów; nie ulega zaś chyba wątpliwości, że wymaga to z kolei pewnego *minimum* wiadomości matematycznych (np. znajomości zasad metody najmniejszych kwadratów) na poziomie, umożliwiającym napewno czytanie tak prostych wzorów algebraicznych, jakie się spotykają w teorii wyrównania.

Jeżeli idzie o zasadnicze wyniki badania, streszczające się w wyborze 43-wyrazowego wzoru w dość skomplikowanej budowie, to przedewszystkiem nasuwa się wyżej wspomniany zarzut pominięcia metod oskulacyjnych, szczególnie się nadających do usuwania sezonowości (formalny charakter zaokrąglenia wieku do liczb, kończących się na 0 lub 5, tak skutecznie usuwanych metodami *Kinga* lub *Sprague'a*, niczem się nie różni od wahań sezonowych), następnie — brak zestawienia jakichś obiektywnych kryteriów zgodności i gładkości otrzymanych wyników. Z drugiej strony, dość ważna kwestja wyrównania początku i końca szeregu (w przykładzie autora szereg składa się z 97 wyrazów, zaś wzór daje się zastosować tylko do 53 środkowych wyrazów) jest potraktowana zbyt

pobieżnie; jest ona z reguły przy tego rodzaju metodach wyrównania źródłem licznych trudności i może być przyczyną odrzucenia danej metody. S. F.

James S. Elston (Principal Constructor), *Sources and Characteristics of the Principal Mortality Tables*, Revised Edition (*Actuarial Studies* Nr. 1), published by the Actuarial Society of America, New York, 1932; str. IV + 172.

Jest to wydawnictwo o charakterze informacyjnym, przeznaczone dla aktuarjuszy i w przeważnej części poświęcone tablicom wymieralności, angielskim i amerykańskim. Pierwsze dwa rozdziały omawiają ogólne (ludowe) tablice wymieralności dla Anglii i Stanów Zjednoczonych, każdą grupę w układzie chronologicznym, poczynając od XVIII wieku (t. zw. *Northampton Tables R. Price'a* z 1771 roku za okres 1735 — 1770). Dla każdej tablicy podane są jej źródła statystyczne, sposób konstrukcji i streszczając ją niejako dane liczbowe, jako też szczegółowy opis odnośnej publikacji. Następne dwa rozdziały poświęcone są ubezpieczeniowym tablicom wymieralności (*Life insurance experience*), poczynając od tablic *Morgana i Daviesa* z lat 1825 i 1834. Metody obliczeń i wyrównania są tu opisane bardziej szczegółowo, liczne wyciągi z różnych tablic dokładnie charakteryzują ich przebieg i umożliwiają porównania. Na uwagę zasługuje wzmianka o tablicach wymieralności dla grup zawodowych, opracowanych przez amerykańskie towarzystwa ubezpieczeń, prowadzące t. zw. ubezpieczenia grupowe (*Group Insurance*), obejmujące np. wszystkich robotników jakiegoś zakładu przemysłowego (bez badania lekarskiego). Dalej znajdujemy opisy tablic specjalnych, a raczej specjalnych badań, dokonywanych pod kierunkiem Amerykańskiego Towarzystwa Aktuarjuszy nad umieralnością wybranych grup ludności, zróżnicowanych według narodowości, zawodów, stanu cywilnego, przeszłości rodzinnej i miejsca zamieszkania.

Następne rozdziały omawiają tablice wymieralności rencistów i związane z rentami dożywotniemi tablice aktuarjalne, zaś ostatni rozdział podaje krótkie informacje o tablicach wymieralności — ogólnych i ubezpieczeniowych — w rozmaitych innych krajach. Rozdział ten, mający raczej charakter dodatku, nie jest bynajmniej wyczerpujący i nie może być uważany za dokładne źródło informacji. Zestawienia tabelaryczne i graficzne na końcu książki ułatwiają orientację.

Książka podaje rzeczywiście najważniejsze i najbardziej zasadnicze informacje o wszystkich angielskich i amerykańskich tablicach wymieralności, mających jakiegokolwiek znaczenie. Przez swój ograniczony terytorjalnie zakres posiada ona większe znaczenie jednakże tylko dla aktuarjuszy anglosaskich, ewentualnie jeszcze jako materiał dla porównań międzynarodowych. S. F.

K r o n i k a

Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych¹
Sprawozdanie z działalności Komisji badań nad rozrodnością
w okresie od 1.IV do 31.XII 1933 r.

W ciągu r. 1933 badania Instytutu nad rozrodnością w Polsce posunęły się znacznie naprzód. Ankieta o liczbie dzieci w rodzinach została przeprowadzona w szerokim zakresie zarówno pod względem terytorjalnym, jak co do liczby uwzględnionych grup. Zgromadzono dużą ilość wypełnionych kwestjonariuszy, ogółem ok. 14 tysięcy. Z tej liczby prawie 4 tysiące dotyczą m. Łodzi, ponad 3 tysiące m. Warszawy; objęto także dość szczegółowo niektóre okręgi wiejskie, jako to: całą gminę powiatu radzyńskiego, większe grupy wsi w powiecie lidzkim, biłgorajskim, piotrkowskim, dolińskim, pozatem w mniejszej ilości różne miasta i miasteczka. Nie wszystkie formularze są należycie wypełnione, część wypadnie przy opracowaniu odrzucić, pozostanie jednak dużo charakterystycznego materiału. Zresztą zbieranie jest jeszcze w toku i należy się liczyć w niedalekim czasie z dość znacznym powiększeniem liczby wypełnionych kwestjonariuszy, aczkolwiek Instytut, wobec wyczerpania środków, narazie zaniechał organizowania ankiety na nowych odcinkach.

Natomiast, dzięki uzyskaniu zasiłku z Funduszu Pracy, można było zatrudnić kilka osób przy opracowaniu zebranego dotychczas materiału. Prace te są dość daleko posunięte, nie na tyle jednak, aby można było mówić o konkretnych wynikach. Opracowanie idzie naogół po linii, nakreślonej w poprzednim badaniu². Dzięki obfitszemu materiałowi będzie można dokładniej rozpatrzyć pewne zagadnienia, w tamtej pracy tylko postawione. Wyłoniły się także kwestje nowe, częściowo wykraczające poza zagadnienie rozrodności, aczkolwiek wchodzące w zakres zainteresowań Instytutu. M. in. zapoczątkowano na szerszą skalę badanie umieralności dzieci w związku z różnymi okolicznościami, jako to z ogólną liczbą dzieci w rodzinie, z kolejnością urodzenia, (kwestja, czy dzieci

pierworodne odznaczają się większą umieralnością od dzieci dalszych) i t. d.

Niezależnie od opracowania ankiety o liczbie dzieci w rodzinach, rozpoczęto — również dzięki zasiłkowi Funduszu Pracy — badanie rozrodności inną drogą, mianowicie przez wykorzystanie danych spisu ludności 1931 r.: dla niektórych wybranych, ściśle określonych grup ludności ustala się w odpowiedni sposób liczbę dzieci w związku z wiekiem, zawodem i innymi cechami rodziców. Otrzymuje się w rezultacie tablice, zbliżone do tablic z opracowania ankiety, z pewnymi jednak ograniczeniami. Mianowicie na podstawie spisu ujmuje się tylko te dzieci, które w czasie spisu mieszkały z rodzicami, a więc — poza oczywiście wyłączeniem dzieci, urodzonych w rodzinie, ale zmarłych przed momentem spisu — tylko te, które jeszcze nie opuściły domu rodzicielskiego. Będą to naogół dzieci młodsze, powiedzmy do lat 14 — te jednak znajdują się w arkuszu spisowym prawie w komplecie. Badanie więc pociąga za sobą poważne zastrzeżenia, jednakże warte jest podjęcia ze względu na możliwość znacznego rozszerzenia w porównaniu z materiałem ankiety, w szczególności zaś zbadania trudno dostępnych okręgów wiejskich.

Badanie, oparte na wynikach spisu, umożliwiła ponadto bezpośrednio obliczenie rozrodności w ostatnich latach przez porównanie z danymi o urodzeniach na podstawie statystyki ruchu ludności. Możliwe jest również badanie umieralności zróżnicowanej pod względem terytorjalnym, zawodowym i t. d.

Przy badaniach powyższych, opartych na wynikach spisu ludności, uwidoczniło się istnienie w różnych częściach kraju grup ludności, w których małżeństwa są zawierane stale w obrębie jednej lub paru wsi sąsiednich i w obrębie jednego zawodu. Taką grupę stanowią np. rybacy naszego wybrzeża. Nasuwa się wobec tego zadanie zbadania wpływu na zjawiska demograficzne małżeństw, zawieranych w zamkniętej grupie. Czy rozwiązanie kwestji będzie możliwe, to

¹ Ob. Kwartałnik Statystyczny r. 1933 zes. 1 str. 221 i nast.

² Ob. Badania nad rozrodnością w Polsce. Pod redakcją Stefana Szulca. I, Warszawa 1933 (Kwartałnik Statystyczny 1933 zes. 1 str. 58 i nast. oraz osobna odbitka).

znaczy, czy znajdzie się dostateczny materiał z różnych dziedzin i czy liczebność grup będzie dostateczna, trudno w tej chwili przesądzać.

Z ogłoszonych drukiem prac Instytutu, prócz cytowanej już w poprzednim sprawozdaniu i ogłoszonej w Kwartalniku Statystycznym pierwszej części badań nad rozrodnością w Polsce ukazała się jako część druga tych badań praca dra M. Kacprzaka *Ankieta wśród lekarzy* (w Warszawskim Czasopiśmie Lekarskim r. 1933 zes. 31—34 i w osobnej odbitce). Praca omawia rozrodność wśród samych lekarzy, oraz wyniki ankiety o charakterze opisowym, którą Instytut zwrócił do lekarzy, prosząc o zakomunikowanie swych spostrzeżeń, związanych z zagadnieniem rozrodności i z ustosunkowaniem się ludności do tego zagadnienia. Wyniki ankiety w znacznym stopniu przyczyniły się do wyświetlenia wielu spraw, związanych z rozrodnością w Polsce.
St. S.

VII Międzynarodowy Kongres Nauk Historycznych

W dniach 21 — 28 sierpnia 1933 r. toczyły się w Warszawie obrady VII Międzynarodowego Kongresu Nauk Historycznych. Z pośród referatów zgłoszonych na tym kongresie podajemy te, które posiadały ujęcie statystyczne lub też omawiały kwestje metod statystycznych. Referaty te są następujące:

Tadeusz Wałek — Czarniecki (Warszawa): Sur les méthodes de la statistique des populations anciennes,

Dr. Zofja Daszyńska - Golińska (Warszawa): L'accroissement de la population en Pologne à l'époque des partages (1816 — 1914),

Georges Weil (Caen): La transformation économique de la presse en Grande-Bretagne, en France et aux États-Unis au milieu du XIX-e siècle (1830 — 1860),

Albert Mirot (Paris): Les sources de l'histoire des prix aux Archives Nationales du XIII-e au XVI-e siècle,

Roman Zubyk (Lwów): Die wirtschaftliche Struktur des Dorfes in Galizien um die Wende des 18. und 19. Jahrhunderts,

Alexandre M. Koulicher (Paris): Le cycle de population dans les pays modernes,

Dr. Friedrich Burgdörfer (Berlin): Dynamik der europäischen Bevölkerungsentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert,

Albert Meynier (Paris): Les pertes des armées françaises pendant les guerres de la Révolution et de l'Empire (1792 — 1815),

Marcel Morne (Paris): Composition de la population par âge dans les départements français de 1851 à 1926,

H. W. Methorst (La Haye): Histoire de la population des Pays-Bas,

Lucien March (Paris): La croissance des populations progressives,

John Harold Clapham (Cambridge): Irish immigration into Great Britain in the nineteenth century.

XIV Zjazd Lekarzy i Przyrodników Polskich, połączony z IV zjazdem Związku Lekarzy Słowiańskich

W połowie września r. 1933 odbył się w Poznaniu XIV Zjazd Lekarzy i Przyrodników Polskich, połączony z IV Zjazdem Związku Lekarzy Słowiańskich. Zjazd dzielił się na 35 sekcji naukowych. Z pośród wielu referatów, wygłoszonych na wszystkich tych sekcjach, podajemy niżej tytuły tych, które dotyczyły bezpośrednio lub pośrednio statystyki. Ponieważ wykaz poniższy opiera się tylko na tytułach prac zgłoszonych, możliwe jest, że niektóre z nich nie mają charakteru wyraźnie statystycznego, możliwe jest także, że pominięto niektóre prace statystyczne, których charakter statystyczny nie wynikał z tytułu.

W sekcji I matematycznej, astronomicznej i geodezyjnej:

Dr. J. Spława Neyman: Nowa forma zasadniczego zagadnienia statystyki matematycznej.

St. Kołodziejczyk: O najlepszych obszarach krytycznych w stosunku do pewnej klasy hipotez statystycznych.

W sekcji VIII leśnictwa:

Wł. Pióński: Wzajemny stosunek niektórych elementów dendrometrycznych w świetle badań statystycznych.

W sekcji XII nauk rolniczych:

Dr. J. Spława - Neyman: Przyczynek do metodyki opracowywania wielokrotnych doświadczeń rolniczych.

Dr. J. Spława - Neyman: Przyczynek do metodyki badań nad opłacalnością rozmaitych czynników w gospodarstwach rolnych.

J. Klejberówna i St. Kołodziejczyk: Próba zastosowania metod statystycznych przy porównaniu plenności drzew owocowych.

W sekcji XIII nauk weterynaryjnych:

J. Fedeci: Stan nosacizny w b. carskiej Rosji i w Polsce zaboru rosyjskiego na przełomie dwóch stuleci w świetle cyfr.

W sekcji XVII mikrobiologii:

T. Matuszewski: O pewnych zagadnieniach bakterjologicznych, dających się rozwiązać zapomocą metod statystyki matematycznej.

W sekcji XVIII higieny i medycyny społecznej:

Dr. B. Nowakowski: Wyniki zgłaszania chorób zawodowych w Polsce za pierwsze 4 lata.

Doc. dr. Mydlarski: Wartość fizyczna poborowych (wspólnie z sekcją medycyny wojskowej).

Pptk. dr. Fr. Waga: Zdrowotność ludności

w Polsce w świetle badania lekarskiego poborowych (wspólnie z sekcją medycyny wojskowej).

St. Adamowiczowa: Studja statystyczne nad rakiem w Polsce.

Dr. S. Karasiński i dr. S. Ryglicki: Zagadnienie badań masowych w zwalczaniu gruźlicy (na podstawie wyników badań kandydatów do studjów na U. J. w r. szk. 1932/33).

Prof. St. Szulc: Podstawowe zagadnienia przyrostu ludności na tle dziejowem.

W sekcji XXI medycyny wewnętrznej, farmakologii i patologii ogólnej:

Prof. Semerau - Siemianowski i dr. Rasolt: Dławica piersiowa w świetle statystyki na podstawie 536 przypadków.

B. Glass i H. Szpidbaum: Wyniki badań na gruźlicę uczniów szkół powszechnych m. Warszawy.

W sekcji XXVII dermatologii:

Dr. R. Pappé: Przegląd statystyczny ruchu chorych z okresu pięciu lat na oddziale skórno-wenerycznym męskim Szpitala Powszechnego we Lwowie

W sekcji XXIX stomatologii:

L. Ligęza: O prowadzeniu statystyki chorób stomatologicznych.

W sekcji XXX higieny szkolnej i wychowania fizycznego.

Dr. W. Łabędzki: Stan zdrowia dzieci szkół powszechnych mniejszych miast i wsi.

Radca minist. dr. M. Skokowska - Rudolfowa: Stan zdrowotny i organizacje kolonij letnich według danych inspekcji sanitarnych.

W sekcji XXXI medycyny wojskowej.

Mjr. M. Rosnowski i mjr. St. Marczewski: Obraz kliniczny żółtaczkii zwyczajnej w świetle danych statystycznych.

W sekcji XXXII eugeniki:

Prof. doc. T. Janiszewski: Idea państwowa a polityka ludnościowa.

Prof. St. Szulc: Badania Polskiego Instytutu Badania Zagadnień Ludnościowych nad rozrodnością.

Trzecia europejska sesja Towarzystwa Ekonometrycznego w Lejdzie

Towarzystwo Ekonometryczne (Econometric Society) jest instytucją międzynarodową, zrzeszającą pracowników naukowych, którzy zajmują się zagadnieniami z zakresu zastosowania matematyki do ekonomii. Założone zostało w końcu r. 1929 przez kilka wybitnych jednostek; obecnie liczy już kilkuset członków w sekcjach: europejskiej i amerykańskiej, oddzielnie odbywających swe sesje. Prezesem Towarzystwa jest Irving Fisher, wiceprezesem na Europę prof.

Divisia z Paryża. Do grona członków założycieli zalicza się m. in. obecny minister skarbu Polski, prof. Władysław Zawadzki. Towarzystwo wydaje swój organ p. t. *Econometrica*, redagowany przez prof. Ragnara Frischa z Oslo.

Poprzednie sesje sekcji europejskiej Towarzystwa odbywały się: w r. 1931 w Lozannie, w r. 1932 w Paryżu. Na rok 1933, jako miejsce zjazdu obrano Lejdzę (Holandja). Wzięli w nim również udział Polacy, w liczbie trzech, a mianowicie: dr. Oskar Lange, docent Uniwersytetu Jagiellońskiego, oraz współpracownicy Instytutu Badania Konjunktur Gospodarczych i Cen, Michał Kalecki i Jan Wiśniewski.

Ośrodkiem zainteresowania sesji były kwestje wahań cyklicznych. Podczas obrad okazało się, że aż trzy referaty — każdy z nich poważnych rozmiarów — poświęcone były tym kwestjom. Pierwszy w porządku wygłoszenia — referat Tinbergena (Rotterdam) nawiązywał częściowo do znanej jego teorii cyklów w budowie okrętów, pozatem zaś zawierał raczej szereg problemów do rozstrzygnięcia, niż pewien skonkretyzowany system. Zastępuje tu na uwagę wprowadzenie pojęcia zjawisk o charakterze „różniczkowym” i „całkowym”. Jeżeli mianowicie za punkt wyjścia przyjmujemy np. poziom cen, to zyski na zapasach towarów będą miały charakter „różniczkowy”, a rozmiary tych zapasów charakter „całkowy”.

Drugim z dziedziny wahań cyklicznych był referat Frischa p. t. „Kilka problemów z zakresu makrodynamiki ekonomicznej”. Prelegent przedstawił bardzo ciekawie zbudowaną teorię wahań cyklicznych. Ruch cykliczny powstaje tutaj z jednej strony wskutek istnienia odstępu w czasie pomiędzy udzieleniem a wykonaniem zamówień inwestycyjnych (jak w teoriach Tinbergena i Kaleckiego, p. niżej), a z drugiej jako efekt sumujących się przyczyn przypadkowych. Opis działania tych przyczyn, narzucony pierwiastkowo przez sowieckiego statystyka Słuckiego, został przez Frischa ujęty w postaci teorii t. zw. operatorów liniowych, która ma być wkrótce opublikowana na łamach *Econometrica*.

Trzeci wreszcie referat z omawianej dziedziny, wygłoszony przez M. Kaleckiego, ujmował pokrótce jego teorię¹, znaną czytelnikom polskim choćby z prowadzonej na łamach *Kwartalnika Statystycznego* dyskusji². Referat ten, zwłaszcza w zestawieniu z teorią Frischa, wywołał ogólne zainteresowanie uczestników sesji i ożywioną dyskusję. M. in. dyskutowano nad tem, na jak długo należy szacować przeciętny czas trwania budowy urządzeń wytwórczych. Szacunek Kaleckiego wynosi 0,6 roku, szacunek Frischa — aż 3 lata. Przy tak odmiennych

¹ *Próba teorii konjunktury*, Nakładem Instytutu Badania Konjunktur Gospodarczych i Cen, Warszawa 1933.

² Aleksander Rajchman: *Uwagi krytyczne o jednej z matematycznych teorii konjunktury*, zesz. 2 — 3 str. 326 — 337
Michał Kalecki: *Odpowiedź na „Uwagi krytyczne o jednej z matematycznych teorii konjunktury”* zesz. bieżący, str. 497.

szacunkach obie teorie dają zbliżoną do siebie i do rzeczywistości długość cyklu koniunkturalnego, a mianowicie $8\frac{1}{2}$ — 10 lat. Gdyby zrównać czas trwania budowy — wyniki liczbowe obu teorii zapewne dałoby odbiegłyby od siebie.

Poza powyższymi wygłoszono jeszcze cały szereg interesujących odczytów, których dla braku miejsca nie sposób wszystkich streszczać. Wymienimy tu tylko referat M. H. Belza, współpracownika Frischa, o obliczeniach krańcowej użyteczności pieniądza, dokonanych metodami Frischa; dalej Divisii o duopolu, gdzie zresztą omówiono raczej problematykę, niż dano jakąś teorię; wreszcie H. Schultza (Chicago) o elastyczności popytu na dobra uzupełniające się i współzawodniczące. Otrzymane przezeń na podstawie danych amerykańskich wyniki liczbowe nie potwierdzają w sposób zdecydowany założeń teoretycznych.

Polscy uczestnicy zjazdu — poza M. Kaleckim — wygłoszili następujące referaty: O. Lange — „O zależności między równowagą szczególną a ogólną” i J. Wiśniewski „O współzależności między wahaniami cyklicznymi a sezonowymi”. Ta ostatnia praca ma być drukowana w *Econometrica*.

Obrazy sesji, która zgrupowała około 35 uczestników przeważnie z Europy Zachodniej, trwały trzy dni

(30.IX — 2.X), przyczem codziennie odbywały się trzy posiedzenia: dwa referatowe, a jedno — wieczorne — poświęcone wyłącznie dyskusji. W ten sposób krótki okres zjazdu, wolnego od balastu t. zw. reprezentacji, był do maximum wyzyskany dla celów naukowych. Zaslugę doskonałej organizacji zjazdu przypisać należy niestrudzonemu gospodarzowi, J. Tinbergenowi oraz potężnej indywidualności prof. Frischa, który faktycznie kierował pracami sesji. Przewodnictwo spoczywało kolejno w ręku przedstawicieli poszczególnych państw; z grona Polaków przewodniczył O. Lange.

J. W.

Organizacja statystyki administracyjnej

Staraniem Institut International des Sciences Administratives w Brukseli ukazał się tom I wydawnictwa „Monographies sur l'organisation de la statistique administrative”.

W tomie I uwzględniono Francję, Bawarię, Włochy, Finlandję, Danję, Czechosłowację, Rumunję, Austrię, Meksyk, Estonję i Grecję.

Tom II, dotyczący innych krajów, ma się ukazać później.

Lucien March, 1859 — 1933

Wspomnienie pośmiertne

4 kwietnia 1933 r. zmarł w wieku 73 lat były wieloletni dyrektor francuskiego Urzędu Statystycznego (*Statistique Générale de la France*) i jeden z najwybitniejszych statystyków francuskich — Lucien March. Inżynier z wykształcenia (ukończył *Ecole Polytechnique* w Paryżu), rozpoczął on swą karierę statystyczną dość późno, bo dopiero w wieku lat 33, po kilkuletniej pracy zawodowej w przemyśle mechanicznym. Praca w dziedzinie statystyki, rozpoczęta poniekąd przypadkowo, pochłonęła go jednakże zupełnie i otworzyła przed nim rozległe pole działania, na którym bardzo szybko ujawnił March swe niepospolite zdolności i wysunął się na pierwszy plan życia statystycznego Francji, przede wszystkim jako organizator statystyki administracyjnej.

Pierwsze zetknięcie się Marcha ze statystyką miało miejsce w 1892 roku, w którym został on powołany do nowoutworzonego wówczas Urzędu Pracy i brał czynny udział w przeprowadzeniu pierwszego we Francji badania statystycznego płac robotniczych i czasu pracy w przemyśle (1892 — 1895). Następnie, gdy zdecydowana została w Paryżu centralizacja opracowania wyników pięcioletnich spisów ludności z równoczesnym rozszerzeniem części zawodowej tych spisów, March objął kierownictwo działu spisów zawo-

dowych. Tutaj rozwinął on w całej pełni swój talent organizatora, reformując do gruntu służbę statystyczną we Francji. Jego praca nad reorganizacją statystyki, szkoleniem personelu, tworzeniem kadrów została uwieczniona w 1907 roku ostateczną organizacją Urzędu Statystycznego Francji w postaci, w której przetrwał on do dnia dzisiejszego. Po 10 latach pracy nad przekształceniem tymczasowego, *ad hoc* stworzonego aparatu dla opracowania wyników jednego spisu, na nowoczesny wielki aparat centralny statystyki administracyjnej, został March dyrektorem utworzonej przez siebie instytucji i na tem stanowisku pozostał do 1920 roku.

Pod jego kierownictwem, zaniedbana wówczas we Francji, organizacja statystyki stanęła na nowoczesnym poziomie. Jako jeden z pierwszych w Europie wprowadził francuski Urząd Statystyczny opracowanie maszynowe materiału statystycznego — w 1890 roku maszyny Holleritha o kartach dziurkowanych, zastąpione w 1901 roku przez samopiszące aparaty klasyfikacyjne (*classicompteur - imprimeur*), oparte na zupełnie innych zasadach, przez samego Marcha obmyślonych.

Członek wielu towarzystw naukowych, był March nie tylko wybitnym organizatorem i praktykiem statystycznym, ale również i płodnym pisarzem. W ciągu

35 lat pracy statystycznej pozostawił po sobie dorobek w postaci przeszło stu prac naukowych, bądź wydanych oddzielnie, bądź też rozsianych po czasopiśmie fachowych. Swej pracy naukowej nie porzucił do ostatniego niemal technienia: ostatnia jego publikacja (*Parallélisme, corrélation, causalité*) ukazała się w *Revue de l'Institut International de Statistique* w marcu 1933 roku, a więc na parę tygodni przed zgonem. Z prac Marcha, drukowanych w różnych czasopiśmie, na osobną wzmiankę zasługują w pierwszym rzędzie jego referaty na międzynarodowych kongresach statystycznych. Członek Międzynarodowego Instytutu Statystycznego od 1901 roku, nie opuszczał March ani jednego kongresu i od 1903 roku począwszy, w każdym biuletynie kongresowym znajdujemy jedną, a czasem kilka jego prac na najbardziej różnorodnych tematy.

Dziedzina zainteresowań zmarłego była bardzo rozległa, obejmując wszystkie niemal gałęzie statystyki. Jednakże droga, którą March do statystyki przyszedł, wywarła na nim swój mocny wpływ, pozostawiając mu w całej jego pracy stałe i żywe zainteresowanie w kierunku statystyki społecznej. Pierwsze jego publikacje naukowe poświęcone były statystyce zarobków: *Quelques exemples de distribution des salaires* (*Journal de la Société Statistique de Paris*, 1898), *Les salaires et la durée du travail dans l'industrie française* (*ibid*) oraz statystyce zawodowej: *Les procédés du recensement des industries et professions* (*Bulletin de la Société des Ingénieurs Civils*, 1899); do zagadnień tych wracał March stale w swych późniejszych pracach. Praca nad spisem zawodowym i związane z nią zagadnienia statystyki międzynarodowej dały impuls do bliższego zajęcia się kwestją klasyfikacji i zawodów (subiektywnego i obiektywnego); owocem tej pracy był fundamentalny trójjęzyczny słownik nomenklatury zawodowej, wydany w 1909 roku (*Répertoire technologique des noms d'industries ou de professions*, Paris, S. G. F., 1909). Obok tego pracował March bardzo wydajnie i w dziedzinach pokrewnych — a więc w dziedzinie statystyki cen i kosztów utrzymania: wielka praca historyczna (*Salaires et coût de l'existence à diverses époques jusqu'en 1910*, Paris, S. G. F., 1911); książka o cenach i zarobkach podczas wojny światowej (*Mouvement des prix et des salaires pendant la guerre*, Paris, 1922); szereg prac teoretycznych z dziedziny statystyki cen i teorii wskaźników; w dziedzinie statystyki demograficznej, w której opublikował on

jedno z pierwszych historycznie wielkich opracowań międzynarodowych statystyki ruchu naturalnego ludności (*Statistique Internationale du mouvement de la population jusqu'en 1905*, Paris, Statistique Générale de la France, 1907; 2-e volume: 1901 — 1910, Paris, S. G. F., 1911); dalej w dziedzinie eugeniki i statystyki zdrowotności, statystyki bezrobocia i wielu innych.

Obok tych zagadnień, należących niejako do statystyki praktycznej, drugą rozległą dziedziną pracy Marcha była metodologja statystyczna i dydaktyka statystyki. Po kilku latach pracy praktycznej ukazały się już pierwsze jego prace natury metodologicznej, przy czym w okresie wcześniejszym na pierwszy plan wysuwał March zagadnienia, dotyczące przedstawień graficznych i krzywych statystycznych, zaś w okresie późniejszym — bardziej ogólne zagadnienia metodologiczne i teoretyczne. Do ważniejszych zaliczyć wypada ogłoszone w *Metronie*: *La méthode statistique* (vol. I, 1921), *Les indices économiques* (vol. III, 1923), *L'analyse de la variabilité* (vol. VI, 1926). Szczególną uwagę tym zagadnieniom poświęcił również w ostatniej swej wielkiej pracy — w ogromnym tomie swych *Podstaw metody statystycznej*, wydanym w 1930 roku (*Les principes de la méthode statistique, avec quelques applications aux sciences naturelles et à la science des affaires*, Paris, F. Alcan, 1930).

Zarówno zainteresowanie się kwestjami dydaktycznymi, jak i wyniesiona z długoletniego kierownictwa Urzędem Statystycznym świadomość potrzeby należytego przygotowania wyspecjalizowanych kadrów statystycznych pobudziły Marcha po ustąpieniu ze stanowiska dyrektora *Statistique Générale* do poświęcenia się pracy pedagogicznej: w 1922 roku zakłada on wspólnie z E. Borelem Instytut Statystyczny przy Uniwersytecie Paryskim, pierwszy tego rodzaju zakład we Francji, obejmuje w nim dyrekcję i wykłada najprzód ogólny kurs metod statystycznych, a następnie statystykę życia gospodarczego. Od tego samego okresu datuje się żywe jego zainteresowanie statystyką konjunkturalną, w której pozostawił kilka cennych prac. Statystyka konjunkturalna wysuwała się coraz bardziej na czoło jego zainteresowań w ostatnich latach życia: jeden z pierwszych w Europie przyłączył się on do inicjatywy szkoły Harvardzkiej, zakładając w ścisłej współpracy z Harwardem i Cambridgem miesięcznik konjunkturalny p. t. *Les indices du mouvement des affaires en France et en divers pays*. Pismo to i praca pedagogiczna w Instytucie, która posłużyła za podstawę do jego *Podstaw metody statystycznej*, wypełniły ostatnie lata jego pracowitego żywota.

S. Fogelson

